

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

МАУП

М. П. Лукашевич, І. І. Мигович
ТЕОРІЯ І МЕТОДИ
СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник
для студентів вищих навчальних закладів
2-ге видання, доповнене і виправлене

Київ 2003

ББК 60.56я73
Л84

Рецензенти: *М. І. Михальченко*, д-р філос. наук, проф.
В. Є. Пилипенко, д-р соціол. наук, проф.

Схвалено Вченою радою Міжрегіональної Академії управління персоналом (протокол № 6 від 30.09.02)

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України (лист № 14/18.2-822 від 11.06.01)

Лукашевич М. П., Мигович І. І.
Л84 Теорія і методи соціальної роботи: Навч. посіб. — 2-ге вид., доп. і випр.— К.: МАУП, 2003. — 168 с. — Бібліогр.: с. 159–164.

ISBN 966-608-332-9

У посібнику, підготовленому за програмою навчального курсу “Теорія і методи соціальної роботи” для вищих навчальних закладів України, висвітлено передумови виникнення теорії соціальної роботи в Україні і процес її наукового становлення. Проаналізовано основні сучасні теорії соціальної роботи і розкрито сутність адаптивно-розвиваючої теорії соціальної роботи. Описано систему методичного забезпечення реалізації теоретичних надбань у практичній діяльності соціальних працівників.

Для студентів спеціальностей “Соціальна робота”, “Соціальна педагогіка”, “Прикладна соціологія”, викладачів гуманітарних інститутів та факультетів, соціальних працівників і всіх, хто цікавиться проблемами теорії і практики соціальної роботи.

ББК 60.56я73+65.27я73

- © М. П. Лукашевич, І. І. Мигович, 2002
- © М. П. Лукашевич, І. І. Мигович, 2003, доп. і випр.
- © Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП), 2003

ISBN 966-608-332-9

ПЕРЕДМОВА

Демократизація українського суспільства та перехід до ринкових економічних відносин зумовили потребу в підготовці у вищих навчальних закладах фахівців із ряду нових професій, до яких належить і професія соціального працівника. Водночас забезпеченість навчально-методичною літературою студентів з цієї ще дуже молодій професії поки що недостатня. Видання перекладів лише деяких праць зарубіжних авторів не в змозі вирішити цю проблему. І не стільки через незначну їх кількість, скільки через принципову відмінність соціальних умов країн, для яких ця наукова і навчальна література підготовлена, від умов українського суспільства.

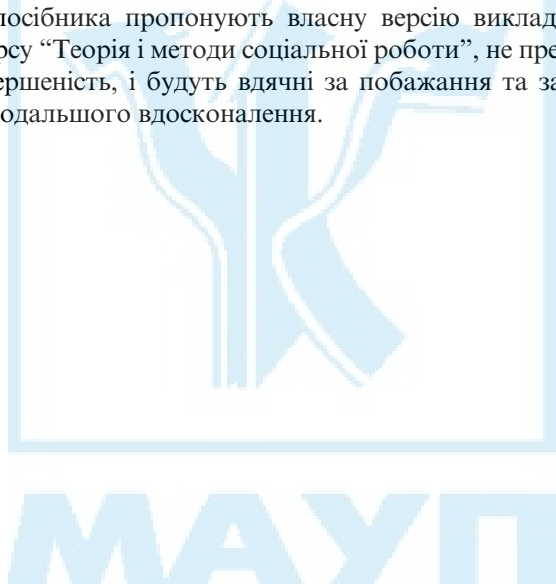
З огляду на викладене автори не обмежуються аналізом теорій соціальної роботи країн світу, а концентрують увагу на пошуках передумов і ознак виникнення та становлення вітчизняної теорії соціальної роботи, яка, розвиваючись у руслі поступу світової теорії, перебуває в умовах і під впливом вітчизняної культури, логіки соціального розвитку, національних традицій подання допомоги та підтримки бідних.

Ідея надання допомоги людям, які опинились у скрутній життєвій ситуації, об'єднується авторами із сучасним розумінням процесу соціалізації як освоєння нових (а тому складних) обставин у навколишньому середовищі шляхом активної адаптації людини (чи групи людей) у кожному конкретному становищі. Розроблена на цьому науковому підґрунті адаптивно-розвиваюча теорія соціальної роботи утворює центральне інноваційне ядро посібника, навколо якого розгорнуто систему наукових поглядів на сучасну теорію соціальної роботи й адекватне її методичне забезпечення.

Інноваційний пошуковий характер притаманний навчальному посібнику загалом. Це зумовлено, з одного боку, тим, що наукова дисципліна “Соціальна робота” перебуває лише на першому етапі теоретичного становлення. З другого — цей процес накладається на пошук вітчизняної моделі підготовки у вищій школі України спеціалістів із соціальної роботи.

Автори запрошують читачів до участі в пошуку цієї моделі, розкриваючи методологію і методику наукових досліджень з усіх основних проблем теорії та методики соціальної роботи. Уточненню та розширенню читацьких уявлень про ту чи іншу проблему з теорії і методики соціальної роботи та поглядів на неї сприятиме наведений наприкінці посібника список рекомендованої літератури.

Автори посібника пропонують власну версію викладання навчального курсу “Теорія і методи соціальної роботи”, не претендуючи на його завершеність, і будуть вдячні за побажання та зауваження щодо його подальшого вдосконалення.

СОЦІАЛЬНА РОБОТА ЯК НАУКОВА І НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

- ◆ Сутність поняття “соціальна робота”.
  - ◆ Об’єкт і суб’єкт соціальної роботи.
  - ◆ Функції і принципи соціальної роботи.
  - ◆ Призначення і сутність її основних функцій.
  - ◆ Вирізнення наукової і навчальної дисципліни “Соціальна робота”.
-

1.1. Сутність поняття “соціальна робота”

Поняття “соціальна робота” увійшло в соціально-гуманітарну літературу наприкінці XIX ст. у відповідь на соціальну потребу суспільства у змістовому відображенні *практичної діяльності* людей, які допомагали бідним. Започаткування в 90-х роках XIX ст. у Великобританії лекційної роботи з роз’яснення та поширення знань щодо благодійної діяльності та відкриття в 1899 р. першого в світі Інституту підготовки соціальних працівників в Амстердамі (Голландія) зумовили появу відповідних навчальних курсів із соціальної роботи. У результаті було започатковано розвиток соціальної роботи як *навчальної дисципліни* [125, 11]. Водночас у США вийшла друком книга М. Річмонд “Дружній візит до бідняків: керівництво для тих, хто працює у благодійних організаціях”, де чи не вперше було описано науково обґрунтовані методи соціальної роботи [51, 77–80]. Отже, соціальна робота стає об’єктом наукового осмислення, чим започатковується поява її теорії і становлення як *напрямку наукових досліджень*.

Значені аспекти змісту поняття “соціальна робота” збереглися і донині. У сучасній науковій літературі це поняття розглядається в трьох основних значеннях:

- *практична професійна діяльність* із подання допомоги та підтримки людям, які опинились у скрутній ситуації;
- *навчальна дисципліна* з професійної підготовки фахівців із соціальної допомоги та підтримки населення;
- *галузь наукових знань*, яка ґрунтується на сукупності концепцій і теорій, досліджує принципи і закономірності, моделі та методи соціальної роботи, має об'єкт і предмет дослідження, систему наукових понять і категорій, сукупність методів дослідження.

Зрозуміло, що розглянуті значення поняття “соціальна робота” взаємопов’язані, і тому в навчальному курсі “Теорія і методи соціальної роботи” це поняття траплятиметься в усіх трьох значеннях. Водночас проблеми, які розкриваються у згаданому навчальному курсі, належать насамперед до наукової дисципліни “Соціальна робота”.

З огляду на викладене зауважимо, що саме до компетенції науки про соціальну роботу належить розробка системи наукових категорій і понять, які становлять теоретичну базу соціальної роботи. З їх допомогою розкривається зміст основних принципів соціальної роботи, ведеться пошук тенденцій і закономірностей її практичної реалізації, узагальнюється та аналізується досвід соціальної роботи, ефективність наявних і пошук інноваційних її форм, дієвість засобів та методів здійснення. Отже, розгляд перелічених проблем, власне, і становитиме зміст пропонованого навчального посібника.

Соціальна робота — наука ще дуже молода, і тому більшість зазначених проблем перебувають у стані незавершеного дослідження, триває робота з уточнення і коригування понятійно-категоріального апарату, ведуться наукові дискусії щодо термінології, розуміння змісту й структури соціальної роботи, доцільності використання тих чи тих методів практичної діяльності. Враховуючи такий стан соціальної роботи як галузі наукових знань, автори цього посібника поставили перед собою завдання відобразити незавершеність і дискусійність цих проблем. Зазначене стосується, зокрема, і розуміння базового поняття “соціальна робота”, дискусії про зміст якого тривають у науковій та навчальній літературі (йдеться про соціальну роботу як вид практичної професійної діяльності, тобто розуміння її у першому з наведених значень).

Порівняльний аналіз визначень поняття “соціальна робота”, які зустрічаються у вітчизняній і зарубіжній науковій літературі, свідчить про відсутність узагальненого його розуміння. Єдине, в чому

збігаються погляди різних авторів, — це визнання соціальної роботи як різновиду діяльності. Більшість науковців вважають, що це має бути професійна, практична діяльність. Щодо інших характеристик цієї діяльності, зокрема мети, суб'єкта, об'єкта соціальної роботи, думки різняться.

Одні науковці переконані, що мета соціальної роботи полягає в оптимізації втілення суб'єктивної ролі людей в усіх сферах життя суспільства в процесі життєзабезпечення і діяльності особистості, сім'ї, соціальних та інших груп і спільнот у суспільстві [108, 90]. При цьому відбувається “керування обставинами”, “організація цих обставин в оптимальну систему, що забезпечує суспільству необхідний виховний ефект” [48, 4]. Як бачимо, у наведених визначеннях соціальна робота має оптимізувати обставини здійснення суб'єктивної ролі людей в усіх сферах діяльності, тобто створювати необхідні умови для освоєння і виконання соціальних ролей у суспільстві. На наш погляд, у такому надто широкому розумінні соціальна робота багато в чому перебирає на себе функції таких соціальних інститутів, як освіта, виховання, культура, політика, сім'я тощо, які мають створювати умови для успішної соціалізації індивідів у всіх сферах суспільства [156, 686–689]. Хоча слід зауважити, що ідея про зв'язок (і обумовленість) соціальної роботи з процесом соціалізації людини не підлягає сумніву і заслуговує на подальшу розробку.

Інші науковці під соціальною роботою розуміють своєрідний “інститут допомоги в тій чи тій сфері” [140, 7]. Вони вважають, що соціальна робота має допомагати у розв'язанні “проблем, що відображають суспільне чи індивідуальне неблагополуччя” [58, 111], допомагати “в реалізації соціальних прав громадян і компенсації фізичних, психічних, інтелектуальних, соціальних та інших недоліків, що заважають їхньому повноцінному функціонуванню” [128, 31–32]. У наведених визначеннях, хоч і неявно, відчувається процес соціалізації. Негаразди й труднощі в тій чи іншій сфері суспільства, що заважають успішній соціалізації (а вона — запорука ефективного функціонування), мають бути усунені за допомогою соціальної роботи.

Чимало дослідників розуміють соціальну роботу як допомогу. Так, австрійська академія соціальної роботи пропонує розглядати соціальну роботу як специфічну форму допомоги людям із боку суспільства у задоволенні їхніх соціальних потреб і розв'язанні конфліктів, зумовлених індивідуальними або соціальними причинами.

Переважає більшість дослідників схиляються до визначення поняття соціальної роботи, запропонованого Національною асоціацією соціальних працівників США: соціальна робота — це професійна діяльність із надання допомоги індивідам, групам і спільнотам, посилення чи відновлення їх здатності до соціального функціонування та створення сприятливих соціальних умов для досягнення цих цілей [103, 126].

Звернімо увагу, що в наведеному визначенні допомога охоплює вплив на здатність людини до соціального функціонування з метою її відновлення чи посилення. Отже, ідеться про активізацію людиною власних зусиль у скрутних життєвих ситуаціях. Окремі дослідники вважають, що самодопомога, розвиток власних ресурсів, притаманних індивіду, групі та спільноті, значною мірою визначають сутність соціальної роботи [52, 123]. Дослідник М. Фірсов розширює розуміння суті соціальної роботи, включаючи в неї як допомогу, так і взаємодопомогу в системі соціокультурних і психосоціальних взаємодій та взаємовідносин різних суб'єктів [140, 21].

Як бачимо, орієнтація допомоги на здійснення, посилення та відродження соціальних функцій індивіда чи групи є сутнісною характеристикою соціальної роботи в більшості її визначень у літературі: в такому контексті соціальна робота перебирає на себе функцію допомоги у здійсненні процесу соціалізації, який саме й націлений на підготовку людини до реалізації нею соціальних функцій в широкому діапазоні різноманітних сфер соціального життя [105, 94–96].

Отже, узагальнюючи розглянуті аспекти розуміння поняття “соціальна робота”, слід звернутися до ширших, базових понять і категорій, зокрема, до поняття “соціалізація” і більш загальної категорії “соціальне”. Коротко розглянемо їх починаючи з останньої.

У латинській мові слово *societas* означає спільність, а *socialis* — суспільне. Через таку всеосяжність, універсальність термін “соціальне” різні дослідники тлумачать по-різному.

По-перше, поняття “соціальне” вживають у значенні “суспільний”, тобто відмінний від біологічних, природних явищ і процесів. У такому розумінні все, що охоплює життєдіяльність людського суспільства загалом, є соціальним.

По-друге, це поняття відображає становище й роль людини в суспільстві (соціумі) й виражається у відносинах взаємозв'язку, взаємодії різних груп, які так чи інакше диференціюються, розрізняються за певними ознаками (взаємовідносини класів, націй, поколінь,

статей тощо). У процесі спілкування, взаємодії у складі тієї чи тієї групи формуються соціальні якості кожної людини, що визначають і характеризують її поведінку.

По-третє, поняття “соціальне” відображає відносини нерівності, які існують між людьми. Суспільство поділяється на класи, верстви, групи, що різняться характером власності, мірою багатства, рівнем освіти, кваліфікацією, обсягом влади, престижем тощо. Та й індивіди надто різні — талановиті й бездарні, працездатні й непрацездатні, активні й пасивні, вольові й безвільні тощо.

По-четверте, термін “соціальне” охоплює сукупність проблем людського життя — відносини між індивідами та спільнотами, стан довкілля, умови побуту, праці, відпочинку, забезпечення матеріальними та духовними благами, специфічні проблеми молоді, жінок, дітей, людей похилого віку та ін. Соціальне немовби входить в інші відносини, однак не зливається з ними, не розчиняється в них. Тому говорять про соціально-економічні, соціально-політичні, соціокультурні відносини, процеси, проблеми. Соціальні процеси можуть стосуватися всього людства, окремого суспільства, його конкретних сфер, аспектів, структурних частин (класів, верств, організацій, малих груп тощо).

Отже, *соціальне* — це особливий аспект суспільних відносин, що виникає у процесі спільної діяльності індивідів і соціальних спільностей у конкретно-історичних умовах, проявляється у їх ставленні одне до одного, до свого становища в суспільстві, до явищ і процесів суспільного життя.

Соціальне явище або процес виникає тоді, коли поведінка одного індивіда підпадає під вплив іншого або групи індивідів (спільності) незалежно від того, чи присутні фізичний індивід або спільність при виникненні цього явища або процесу. Індивіди саме у процесі взаємодії з урахуванням очікувань, дотримуючись визнаних норм і правил, впливають один на одного, сприяють інтеграції (засвоєнню) тих чи тих якостей суспільних відносин. Іншими словами, соціальне виникає у процесі взаємодії людей, детермінується відмінностями їх місця і ролі в конкретних структурах суспільства, проявляється в різному ставленні індивідів і груп (спільностей) до явищ та процесів суспільного життя.

Соціальна дійсність різноманітна. Вчинки людей, їх співробітництво і конфлікти, переміщення, творчість, спілкування, пережи-

вання, інші прояви поведінки, а також діяльність державних закладів, функціонування економіки — усе це своєрідний, пронизаний невидимою енергією і численними лініями вир людського буття, жива соціальна реальність, в якій головна діюча сила — Людина. У цьому вирі кожна людина має свою нішу, місце, покликання, ролі, функції, права і обов'язки, стимули та обмеження. Основне призначення соціальної роботи полягає в тому, щоб допомогти людям адаптуватися до навколишніх умов, структур, механізмів, домогтися повноцінного життя в суспільстві.

У цьому аспекті соціальна робота спирається на споріднену поняттю “соціальне” категорію “соціалізація”, яка так само походить від лат. *socialis* — суспільний.

Поняття “соціалізація” дедалі активніше використовують як наукову категорію представники широкого спектра наук — філософії, соціології, психології, політології, педагогіки та ін. В американській та французькій соціології це поняття з'явилося наприкінці XIX ст. і пов'язане з іменами американського соціолога Ф. Гіддінгса (1855–1931) і французького соціолога Г. Тарда (1843–1904).

Г. Тард порівнював суспільство з мозком, а основним його елементом вважав свідомість окремої людини. Засвоєння індивідуальною свідомістю існуючих вірувань, переконань, розуміння бажань та намірів інших і взаємодія на цьому підґрунті породжують суспільство, що є основою соціального життя. У центрі життя — ставлення одного конкретного “Я” до інших “Я”, їхній постійний (хоча часто непомітний) взаємовплив. “У цій дії одного духу на інший і слід вбачати елементарний факт, з якого випливає все соціальне життя, хоча соціальна дійсність виходить далеко за межі розумового світу...” [124, VI]. Основним механізмом такої взаємодії (соціалізація) вважалося наслідування, що регулюється суспільством через соціальні інститути — систему освіти й виховання, сім'ю, громадську думку тощо.

У такий спосіб суспільство підтримує своє існування як цілісність, забезпечує розуміння індивідами своїх соціальних функцій і створює умови для успішної їх реалізації.

Якщо створені умови забезпечують ефективну соціалізацію або(і) особистісний потенціал людини відповідає нормі, проблем із соціалізацією практично не виникає. Вона відбувається без особливих відхилень. Проте коли одна з груп факторів — суспільні умови со-

ціалізації або стан фізичного, психічного чи духовного здоров'я людини — відхиляється від необхідного для ефективної соціалізації рівня, то соціалізація відбувається з ускладненнями. Отже, людина, і навіть окремі соціальні групи, потрапляє при цьому у складні життєві ситуації і потребує соціальної допомоги від держави, її інститутів або інших суб'єктів специфічної діяльності, яка називається соціальною роботою.

Під *соціальною роботою* надалі розумітимемо професійну діяльність соціальних інституцій, державних і недержавних організацій, груп і окремих індивідів із надання допомоги у здійсненні успішної соціалізації особам чи групам людей у випадках, коли за відсутності належних умов у суспільстві або особистих вад їх соціалізація утруднюється, призупиняється або відбувається у зворотному напрямі (десоціалізація).

Насамкінець звернемо увагу на аспект розуміння соціальної роботи, пов'язаний із досягненням і забезпеченням соціальної справедливості [114, 5].

Соціальна робота стає самостійним феноменом сучасної цивілізації, що відображає діалектику поєднання загальнолюдських цінностей і унікальності особи. Утвердження перших неможливе, якщо кожен не реалізує і не розкриє власний потенціал, індивідуальну самобутність на основі вільного вибору, досягнутого рівня культури, національної самосвідомості, політичної та духовної свободи. Одним із критеріїв цивілізованості суспільства, передумовою його поступального розвитку є *соціальна справедливість*. Цим загальнолюдським ідеалом здавна керуються прогресивні кола суспільства — від античних часів до наших днів. І нині цей критерій не втрачає актуальності, бо навіть у найрозвиненіших країнах світу мільйони людей незадоволені життям, почуваються ображеними, домагаються задоволення своїх прав і свобод.

Соціальна справедливість означає створення для всіх рівних реальних можливостей для вияву і реалізації своїх інтелектуальних творчих сил (хоча всі вони різні), гарантування суспільством із цією метою необхідних соціальних умов. Єдиної моделі втілення цього ідеалу не існує, а отже, неможливе одномірне тлумачення соціальної роботи як засобу його реалізації.

1.2. Об'єкт і суб'єкт соціальної роботи

Об'єкт і суб'єкт соціальної роботи є її основними структурними елементами. Під *об'єктом* розуміють усіх, хто потребує допомоги незалежно від її характеру та специфіки. Усі, хто надає таку допомогу, належать до *суб'єктів* соціальної роботи. Отже, соціальна робота — це своєрідна взаємодія об'єкта і суб'єкта, результатом якої є допомога людям у розв'язанні їхніх життєвих проблем.

Зауважимо, що така взаємодія, яку ще можна визначити як об'єктно-суб'єктні відносини, не є незмінною. Адже об'єкт сприймає соціальну допомогу, фігуруючи певною мірою як суб'єкт соціальної роботи. У цьому разі соціальна робота набирає суб'єкт-суб'єктного характеру. Саме посилення суб'єктивної ролі людей, яким надається соціальна допомога, вважається прогресивною тенденцією розвитку соціальної роботи у світі.

У цьому зв'язку в науковій літературі дискутується питання щодо назви об'єкта соціальної допомоги [128, 34]. Більшість авторів такі назви, як “пацієнт”, “потерпілий” справедливо відкидають, оскільки вони мають пасивний характер. Адже індивід, який хоча б частково зберігає самосвідомість і має змогу нехай і обмежено, під керівництвом інших осіб брати участь в усуненні власних життєвих перешкод, є дієвою активною особою у наданні допомоги, її оцінці та відповідній корекції. У такому розумінні індивід є скоріше замовником і споживачем соціальних послуг. У цьому зв'язку в літературі із соціальної роботи утвердилася термінологія, згідно з якою особу, яка отримує допомогу від соціального працівника, називають *клієнтом*, а ті чи інші різновиди такої допомоги — *соціальними послугами*. Клієнтом може бути як індивід, так і група (сім'я, шкільний клас, групи індивідів та ін.).

Окремі автори [108, 83] розподіляють об'єкти соціальної роботи на три основні категорії: соціально незахищені групи, маргінальні групи і люди з відхиленнями у поведінці. Більш узагальнену класифікацію здійснено за критерієм масштабності об'єкта. У цьому розумінні об'єктами соціальної роботи є індивіди, сім'ї, групи і спільноти, які перебувають у скрутній життєвій ситуації. Скрутною зазвичай називають ситуацію, що порушує нормальне соціальне функціонування чи ефективну соціалізацію зазначених об'єктів або загрожує їм.

Іноді масштаби об'єкта соціальної роботи невиправдано розширюються, виходячи з того, що соціальна робота потрібна всім верствам

населення, групам та індивідам, хоча при цьому обумовлюється, що така потреба в одних є потенційною, а в інших — актуальною [128, 36]. Потенційну потребу в допомозі навряд чи слід розуміти як ознаку об'єкта соціальної роботи. Адже скрутної життєвої ситуації, яка, власне, і спричинює виникнення відносин між об'єктом і суб'єктом соціальної роботи, у цьому разі не виникає.

Інша річ, що збільшується кількість клієнтів соціальної роботи, охоплюючи дедалі ширше коло соціальних груп і верств населення. Особливо різко ця тенденція окреслилася в пострадянських країнах, зокрема в Україні. Як і в Росії, соціальна робота в Україні стає практично всеохоплюючою, оскільки виникли умови, що практично виключають з ужитку поняття “благополучна соціальна група” [128, 36]. Це суттєво ускладнює діяльність суб'єктів соціальної роботи.

Основним суб'єктом соціальної роботи, центральною дійовою особою будь-якої системи соціальної роботи є *соціальний працівник*. Саме він, безпосередньо контактуючи і взаємодіючи з клієнтами, надає їм допомогу, підтримує їхні зусилля щодо виходу із скрутної життєвої ситуації (її поліпшення). Зрозуміло, що роль соціального працівника як суб'єкта соціальної роботи важко переоцінити. Водночас для зміни ситуації на краще часто недостатньо зусиль лише окремих осіб, а інколи й груп. Найчастіше для цього потрібні зусилля організацій і навіть соціальних інституцій різного рівня. Керівну й координуючу роль при цьому відіграє держава, створюючи систему державних установ, організацій та інституцій соціальної роботи. У своєрідну підсистему соціальної роботи об'єднуються недержавні організації і групи соціальної підтримки та допомоги.

Відомо кілька підходів до класифікації інституцій соціальної роботи за різними критеріями [114, 112–117].

За критерієм рівня діяльності, її масштабами розрізняють такі організації:

- **міжнародні** (Міжнародна організація праці, Дитячий фонд ООН та ін.), діяльність яких поширюється на міжнародний простір;
- **загальнодержавні** (Міністерство праці та соціальної політики, Державний центр соціальних служб для молоді та ін.);
- **регіональні** (територіальний орган соціальної допомоги, районний центр зайнятості населення та ін.).

За критерієм організаційних рівнів діяльності соціальних інституцій соціальної роботи розрізняють п'ять рівнів:

- **перший** — розробка політики й планування, окреслення меж служб (Верховна Рада і місцеві ради, Адміністрація Президента, Кабінет Міністрів);
- **другий** — забезпечення всебічності та широкого територіального охоплення механізмів для організації та формування служб (міністерства й відомства);
- **третій** — створення системи, управління цією системою, розв'язання певного кола проблем (Державний центр зайнятості населення, Державний центр соціальних служб для молоді);
- **четвертий** — розв'язання проблеми як окремої ситуації (з клієнтами працюють професіонали: правники, лікарі, соціальні працівники у відповідних установах і службах);
- **п'ятий** — розв'язання проблеми як вимоги (інформаційні, консультативні служби, відділи, які визначають суть проблеми і направляють клієнтів до відповідних спеціалістів).

За критерієм відомчої підпорядкованості соціальних служб та інституцій (станом на 01.05.2003) розрізняють:

- **Міністерство праці та соціальної політики:**
державна служба зайнятості (мережа центрів зайнятості);
мережа обласних та міських управлінь і районних відділів соціального захисту;
територіальні центри обслуговування пенсіонерів та одиноких непрацездатних громадян;
відділення соціальної допомоги;
дитячі будинки-інтернати;
будинки-інтернати для громадян похилого віку та інвалідів;
спеціальні будинки-інтернати;
психоневрологічні інтернати;
пансіонати для ветеранів;
протезно-ортопедичні заводи;
заклади спеціальної освіти;
- **Міністерство охорони здоров'я:**
установи охорони здоров'я (лікарні та амбулаторно-поліклінічні установи, станції швидкої допомоги, санаторно-курортні, аптечні, санітарно-профілактичні установи);
вищі та середні спеціальні медичні заклади освіти;

- **Державний комітет у справах сім'ї та молоді:**

Український державний центр соціальних служб для молоді (УДЦССМ), обласні, міські та районні центри соціальних служб для молоді;

- **Міністерство освіти і науки:**

дошкільні заклади;

середні заклади освіти;

дитячі оздоровчі табори;

школи-інтернати для дітей-сиріт;

спеціалізовані школи-інтернати (для дітей з різними видами захворювань і дітей, які відчувають складності в навчанні);

професійно-технічні заклади освіти;

вищі заклади освіти різних рівнів акредитації;

- **Міністерство внутрішніх справ:**

виховно-трудова колонія;

спеціалізовані приймальники-розподільники для неповнолітніх;

- **Міністерство з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи.**

Розглядаючи органи соціальної роботи в Україні, зазначимо, що вони є важливою ланкою в системі соціального управління суспільством і нерозривно пов'язані з політичними, економічними, соціальними процесами. Водночас вони істотно впливають на самопочуття громадян. Нині соціальний захист в Україні перебуває на стадії становлення й розвитку, ведуться пошуки його оптимальної структури, основних функцій, провідних напрямів діяльності на різних рівнях. Зазначена діяльність спрямована на те, щоб за допомогою нормативно-правових, економічних, фінансових, соціально-психологічних, організаційно-технічних засобів і важелів підтримувати соціально вразливі групи населення чи окремих громадян і надавати їм необхідну допомогу.

Складовою загальної системи соціального захисту є установи, які безпосередньо цим займаються. Основними ознаками будь-якої системи є спільна мета, певна структура, базові засади з визначеною ієрархією функціональної компетенції. Органи соціальної роботи мають на меті здійснення політики держави, громадських структур, забезпечення населення потенційними життєвими благами, сприяння нормалізації людських соціально-психологічних взаємовідносин, розвитку самостійності в управлінні. Фактично всі організаційні

структури суспільства в широкому розумінні розв'язують проблеми соціальної роботи. У вузкому розумінні цю роботу виконують спеціалізовані органи, установи, відомства, які безпосередньо займаються умовами праці, побуту, дозвілля, охорони здоров'я, безпеки населення тощо.

Організаційну структуру інститутів соціального захисту населення можна охарактеризувати як усталений, впорядкований зв'язок і взаємодію органів соціальної роботи та його суб'єктів, що забезпечують загальні умови раціональної організації і нормального здійснення системи допомоги та підтримки груп і осіб, які опинилися у стані соціального ризику, відповідно до їхніх інтересів, потреб, можливостей. Об'єктивна необхідність створення такої структури впливає безпосередньо з потенції соціальної дії індивідів і є способом розв'язання соціальних суперечностей у суспільних відносинах. Спонтанність у вирішенні цього питання може призвести до хаосу, соціально-політичної нестабільності. З огляду на викладене призначення структурних органів соціального захисту як по вертикалі, так і по горизонталі полягає у підтримці повноцінного існування індивіда через систему функціонування органів управління, яка передбачає професійну компетентність її працівників. Ця система має бути ефективною, динамічною, гнучкою, тобто здатною до оперативної перебудови своїх структурних підрозділів для найкращого забезпечення населення, безумовно, з урахуванням економічного, соціально-політичного й духовного розвитку суспільства.

До 1 січня 1991 р. основною ланкою в цій системі було Міністерство соціального забезпечення України. Основні його функції полягали в підготовці документів на виплату пенсій та їх нарахуванні, частковому розв'язанні проблем інвалідів та деяких інших питань. Протягом 1989–1990 рр. для матеріального забезпечення виплати пенсій було створено Пенсійний фонд України. З метою кращого соціального забезпечення інвалідів створено спеціальну структуру — Фонд соціального захисту інвалідів. Основним завданням міністерства стала розробка соціальної політики щодо найбільш незахищених верств населення. Це відбито і в новій його назві — Міністерство праці та соціальної політики України.

Перейменування органів соціального забезпечення з наголосом на соціальному захисті — не формальність. Цим підкреслюється переорієнтація діяльності цих органів на підтримку тих, хто цього пот-

ребує (слабких, немічних). Решта категорій населення мають самі дбати про себе. Нині Міністерство праці та соціальної політики України обслуговує близько 80 % населення. Обслуговування передбачає не так пенсійне забезпечення, як розробку законодавчих актів щодо різних видів допомоги людям, які її потребують (діти, хворі, інваліди, безробітні та ін.), пояснення їх застосування, встановлення зв'язків із місцевими адміністраціями, участь у формуванні та здійсненні соціальної політики держави загалом.

Характерною функцією закладів соціальної роботи в суспільстві є певні соціальні дії, які виконують структурні елементи системи соціального захисту населення. Ці дії регулюються певними нормами, контролюються і мають забезпечувати інтереси системи соціального захисту населення.

Найважливіше завдання створюваної організаційної структури цієї системи полягає в тому, щоб через розгалужену мережу управлінських ланок, органів самоврядування, громадські об'єднання реалізовувати визначені й виправдані пріоритети соціальної політики держави. Як і в будь-якому соціальному явищі, тут є характерна внутрішня структура, ієрархія та механізми функціонування.

Отже, формування системи соціального захисту — цілеспрямована і систематична діяльність суб'єктів і об'єктів суспільства загалом. Нині система соціального захисту в Україні перебуває на стадії зміни, оновлення, реорганізації, що зумовлено соціально-політичними й економічними процесами трансформації суспільства. Одна з проблем полягає в тому, щоб розмежувати й узгодити діяльність законодавчої та виконавчої гілок влади, кожна з яких активно впливає на політику соціального захисту населення. Інститути державної влади структурно поділяються на три гілки: законодавчу владу (Верховна Рада, органи регіонального й місцевого самоврядування), виконавчу (Президент, уряд України з відповідними інститутами управління, владними установами) і судову, яка так само має певну структуру. Активно впливають на політику держави, настрої і поведінку людей також засоби масової інформації.

В Україні формується правова база соціального захисту населення. Прийняті й набрали чинності такі закони України: “Про соціальну роботу з дітьми та молоддю”, “Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні”, “Про пенсійне забезпечення”, “Про статус ветеранів війни, гарантії

їх соціального захисту”, “Про державну допомогу сім’ям з дітьми”, “Про межу малозабезпеченості”, “Про статус і соціальний захист населення, що постраждало від Чорнобильської катастрофи”, “Про основи соціальної захищеності інвалідів”, “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” та ін. Розроблені й здійснюються Державна програма зайнятості населення, Національна програма громадських робіт, Цільова державна програма зайнятості молоді, Комплексна програма розв’язання проблем інвалідності, Національна програма “Діти України” та ін. Прийнято ряд указів Президента, постанов Кабінету Міністрів України про оплату праці, державну допомогу, компенсації, субсидії, пільги та іншу підтримку соціально вразливих верств і груп населення.

Формується також нова організаційна структура реалізації соціальної політики. Так, у Верховній Раді України діють комісії з праці, соціальних питань, у справах чорнобильців, пенсіонерів і ветеранів, молоді. До окремих комісій входять підкомісії, що здійснюють законодавчу діяльність щодо освіти, сім’ї, жінок і материнства, інших питань соціального розвитку країни. При Президентові України створено Комісію з питань соціального захисту населення, Комітет у справах жінок, материнства і дитинства; при Кабінеті Міністрів України — Раду у справах інвалідів. Улітку 1994 р. засновано Фонд соціального захисту населення України.

Центральні органи через законодавчу ініціативу, бюджетну й кадрову політику, систему контролю, іншими засобами і способами впливають на всі ланки системи соціального захисту населення — управління праці та соціального захисту обласних, Київської та Севастопольської міських і районних державних адміністрацій, трудові колективи.

Підкреслюючи провідну роль державної системи соціальної роботи в Україні, зазначимо, що останніми роками вона зазнає значних змін. І, мабуть, чи не найважливіша з них — створення великої кількості недержавних організацій, підвищення їхньої активності та впливу в усіх сферах життя суспільства. Наприклад, за даними дослідника В. Полуйка, 80 % організацій із соціальної роботи, які діють у Західній Україні, — це новостворені організації; лише кожна десята з них існувала за часів радянської влади [160, 1].

Процес розвитку недержавних організацій у соціальній сфері України зумовлюють кілька причин [114, 132]:

- криза тоталітарної держави та системи соціального захисту;

- зростання недовіри до існуючих державних інституцій та установ;
- неможливість виконання державою взятих на себе зобов'язань у сфері соціального захисту;
- прагнення людей реалізувати свої інтереси та задовольнити наявні потреби;
- намагання людей знайти тих, хто має аналогічні проблеми.

Часто орієнтиром щодо структури створюваних недержавних організацій в Україні слугують напрями діяльності подібних структур за кордоном. На Заході громадські організації, чия місія полягає у розв'язанні соціальних проблем, класифікують так:

- організації за місцем проживання;
- групи само- та взаємодопомоги;
- організації, які надають послуги певним групам клієнтів;
- групи, що створюються для лобювання;
- групи, котрі створюються для виконання медичних і соціальних досліджень;
- “парасолькові” чи посередницькі організації, що створюються для координації діяльності інших груп та забезпечення їх ресурсами.

Водночас структура таких організацій в Україні не повторює цілком іноземні зразки, а є специфічною. Дані про неї наведені в довіднику творчого центру “Каунтерпарт” [31]. Основними місіями недержавних організацій у соціальній сфері є захист інтересів і їх лобювання — 2,9 %, робота з молоддю — 5,4, робота з жінками — 3,0, захист інтересів ветеранів і робота з ними — 3,4, соціологічні дослідження — 0,6, реабілітація й охорона здоров'я населення — 6,8, розв'язання проблем інвалідів — 7,8, вирішення проблем сім'ї, дітей, сиріт — 7,6, допомога людям похилого віку, пенсіонерам — 2,8, вирішення проблем, пов'язаних із Чорнобильською аварією, — 2,0, милосердя — 1,8 %. Загалом в Україні частка недержавних організацій, зорієнтованих на соціальну роботу, становить 44,1 %.

Згідно з наведеною структурою в Україні до особливостей громадських організацій у соціальній сфері належать такі [114, 23]:

- невелика кількість їхніх членів;
- недостатній досвід роботи і співпраці їхніх членів і керівників;
- орієнтація на перерозподіл ресурсів лише на користь членів своєї організації;
- неготовність до співпраці з іншими організаціями і структурами, які діють у соціальній сфері.

Становлення недержавних об'єднань (НДО) в Україні відбувається надто повільними темпами через такі фактори:

- відсутність традицій громадянського суспільства, сприйняття населенням НДО як посередника від імені держави;
- недостатню поінформованість про сутність діяльності НДО;
- брак чіткого правового забезпечення діяльності НДО;
- розпорошеність НДО;
- невикористані резерви щодо взаємодії з державними структурами, діловими колами, міжнародними недержавними організаціями;
- амбіційність і вузькість інтересів окремих керівників НДО, низький рівень внутрішньої демократії (суб'єктивний фактор).

Завершуючи розгляд суб'єктів соціальної роботи в Україні, значимо, що нині в країні відбувається формування багатопрофільної функціонально-організаційної системи органів соціальної роботи. Це відкриває нові можливості для соціального захисту населення. Водночас ефективне обґрунтування управління і керування соціальною сферою неможливі без визнання альтернативності, неоднозначності та поліваріантності розвитку структури органів соціальної роботи, розмежування їх компетенції на різних рівнях і взаємодоповнення, коригування з урахуванням становлення ринкових відносин у суспільстві.

Крім об'єктів і суб'єктів, до структури соціальної роботи належить також соціальна ситуація. Саме вона, окреслюючи конкретний стан проблеми у конкретного клієнта соціальної роботи, орієнтує, на що насамперед має бути спрямована в цьому разі соціальна допомога. Отже, соціальна ситуація, в якій перебуває клієнт, є предметом соціальної роботи, безпосереднім полем докладання зусиль соціального працівника [128, 41].

1.3. Функції і принципи соціальної роботи

Організаційний потенціал системи соціальної роботи, ефективність взаємодії її структурних елементів реалізуються через сукупність виконуваних ними функцій за умов дотримання відповідних принципів соціальної роботи.

Будь-яке управління суспільними процесами здійснюється через певну систему функцій — окремих, відносно самостійних, але тісно взаємопов'язаних видів відповідної діяльності. *Функції органів соці-*

альної роботи вирізняються специфічним змістом, універсальністю, особливою просторово-часовою формою вираження. Вони виконують зустрічну, випереджальну роль у здійсненні захисту, страхуванні й гарантуванні соціальної забезпеченості різних верств населення. Загалом через наведені функції реалізується система соціального піклування і зобов'язань, а для професійного працівника соціальної сфери це означає сукупність певних умінь, кваліфікації і компетенції.

Держава через політику перебирає на себе найважливіші функції, пов'язані із забезпеченням прав людини в соціальній галузі. *Суть цієї політики* полягає в запобіганні подальшому погіршенню життя народу; досягненні ефективної зайнятості й обмеженні надмірного зростання рівня безробіття; створенні необхідних передумов для поступового поліпшення матеріального становища й умов життя різних верств і груп населення.

Провідним державним органом із зазначених питань є Міністерство праці та соціальної політики України, рівень компетенції якого визначають Верховна Рада, Президент і Кабінет Міністрів України. Різноманітні функції і завдання цього міністерства визначені в затвердженому урядом Положенні і стосуються всіх сфер системи соціального захисту. Зокрема, міністерство розробляє положення з основ державної політики для тих, хто потребує допомоги; аналізує і прогнозує рівні життя різних категорій населення; готує рекомендації для цільових і регіональних програм; забезпечує розробку нормативів, необхідних для функціонування системи соціального захисту тощо.

Міністерство праці та соціальної політики України виконує різні функції, виходячи з проблем, що виникають у діяльності суб'єктів соціального захисту. В апараті управління міністерства визначені такі важливі функціональні обов'язки органів соціальної роботи:

- пенсійне обслуговування і забезпечення субсидіями; соціальне обслуговування; медико-соціальна експертиза; реабілітація інвалідів і надання протезно-ортопедичної допомоги;
- підготовка законодавчих проектів із соціального захисту населення;
- соціальна допомога сім'ям і дітям; зовнішньоекономічне і міжнародне співробітництво; підготовка і перепідготовка кадрів.

Певний рівень компетенції і функції визначені в діяльності міністра, його заступників і працівників апарату управління.

Низку функцій соціального захисту Міністерство праці та соціальної політики України виконує через Державну службу зайнятості населення, Міністерство у справах сім'ї і молоді, Міністерство освіти і науки, Міністерство внутрішніх справ, Міністерство охорони здоров'я та інші центральні органи управління.

Для регіонального (місцевого) рівня основні функції регламентовані зазначеними органами і передбачають певну свободу щодо компетенції з урахуванням специфіки і можливостей територій. На ці органи державою покладено розв'язання виробничо-економічних проблем щодо виконання соціальних завдань; планово-управлінську діяльність, згідно з якою здійснюється гнучка політика адміністративних і самоврядних форм керівництва галуззю; фінансово-економічну діяльність; створення різноманітних фондів соціальної допомоги; виконання регіональних програм; створення сприятливих умов для проживання населення та ін. Загалом через різні управлінські органи (комітети, відділи, сектори, фонди тощо), що мають певні рівні функціональних обов'язків, розв'язуються проблеми соціальної захищеності людини.

Трудовий колектив є важливим суб'єктом і об'єктом державної політики, що здійснює такі *функції*: виробничо-економічну, політичну, управлінську, виховну та соціальну. Суть останньої полягає у поліпшенні матеріальних і культурних умов життя людей, прогресивному розвитку соціальної структури колективу, поліпшенні у ньому внутрішніх відносин, створенні сприятливого морально-психологічного клімату, участі в соціальному забезпеченні, розвитку сфери охорони здоров'я, організації допомоги в сімейному житті, дозвіллі, дотриманні принципів соціальної справедливості.

У трудових колективах застосовуються різні форми (й обсяги) соціального захисту. Основні з них можуть передбачатися в угодах із адміністрацією (виплати, пільги, натуральна допомога та ін.), охоплювати не лише працівників, а й членів їхніх сімей, ветеранів. Для їхньої соціальної підтримки на підприємствах створюються відповідні фонди. Особлива роль у цьому належить професійним спілкам, які укладають колективні угоди з органами державного управління і роботодавцями. З профспілковими комітетами узгоджуються, зокрема, розмір прожиткового мінімуму, мінімальна заробітна плата, розміри індексації, субсидій та інші соціальні гарантії. На окремих підприємствах створено підрозділи соціального розвитку, які вико-

нують додаткові функції соціального забезпечення трудового колективу, зокрема забезпечують працівників і ветеранів продуктами харчування, споживчими товарами, вирішують житлово-побутові питання, а також питання оздоровлення працівників і їхніх сімей, організації дозвілля тощо, співпрацюють із дошкільними дитячими закладами. Соціальні служби тісно взаємодіють із адміністраціями виробничих підрозділів, громадськими організаціями та місцевими органами влади.

Ефективність соціальної роботи залежить від її наукової обґрунтованості й якісного виконання. Це потребує глибокого знання закономірностей розвитку соціальних процесів, конкретних умов життєдіяльності людей, уміння використовувати наукові висновки і практичний досвід, творчо підходити до нових соціальних проблем. У цьому полягає основне завдання теорії і методики соціальної роботи. Основні *компоненти соціальної роботи як цілісного механізму* — об'єкт свідомого впливу та умови його життєдіяльності; суб'єкт свідомого впливу і його можливості; мета і закономірності взаємодії суб'єкта й об'єкта; принципи й методи цього процесу; його результати.

Одне з центральних місць у змісті механізму соціальної роботи належить принципам і методам, які поряд із закономірностями забезпечують її науковість і дієвість.

Що таке принципи соціальної роботи? Це основоположні ідеї, правила, норми поведінки органів соціального захисту та підтримки населення, що зумовлюються закономірностями соціальних процесів і вимогами передової практики.

Для соціальних процесів характерна взаємодія великих мас людей із різноманітними інтересами, прагненнями і зв'язками, які неможливо детально з'ясувати і врахувати. Тому визначають загальний, осьовий (серединний) напрям розвитку соціального процесу, що виявляється як закономірна тенденція. Вона недоступна для чуттєвого, безпосереднього сприймання, а може бути пізнана лише на основі абстрактного мислення, аналізу і синтезу багатьох проявів соціальної дійсності. Спеціалісти соціальної сфери не мають можливості в кожному конкретному випадку вдаватися до теоретичного дослідження тієї чи тієї ситуації, щоб підготувати висновки й рекомендації для своїх практичних дій, а тому використовують узагальнені результати вчених, попередній соціальний досвід, що стають загальною засадою, правилом, принципом їхньої діяльності.

Принципи соціальної роботи — це не приблизні абстракції чи суб'єктивні умовиводи. Вони об'єктивні за змістом і суб'єктивні лише за формою. Люди формулюють їх для того, щоб повсякденна практика не суперечила наявним соціальним закономірностям і водночас була раціональною, економічною та ефективною.

Оскільки в соціальній сфері функціонує велика сукупність складних, різноманітних зв'язків і відносин, принципи соціальної роботи мають системний характер. Їх можна звести у три групи: *соціально-політичні; організаційні; психолого-педагогічні*. Перші виражають вимоги, що впливають із науково обґрунтованого змісту соціальної політики держави. Це державний підхід до завдань, що розв'язуються у соціальній роботі; гуманізм і демократизм соціальної роботи; тісний зв'язок змісту й форм цієї роботи з конкретними умовами життєдіяльності особи, соціальної групи; законність і справедливість соціальної роботи. Що вони означають конкретно?

Забезпечення на практиці *державного підходу до соціальної роботи* передбачає вміння аналізувати й виявляти тенденції соціально-політичного розвитку суспільства, відповідно визначати найефективніші способи розв'язання соціальних проблем; бачення перспектив розвитку соціальної роботи, підпорядкованої інтересам соціального захисту населення, і вміння розв'язувати актуальні завдання сьогодення; рішучу боротьбу з будь-якими проявами відомчості й місництва, що завдають шкоди інтересам особи, сім'ї, суспільства.

Принцип *гуманізму* соціальної роботи передбачає визнання людини найвищою цінністю, захист її гідності й громадянських прав, створення умов для вільного і всебічного виявлення здібностей кожного. Людяність, людинолюбство — органічна властивість соціальної роботи, її сутнісна характеристика. Для неї насамперед важливі такі критерії людської діяльності й міжособистісних стосунків, у яких виражається єдність.

Принцип гуманізму соціальної роботи тісно пов'язаний з *демократизмом* взаємовідносин соціального працівника і клієнта, їхнім довірливим, переважно неформальним характером. Такі зв'язки виникають і будуються на основі психологічних контактів, узгодженості особистих якостей, спільності інтересів, що, як відомо, не мають офіційного, санкціонуючого значення. Принцип демократизму спонукає спеціаліста соціальної роботи до постійних пошуків опти-

мальних рекомендацій клієнту, врахування мінливих обставин, мобілізації творчих професійних здібностей, дотримання норм і правил спілкування, виявлення поваги й чуйності до людини, залучення її до розв'язання наявних проблем, тактовності, впливу силою свого розуму, знань, моральності, досвіду.

Принципове значення поряд із гуманізмом і демократизмом має *тісний зв'язок соціальної роботи з конкретними умовами життєдіяльності людей*. Він забезпечує єдність теорії та практики, реалістичність і дієвість застосовуваних форм і методів соціальної підтримки населення, захисту його прав та інтересів.

Життя таке багате й різноманітне, що теорія не може передбачити поради на всі випадки. Умови й обставини життєдіяльності людей змінюються. Та й саме населення і конкретна особа весь час перебувають у русі, їхні потреби й інтереси оновлюються, збагачуються. Змінюються також можливості задоволення їх. Це визначає постійну новизну і специфічність соціальних проблем, які розв'язують соціальні працівники. Тому вони весь час повинні аналізувати й оцінювати конкретну ситуацію, здійснювати соціальну діагностику життєвих обставин клієнта. Цей принцип зобов'язує виявляти ті особливості соціальної ситуації, які можуть мати безпосереднє значення для досягнення мети соціальної роботи. Він несумісний з абстрактним теоретизуванням, шаблоном, інерцією, формалізмом, поверховістю.

Одним з основних принципів соціальної роботи є її *законність*. Цей принцип передбачає суворе дотримання законів і відповідних правових актів усіма державними органами, посадовими особами, громадськими організаціями і громадянами. Нормативно-правові акти є формою, в якій виражається політика держави, у тому числі соціальна. Право покликане сприяти її здійсненню, але цю роль воно може виконувати лише за умови дотримання всіх його норм. Поза законністю право або непотрібне, або шкідливе. Тому й соціальна робота повинна ґрунтуватися на цьому принципі.

Ефективність соціального захисту населення багато в чому визначається дотриманням у соціальній роботі *організаційних принципів*. Серед цієї групи розрізняють соціально-технологічну компетентність органів і працівників соціальних служб, єдність їхніх повноважень і відповідальності, стимулювання, контроль і перевірку виконання тощо.

Професійна компетентність — це глибока обізнаність соціального працівника з умовами й технологією розв'язання проблем, що виникають, і вміння грамотно діяти. Такий принцип на практиці означає систематичне навчання і перепідготовку кадрів, чітке подання інформації, аналітичну й прогностичну діяльність в усіх ланках управління, глибоке і всебічне знання об'єктів соціальної роботи, їх типології й особливостей, діловитість, організованість, предметність у відносинах із клієнтами.

Наступний організаційний принцип соціальної роботи — *єдність повноважень і відповідальності, прав і обов'язків її кадрів*. Як свідчить досвід, чітке функціонування соціальних служб і органів управління ґрунтується на таких основних *засадах*:

- глибокому усвідомленні кожним спеціалістом соціальної роботи своїх завдань, функцій, а також відповідних прав самостійно приймати необхідні рішення;
- чіткому визначенні повноважень і відповідальності кожного підрозділу органів соціального захисту у відносинах “по вертикалі”;
- встановленні раціональних зв'язків та інформаційних потоків між підрозділами і службами соціального захисту населення.

З практики випливає, що великі повноваження при невеликій відповідальності кадрів створюють сприятливий ґрунт для адміністрування, суб'єктивізму, непродуманих рішень, свавілля. Водночас велика відповідальність працівників при незначних повноваженнях обмежує можливості діяти оперативно, сковує ініціативу, породжує знеособлення, безвідповідальність. Тому потрібно встановлювати чіткі та сумірні з наданими повноваженнями межі відповідальності кожної ланки і спеціаліста соціальних служб, вимагати безумовного виконання покладених на них функціональних обов'язків.

З цим тісно пов'язаний такий важливий організаційний принцип соціальної роботи, як *контроль і перевірка її виконання*. Суть цього принципу полягає в тому, щоб забезпечити реалізацію гарантованих державою заходів щодо соціального захисту різних груп населення. Здійснення цього принципу потребує поєднання адміністративного та громадського контролю, його регулярності, об'єктивності, всебічного аналізу й формулювання практичних рекомендацій щодо усунення недоліків, сприяння законності та правопорядку, вимогливості й поваги до соціальних працівників.

Активність особи визначається інтересами і потребами. Від їхнього задоволення значною мірою залежить розв'язання завдань со-

ціального захисту населення. Тому одним із важливих організаційних принципів соціальної роботи є також її *стимулювання*. Суть цього принципу — спонукати людину до усвідомленого, зацікавленого прояву активності в реалізації власної енергії, здібностей, морально-го і волевого потенціалу для досягнення певної мети. При цьому слід урахувати, що джерелом спонукальної сили в будь-якій діяльності є не інтереси і потреби людини самі по собі, а ступінь їхнього задоволення. З підвищенням ступеня задоволення потреб вони ускладнюються, зростають.

Принцип стимулювання в соціальній роботі передбачає єдність і застосування ідейно-моральних та матеріальних його форм; відповідність засобів і способів, а також індивідуальних, професійних, освітньо-культурних, психологічних особливостей клієнта; об'єктивність і гласність оцінки: ставлення людини до справи, до соціальних цінностей її життєдіяльності.

Технологічно-педагогічні принципи соціальної роботи виражають, по суті, вимоги до її форм і методів, а також способу впливу на клієнтів. Основні з них — комплексний і диференційований підхід, цілеспрямованість, спираючись на творчий потенціал людини. Розглянемо деякі з них.

Комплексність у соціальній роботі забезпечує її цілісність, всебічність і водночас перешкоджає обмеженості, вузькості у розв'язанні соціальних проблем. Цей принцип передбачає врахування внутрішніх і зовнішніх умов, факторів, станів, їхніх зв'язків і взаємовпливу. Він є необхідною умовою наукового аналізу, соціальної діагностики й організаційно-практичної діяльності з вирішення тих чи тих проблем. Утілення цього принципу зумовлює:

- вивчення і врахування інтересів, потреб, настроїв людей, передбачення характеру впливу на їхню поведінку і самопочуття економічних, політичних, соціальних, психологічних, побутових факторів;
- уміння бачити в людях не абстрактних істот, які пасивно сприймають соціального працівника, а реальні особистості, потреби і бажання яких опосередковуються їхньою професійною належністю, соціальним статусом, матеріально-побутовими умовами, життєвим досвідом, і, відповідно, враховувати їх у роботі з клієнтами;
- послідовне й раціональне застосування всіх наявних засобів і методів впливу на клієнта з метою активізації його фізичних і духовних ресурсів;

- здійснення контролю за реалізацією завдань і установок соціальної роботи, її аналіз, оцінка дієвості та своєчасне коригування змісту й форм.

Своєрідним розвитком цього принципу є *диференційований підхід* до людей. Він зумовлений необхідністю формувати в представників різних соціальних верств, груп, професій, віку специфічні погляди та ставлення до матеріальних і духовних цінностей, навколишньої дійсності, без урахування яких неможливо цілеспрямовано впливати на свідомість, почуття, волю, вчинки людей. Разом із тим сприймання особою будь-якої інформації — складний і суперечливий процес, під час якого зовнішній вплив перетворюється на внутрішній психічний стан. Він залежить не лише від поглядів, інтересів, життєвого досвіду та інших особливостей людини, а й від соціально-психологічної атмосфери, відносин, культури, які панують у соціальній групі чи іншій спільності і вносять свої корективи у сприймання соціального працівника. Саме тому потрібно максимально враховувати специфіку інтересів, схильностей, уподобань, звичок особи в соціальній роботі. Тут доречні поради видатного педагога К. Ушинського. Він писав: “Вихователь повинен прагнути пізнати людину, якою вона є насправді, з усіма її буденними, дрібними потребами і з усіма її великими духовними вимогами. Вихователь повинен знати людину в родині, в суспільстві, серед народу, серед людства і наодинці зі своєю совістю” [136].

Психолого-педагогічним є також *принцип цілеспрямованості* в соціальній роботі. Мета впливу на клієнта, який постійно перебуває в центрі уваги соціального працівника, визначає спосіб його дій, зумовлює зміст і форми соціальної роботи. Досягнення цільових установок є мірилом ефективності зусиль, які докладають соціальний працівник і клієнт. Цей принцип стосується всіх рівнів і ланок соціальної роботи, виконує в ній системотворчу функцію, що об’єднує всі інші функції в єдине ціле, надаючи їй наукового характеру й дієвості.

1.4. Соціальна робота як галузь науки і навчальна дисципліна

Основна мета соціальної роботи полягає в регулюванні правових і економічних відносин людини із суспільством, наданні їй допомоги та підтримки у вирішенні проблем, гідному самоствердженні й повноцінному житті. Отже, в центрі уваги соціальної роботи перебуває

громадянин, який стає клієнтом соціального працівника і вимагає науково обгрунтованого ставлення до вирішення своїх проблем.

Соціальна робота передбачає вивчення вітальних (елементарних) і вищих потреб суб'єкта (особа, сім'я, колектив, група, община та ін.), а також виявлення потенціалу соціальної сфери, який міг би задовольнити ці потреби згідно з науково обгрунтованими нормативами, тобто охоплює дослідницький (пошуковий), діагностичний і творчий (продуктивний) аспекти. Вихідною базою для збирання й аналізу різного за змістом емпіричного матеріалу, різноманітних спостережень, з'ясування суті конкретних соціальних процесів, ситуацій, фактів суспільного життя є практика. Вона дає змогу акумулювати, осмислити досвід соціальної роботи, теоретично її узагальнити і обгрунтувати, тобто надати їй форму системи наукових знань.

У цій системі розрізняються два основні **розділи**: *теоретично-методичний, фундаментальний* (методологія, категоріальний апарат, принципи, закономірності) і *прикладний* — галузь практичного застосування теоретичного й емпіричного знання, наукового забезпечення розв'язання конкретних завдань, що постають перед соціальними працівниками. А ці завдання багатогранні й різноманітні. На низовому рівні організації суспільства (сім'я, мікрорайон, трудовий колектив, поселення) ця діяльність передбачає регулювання міжособистісних і групових відносин, соціальне обслуговування населення, коригування девіантної (відхильної) поведінки, консультування, психопрофілактику та інші напрями. На місцевому й регіональному рівнях соціальний працівник покликаний вирішувати також проблеми, пов'язані з міграцією, соціоінженерним проектуванням, інноваційними заходами у сфері управління та контролю, інші питання.

Об'єктом досліджень теорії соціальної роботи є соціальні відносини. Оскільки вони багатопланові, складні за структурою і змістом, їх вивчають різні соціальні науки. Для соціальної роботи як галузі науки безпосереднє значення мають такі проблеми соціальних відносин:

- індивідуальні та сімейні, пов'язані зі слабким фізичним здоров'ям людини, її пригніченістю (одинокість, соціальна ізоляція), жорстокістю, невлаштованістю (бездомність, еміграція та ін.);
- соціально-екологічні (охорона навколишнього середовища, забруднення великих промислових центрів, екологічні катастрофи);
- соціально-економічні (зубожіння, неграмотність, безкультур'я, хронічні хвороби тощо);

- соціальної стратифікації (майнове розшарування, нерівність у суспільстві, поділ його на “вищі” й “нижчі” класи, верстви, економічна експлуатація, технократичні маніпуляції тощо);
- поведінкового функціонування індивідів, груп, спільностей (девіація, наркоманія, алкоголізм, інші соціальні відхилення);
- символізації і моделювання соціуму та свого місця в ньому; найчастіше ці проблеми виражаються в неадекватних образах, низькій самоповазі, втраті честі й моралі, недосяжних життєвих цілях; із ними пов’язані відчуження, соціальні забобони, дегуманізація цінностей (проституція, бродяжництво, люмпенізація, шахрайство тощо);
- комунікації, пізнавальних властивостей і нормативних оцінок (одинокість, невігластво, брутальність тощо);
- політичних режимів і структур влади, від яких значною мірою залежить стабільність суспільства, активність людей в ньому і їхнє соціальне самопочуття (тоталітаризм, авторитарність, демократія).

Соціальна робота як **наука** послідовно й ретельно опрацьовує означені вище та інші проблеми в теоретичному й методологічному плані, є основою для їхнього кваліфікованого практичного вирішення. При цьому вона тісно взаємодіє з іншими науками (політологією, соціологією, педагогікою, культурологією, психологією), оскільки має споріднений з ними об’єкт дослідження — соціальні відносини, процес їх формування, взаємодію людей, їхню поведінку, ціннісні орієнтації, конкретні форми й способи подолання труднощів тощо. Водночас соціальна робота як наука широко вивчає практичну діяльність у різних регіонах, умовах, серед різних верств населення, відповідних служб, з одного боку, допомагаючи їй коригувати, вдосконалювати, відпрацьовувати оптимальні моделі, а з другого — виявляти й досліджувати нові проблеми, збагачуючись і розвиваючись.

Так формується і функціонує *теорія соціальної роботи* — система поглядів та уявлень щодо використання чи пояснення соціальних явищ, процесів, відносин, пов’язаних із діяльністю відповідних органів і служб соціального захисту й допомоги населенню. Іншими словами, це вища форма організації наукового знання про найістотніші зв’язки й відносини, що виникають під впливом діяльності агентів (суб’єктів) соціальної роботи.

За змістом соціальна робота як наука є соціально-гуманітарною, за характером — міждисциплінарною, інтегративною. Вона поєднує

в собі риси як суспільних, так і природничих знань (зокрема, біології, медицини), теоретично узагальнює емпіричний матеріал, широко використовує статистичні та математичні методи дослідження. Тому в ній наявне велике розмаїття форм знання: емпіричні факти, події та їх опис, систематизація, закономірності й тенденції, принципи і методи досягнення поставлених цілей, гіпотези, системи поглядів, що різняться типом і ступенем спільності тощо. Вони організуються в єдину теорію завдяки фундаментальним основам — філософським ідеям і принципам, ідеалам і нормативам, загальним науковим засадам соціальної роботи.

Філософія є основою культури загалом. Як наука вона своєрідно аналізує різні аспекти людського буття (сенс, спосіб життя, умови і механізми розвитку особи). Тому філософські ідеї і принципи є методологією будь-якого наукового дослідження. Вони ж визначають найсуттєвіші постулати теорії і технології соціальної роботи, забезпечують включення її знань у загальний масив наукових здобутків.

Ідеали й нормативи виражають цінності й цільові установки (спрямованість) соціальної роботи. Вони реалізуються і функціонують у формах доведення та обґрунтування знань, їх пояснення, описування, організації. У них відображається певний спосіб пізнавальної діяльності, уявлення про обов'язкові процедури для наближення до істини.

Загальні теоретичні засади соціальної роботи формуються в результаті синтезу знань, які нагромаджуються різними науками і проявляються системно у притаманних соціальній роботі процесах і явищах. Який предметний зв'язок існує при цьому? Кожна наука виокремлює з навколишньої реальності певну її сферу, галузь, аспект, процеси і явища якої можна досліджувати відповідним інструментарієм. **Об'єктом** теорії соціальної роботи, як зазначалося, є вивчення соціальних явищ, процесів і відносин. Тому вона спирається на інші суспільні науки — філософію, історію, соціологію, політологію тощо. Водночас вона має предметні та методичні зв'язки з окремими природничими дисциплінами — фізіологією, медициною, психологією, що підкреслює її інтегративний характер. Ця загальнонаукова тенденція зумовлена необхідністю оптимального пізнання і цілісного задоволення матеріальних, соціальних і духовних потреб людини. Для цього необхідні об'єднання зусиль представників різних галузей наукового знання, розвиток міждисциплінарних зв'язків і дослід-

жень, застосування не лише спеціально-наукових, а й загальнонаукових методів. Разом із тим окремі науки не нівелюються, а кожна знаходить свою нішу в системі теоретичних знань. У багатогранному, невичерпному об'єкті дослідження, яким є суспільне життя, теорія соціальної роботи вивчає його не загалом, а лише якусь частину, своєрідний “зріз”, якому притаманні певні закономірності, властивості й відносини, що в сукупності й становить *предмет* соціальної роботи як науки.

Теорія соціальної роботи досліджує не глобальні соціальні процеси, а конкретні проблеми життєдіяльності особи, групи, спільності людей. Це не означає спрощення її предмета, оскільки соціальні явища і відносини не є незмінними, уніфікованими. Це послідовна зміна станів, стадій, що закономірно чергуються в поведінці й розвитку особи, сім'ї, соціальної групи або суспільства. Такий складний процес зумовлений внутрішніми і зовнішніми факторами, потребами, інтересами, мотивами його учасників. Теорія соціальної роботи виявляє і досліджує в цьому процесі суттєві, об'єктивно необхідні зв'язки і явища. Конкретні та повторювані соціальні процеси втілюються в результатах психологічного, педагогічного й управлінського впливу на стан і поведінку особи, групи, спільності людей. Тому ця наука вивчає закономірності, принципи, механізми функціонування соціального управління в системі практичної соціальної роботи серед різних груп людей, її ефективність, шляхи і способи вдосконалення соціальних технологій, підвищення результативності соціальних служб, їх кадрового та інформаційно-методологічного забезпечення; здійснює структурно-функціональний аналіз роботи державних, регіональних, громадських інститутів соціального захисту та підтримки населення; бере участь у комплексних міждисциплінарних дослідженнях гуманітарних проблем із метою прогнозування моделей розвитку конкретних соціальних процесів, обґрунтування оптимальних варіантів розв'язання можливих суперечностей і конфліктів. Отже, коло питань, що становлять предмет соціальної роботи як науки, широке й різноманітне.

З огляду на це сформулюємо визначення розглядуваного поняття. **Теорія соціальної роботи** — це наука про закономірності та принципи функціонування й розвитку конкретних соціальних процесів, явищ, відносин, їхню динаміку під цілеспрямованим впливом організаційних, психолого-педагогічних та управлінських факторів при захисті громадянських прав і свобод особи в суспільстві.

Закономірності, як важливий системотворчий елемент цієї науки, є формою концентрації знань предмета, що виражають сталі, повторювані, об'єктивно зумовлені зв'язки між сутностями явищ і процесів у соціальній роботі. Це інтегровані висновки філософії, соціології, соціальної психології, педагогіки, а також фундаментальні напрацювання безпосередньо теорії соціальної роботи.

Принципи — це основоположні ідеї, що допомагають організувати знання, визначають обов'язки, незаперечні правила діяльності соціальних служб. Вони формуються у процесі пізнання й перетворення навколишньої дійсності, закріплюються, перевіряються, оновлюються в живій соціальній роботі. Назвемо найголовніші з них.

Принцип детермінізму. Висвітлює причинну зумовленість соціальних явищ економічними й політичними факторами, що визначають стан суспільних відносин, специфіку їх формування і прояву.

Принцип гносеологічного підходу. Орієнтує на ретельне вивчення і порівняння соціально-історичної своєрідності процесів у суспільстві, допомагає з'ясувати їхню специфіку, тенденції розвитку й закономірності. *Принцип особистісного підходу*. При вивченні соціальних процесів вимагає врахування конкретної людини з її потребами й інтересами, ціннісними орієнтаціями, думками й почуттями. *Принцип єдності свідомості та діяльності*. Озброює соціальну роботу правильним розумінням сутності того чи іншого виду діяльності, до якої залучений клієнт, і впливу рівня свідомості на неї, її форми і наслідки.

Незамінним засобом дослідження, здобуття і систематизації наукового знання, своєрідними “східцями” проникнення в сутність явищ і процесів є специфічні *категорії*, тобто загальні поняття, що відображають істотні властивості й особливості предмета соціальної роботи.

Як і будь-яка наука, соціальна робота має специфічний *концептуально-категорійний апарат* — сукупність понять про соціальні явища і процеси. Це згадуваний раніше термін “соціальне” і похідні від нього — *сфера, простір, структури, відносини, практика, зв'язки, механізми, діяльність, проблеми* тощо, які розкриває соціологія. Водночас існують специфічні категорії і поняття, які допомагають реалізувати творчий потенціал цієї науки. Так, американська “Енциклопедія соціальної роботи” вміщує понад 200 статей, багато з яких присвячено висвітленню сутності її вузлових термінів. Ось лише деякі з них, що пов'язані з базовою категорією: соціальні — відповідальність, відхилення, дискримінація, діагноз, забезпечення, захист,

планування, проблеми, послуги, робота, спілкування, страхування, технології. Ця наука щодо власних завдань адаптувала поняття суміжних галузей теоретичного знання — агентство, асоціація, група, зайнятість, здоров'я, імунізація, клієнт, лідер, меншина, мобільність, натуралізація, норма, об'єкт, опіка, партнер, профілактика, репатріація, служба, субсидія, трансакт та ін.

Загалом теорія соціальної роботи має переважно прикладний характер. Вона не займається абстрактними пошуками, академізуванням, а вивчає живі соціальні факти, конкретний практичний досвід. Сукупність цих фактів є основою для наукового аналізу, узагальнень і висновків, дає змогу виявити й науково пояснити тенденції в розвитку досліджуваних подій і процесів, а отже, компетентно обґрунтувати управління однією з найскладніших галузей соціальної сфери.

Негативні прояви стихійності та невизначеності при зміні планових засад на ринкові механізми в економіці актуалізують пріоритетність регулюючої і гарантуючої функцій держави в забезпеченні соціальної захищеності громадян. Для реалізації цієї функції потрібні розгалужена структура соціальних служб і цілеспрямована професійна підготовка для них кадрів. Щоб бути кваліфікованим фахівцем у цій сфері, потрібні знання біології, валеології, теоретичної і прикладної соціології, права, педагогіки, психології, соціоніки, соціальної екології, інженерії та інших наук. Однією з провідних навчальних дисциплін у системі підготовки спеціалістів цього профілю у вищих навчальних закладах є “Теорія і методи соціальної роботи”. Вона потрібна нині багатьом — державним службовцям, медикам, юристам, учителям, управлінцям. Засвоєння її уможливило здобуття знань із методології наукового аналізу соціальних процесів і проблем, найдоцільніших організаційних структур, змісту, принципів, методів і напрямків діяльності служб, пов'язаних із поданням населенню соціальної допомоги, вітчизняного і зарубіжного досвіду, інновацій у цій важливій справі.

Будь-яка навчальна дисципліна є систематизованим внеском із навчальною метою основ відповідної науки. Це стосується і теорії й методів соціальної роботи. Ця дисципліна охоплює ряд курсів, покликаних послідовно, глибше ознайомити майбутніх спеціалістів із загальними й правовими основами, історією, теорією, актуальними проблемами, організацією, методикою, практичними навичками із соціальної роботи і вмінням виконувати її серед різних груп населення.

Між наукою і навчальною дисципліною є певні *відмінності*. Так, для теорії соціальної роботи головне полягає в пізнанні тієї галузі предметного простору, яка або зовсім не досліджена, або не досліджена достатньою мірою. Завдання навчальної дисципліни — донести нагромаджені наукою знання до студентів у найсприятливішій і найдоступнішій відповідно до рівня їхньої підготовки формі. При цьому враховуються нахили студентів, їхня майбутня спеціалізація, місце професійної діяльності тощо.

Завдання навчального курсу виражається в його цільовій установці. *Призначення курсу із соціальної роботи* полягає в тому, щоб студенти засвоїли знання теорії і методики цього виду професійної діяльності, набули практичних навичок здійснення соціальної роботи серед категорій громадян, які потребують соціального захисту й підтримки, виховали у собі високоморальні, гуманістичні якості, необхідні спеціалістам цього профілю.

Сучасний соціальний працівник — це фахівець у галузі соціальної інженерії і технології. Як соціолог і педагог, він глибоко розуміється на правових, моральних та психологічних регулятивах життєдіяльності людей, здатний і у доброзичливій формі готовий надати їм кваліфіковану допомогу. Для цього випускник вищого навчального закладу зі спеціальності “Соціальна робота” повинен:

- знати теоретичні та методологічні основи соціальної роботи, її історичні корені, традиції, вітчизняний і зарубіжний досвід, сучасні завдання, шляхи організації соціального захисту населення;
- мати навички соціально-психологічного й ситуаційного аналізу та діагностування умов і рівня життєдіяльності різних соціальних груп;
- уміти здійснювати конкретно-соціологічні дослідження, прогнозувати розвиток соціальних процесів і враховувати їхні результати у своїй роботі, управлінській діяльності, а також у діяльності з врегулювання соціальних конфліктів;
- мати організаторські здібності, високу загальну культуру, педагогічний хист, бути комунікабельним, співчутливим до чужого горя і труднощів, готовим до самопожертви;
- мати необхідну медико-психологічну підготовку, бути спостережливим, уважним, милосердним, виявляти шану до людини, душевну щедрість, витримку, особисту скромність та інші високі морально-вольові якості;

- бути готовим надавати кваліфіковану юридичну допомогу людям у системі громадського правосуддя;
- знати умови і порядок надання опікунства, здійснювати захист прав дитини;
- уміти працювати з особами, які мають відхилення у фізичному розвитку, зловживають алкоголем, вживають наркотики, престарілими, інвалідами, з тими, хто зазнав дискримінації (на національному, релігійному, політичному, статево-віковому, родинному та іншому ґрунті), відбув покарання за скоєні злочини, засуджений умовно або схильний до правопорушень.

Залежно від цільової установки і завдань спеціальності “Соціальна робота” визначають її структуру, зміст, послідовність вивчення матеріалу. При цьому застосовують різноманітні форми й методи аудиторних занять, практики й стажування, самопідготовки й контролю.

Ця навчальна дисципліна відіграє важливу роль у формуванні соціального працівника високої кваліфікації, а саме:

- разом із загальнонауковими, соціально-гуманітарними та іншими соціальними навчальними курсами й практиками допомагає студентам стати справжніми професіоналами соціальної роботи;
- розвиває творче мислення, вміння і бажання з громадянських, гуманістичних позицій аналізувати соціальні явища та конфліктні ситуації, компетентно й зацікавлено визначати шляхи й способи оптимального розв’язання соціальних проблем;
- виховує високі моральні якості, готовність і вміння утверджувати гуманістичні ідеали й загальнолюдські культурні цінності, активно втілювати в життя соціальну політику української держави, сприяти гармонізації людських відносин;
- прищеплює навички комплексного управлінського й психолого-педагогічного впливу на стан і поведінку груп, окремих людей в екстремальних і конфліктних ситуаціях для забезпечення їх соціальних потреб та інтересів, захисту громадянських прав і свобод.

Із цього випливає, що соціальна робота як самостійна наука і навчальна дисципліна має складну інтегральну природу. Свій творчий потенціал вона реалізує через численні *функції*, основними з яких є гносеологічна, організаційно-виховна, регулятивно-профілактична, інформаційно-комунікативна, соціоінтеграційна, аналітико-прогностична.

Гносеологічна (теоретико-пізнавальна) функція соціальної роботи полягає в тому, що вона, як і інші науки, дає нові знання про суспільне життя і процеси, що відбуваються в ньому. Це стосується передусім її глибокого проникнення в соціальну структуру, механізми адаптації, ресоціалізації, взаємодії, конфліктів на особистісному й мікросоціальному рівнях тощо. Теорія і методика цієї роботи доповнюють і збагачують соціологічні, педагогічні, психологічні та інші науки.

Організаційно-виховна функція соціальної роботи означає вияв гуманного ставлення до людини. Причому в умовах соціальних потрясінь, економічної кризи ця робота спрямована насамперед на тих, хто опинився в найскрутнішому становищі, — безробітних, пенсіонерів, інвалідів, біженців, бездомних, “важких” підлітків. Соціальна робота найменшою мірою пов’язана з повчаннями, вона передусім сприяє створенню умов для гідного життя людини як основного суб’єкта суспільства, допомагає становленню і реалізації її інтересів. Це включає створення центрів соціальних служб, розширення обсягу послуг, узагальнення і поширення набутого досвіду, інноваційну діяльність, підтримання зв’язків із державними й громадськими організаціями, органами місцевого самоврядування, створення асоціацій тощо.

Регулятивно-профілактична функція соціальної роботи пов’язана з тим, що передбачає і приводить у дію правові, психологічні й інші механізми попередження та подолання негативних явищ, орієнтує поведінку особи в суспільстві. Ця робота допомагає послаблювати емоційне напруження в суспільстві, узгоджувати соціальні зв’язки й відносини, впливає на ситуацію в мікросоціумі, інтенсифікує взаємодію людей, організацій та інститутів, сприяє вольовій регуляції поведінки, самоконтролю особи, формує в клієнтів нові соціальні ролі.

Інформаційно-комунікативна функція соціальної роботи полягає в тому, що виявляє, збирає, узагальнює і доводить до суб’єктів відомості про людей, які потребують допомоги, втручання соціальних служб, створює банки даних про сім’ї і окремих осіб, яким необхідний соціальний патронаж (це робиться з дотриманням правових і етичних норм), сприяє формуванню зрілої громадської думки із соціальних проблем, співчутливого ставлення до них суспільства.

Крім того, соціальні служби систематизують інформаційні матеріали, законодавчі та інші правові акти, організують їх вивчення серед населення. У засобах масової комунікації вони подають рекла-

му соціальних послуг, пропагують ідеї соціальної допомоги й захисту людини, зміцнення і підтримки сім'ї, виховання дітей та підлітків, розвитку гуманних народних традицій.

Можна виокремити *соціоінтеграційну функцію* цієї науки, навчальної дисципліни і професійної діяльності. Її суть полягає в тому, що соціальна робота об'єднує галузі знань для розв'язання комплексних проблем соціальної сфери, спрямовує зусилля спеціалістів на створення об'єктивної, всебічної і повної характеристики соціальної підтримки й захисту населення, розробку спільних програм самореалізації особистості.

Аналітико-прогностична функція соціальної роботи зводиться до вивчення тенденцій соціального напруження в суспільстві, демографічної ситуації, причин соціального і сімейного неблагополуччя, стану та якості соціальної допомоги й захисту на різних рівнях, серед окремих верств населення, реальної потреби в них, виявлення нових проблем, передбачення процесів соціального розвитку країни, регіонів, громад (товариств) і участі у формуванні відповідних програм, планів, заходів.

Соціальна робота має сприяти зміцненню стабільності й безпеки в суспільстві. У ст. 1 Конституції Україна визначається як соціальна держава. Соціальні проблеми і деформації можуть завадити економічному відродженню, політичній стабільності країни. У їх подоланні, відверненні пов'язаних із ними загроз важливе значення має досягнення соціальної безпеки. Соціальна робота активно сприяє цій меті.

Запропонована диференціація функцій умовна, оскільки всі вони тісно пов'язані і взаємодіють, доповнюють і розвивають одна одну. Соціальна робота — єдиний динамічний багатоплановий процес, що органічно поєднує наукові знання, творчі пошуки, взаємні зусилля інститутів і організацій, працівників і клієнтів. Водночас вона є об'єктивно необхідною і суспільно значущою професією, що спирається на досягнення соціальних наук, результати і запити практики. В Україні формується особливий державно-громадський організм, покликаний вчасно реагувати на соціальні проблеми й компетентно розв'язувати їх на всіх рівнях структури суспільства аж до його оснóвної клітини — конкретної особи, Людини.

Підготовка спеціалістів нового фаху здійснюється в Україні на трьох рівнях: базовому, середньому та вищому — університетському.

У різних навчальних закладах існують різні підходи до цього навчання. У ліцєях і коледжах готують соціальних асистентів (помічників) і молодших спеціалістів, в інститутах — бакалаврів, в університетах — менеджерів і магістрів соціальної роботи та соціальної політики, у вищих навчальних закладах педагогічного профілю — переважно соціальних педагогів, юридичного профілю — правознавців і соціальних працівників.

Перепідготовка фахівців системи соціального захисту населення здійснюється на базі Харківського філіалу Академії державного управління при Президентові України. Загалом майже у 30 вищих закладах освіти України організовано вивчення соціальної роботи та педагогіки. Віддалена перспектива — орієнтуючись на розвинені країни, підготувати таку кількість соціальних працівників різних рівнів, яка відповідала б кількості педагогів і перевищувала кількість лікарів. Наближенню цієї мети сприяє міжнародна допомога. Так, програма Євросоюзу TACIS підтримує підготовку фахівців із соціальної роботи у Києво-Могилянській академії, Ужгородському університеті, Чернігівському юридичному коледжі. Складовою проекту “Соціальний захист в Україні” є навчання та підвищення кваліфікації працівників цієї сфери в Житомирській та Харківській областях. Нині в Україні здійснюється багатоплановий проект програми TACIS, спрямований на створення національної мережі шкіл із соціальної роботи. Цей напрямок дедалі більшою мірою поширюється у планах міжнародного гуманітарного співробітництва.

Українське представництво Християнського дитячого фонду за підтримки ЮНІСЕФ, Міжнародної федерації соціальних працівників та їх Української асоціації, починаючи з 1997 р., реалізує проект “Соціальна освіта в Україні”. Близько 100 викладачів, практичних соціальних педагогів, психологів, інших фахівців на семінарах у Києві, Донецьку, Тернополі та інших містах України за допомогою висококваліфікованих зарубіжних колег мають можливість поглибити свої теоретичні знання, вдосконалити методичну майстерність, запозичити місцевий досвід роботи з різними групами соціально вразливого населення.

Позитивним є випуск спільними зусиллями науковців і практиків журналів “Соціальна політика і соціальна робота” та “Практична психологія”, колективної монографії “Соціальна педагогіка”, брошур, тематичних теле- і радіопередач, влаштування фотовиставок,

“круглих столів” та інших науково-освітніх заходів, які популяризують унікальні цінності й зростаюче суспільне значення соціальної роботи. Ця гуманітарна наука і благородна професія дедалі впевненіше входить у наше життя, поступово стає дійовим соціальним інструментом, який має великі потенційні можливості для “олюднення” багатогранних суспільних відносин, процесів, явищ що дедалі більшою мірою ускладнюються. Вчені прогнозують розвиток соціальної роботи у XXI ст. як технології сприяння формуванню, реабілітації життєвих сил людини. Отже, соціальна робота буде потрібна завжди і всім.

Резюме

1. Соціальна робота — це професійна діяльність соціальних інститутів, державних і недержавних організацій, груп та окремих індивідів, пов’язана з наданням допомоги щодо соціалізації особам чи групам людей, якщо в них за відсутності належних умов у суспільстві або через наявність особистих вад процес соціалізації ускладнюється, призупиняється або відбувається у зворотному напрямі (тобто спостерігається десоціалізація).

2. Об’єктом соціальної роботи є індивіди, сім’ї, групи та спільності, які перебувають у скрутній життєвій ситуації і у цьому зв’язку потребують допомоги в здійсненні соціалізації.

Основним суб’єктом соціальної роботи є соціальний працівник, який у процесі надання допомоги може бути елементом державних чи недержавних інституцій, організацій, установ.

Основними принципами соціальної роботи є соціально-політичні, організаційні та психолого-педагогічні.

Поняття “соціальна робота” розглядається у трьох основних значеннях: як професійна діяльність, як галузь наукових знань (наука) і як навчальна дисципліна.

3. Як наука соціальна робота має характерний об’єкт, предмет дослідження, науково-категоріальний апарат і відповідні методи дослідження.

4. Як навчальна дисципліна соціальна робота визначається структурою навчальних курсів, змістом і рівнем професійних знань, а також сукупністю професійних і моральних вимог до випускників спеціальності “Соціальна робота”.

ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТОК ТЕОРІЇ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

- ◆ Основні передумови виникнення теорії соціальної роботи в Україні.
- ◆ Основні етапи становлення соціальної роботи в Україні та їхній вплив на розвиток теоретичних засад соціальної роботи.
- ◆ Характер становлення в Україні соціальної роботи як науки.
- ◆ Розвиток вітчизняної теорії соціальної роботи.
- ◆ Сутність основних сучасних теорій соціальної роботи.

2.1. Передумови виникнення теорії соціальної роботи в Україні

Теорія соціальної роботи, як і будь-яка наукова теорія, з одного боку, вбирає в себе тенденції розвитку цієї науки в світовому науковому просторі, а з другого — її тенденції та закономірності виникають у конкретному географічному, соціально-економічному та науковому середовищі тієї чи іншої країни. Отже, паростки соціальних теорій виростають на соціальному та науковому підґрунті конкретної країни і для розуміння їхніх сутнісних і специфічних ознак потрібно вивчати і враховувати вплив на їхнє формування та розвиток соціальних характеристик цього підґрунтя. З огляду на теорію соціальної роботи йдеться про соціальні, моральні, духовні, політичні та економічні передумови виникнення паростків цієї науки в Україні.

Характерно, що у розв'язанні гострих соціальних проблем, які нині стоять перед українським суспільством, дедалі більшого значення поряд із удосконаленням державної системи захисту населення набувають відродження і розвиток благодійної діяльності різних організацій та установ, спеціалізованих громадських об'єднань і приватних осіб. *Благодійність* — це вияв цілеспрямованої уваги до людей, які з різних причин не можуть власними силами забезпечити собі хоча б

мінімальні умови для існування (на відповідному загальному рівні цивілізованості суспільства), надання їм посильної допомоги у збереженні й організації своєї життєдіяльності, матеріальне й духовне підтримання їх. Це соціальне явище має у нашій країні свою історію, традиції й особливості, ознайомлення з якими становить не тільки пізнавальну зацікавленість, а й має практичне значення для тих, хто працює в соціальній сфері або хоче присвятити себе цій роботі.

Серед багатьох рис, притаманних різним народам, спільними є насамперед співчуття, співпереживання, готовність відгукнутися на чужу біду, надати допомогу. Ці людські якості існують віддавна, змінюючи з часом форми й способи вираження. Вони притаманні і слов'янам. Писемні згадки західних мандрівників давнини засвідчують гостинність слов'ян, їхню милість, чуйне ставлення до полонених. Турбувалися слов'яни і про співвітчизників, які потрапляли в біду. Так, Київська Русь уклала з греками спеціальні договори про порятунок полонених. Ними визначалися взаємні зобов'язання щодо викупу русичів і греків, у якій би країні вони не перебували, і повернення їх на батьківщину (договори князів Олега й Ігоря, 911 і 945 р.).

Людинолюбство, незлостивість, відкритість слов'янської душі, на думку В. Ключевського, формувалися під впливом *особливих географічних і природних умов*, серед яких вирізняються безкраїсть рівнинних і лісостепових просторів, помірний клімат, постійна необхідність колективного захисту від войовничих половців та інших сусідів. Духовність і культура слов'ян розвивалися також завдяки діяльності просвітителів Кирила і Мефодія, які у 898 р. створили для них єдину книжково-писемну мову. Вона виявилась одним з важливих факторів становлення й розвитку слов'янської цивілізації, тієї особливої духовності наших пращурів, яким властиві були доброзичливість і співчуття [132, 3–35, 66–96].

Зауважимо, що самотутній характер наших попередників формувався задовго до введення християнства в Київській Русі. У нашій країні християнство модернізувалося, пристосовувало свої догмати до уявлень східних слов'ян про добро і зло, богів-покровителів й інші надприродні сили та земні явища. Вчення церкви про рятування душі, людинолюбство, справедливість, добродійність, скромність було співзвучне зі слов'янською духовністю і сприяло поширенню цього вчення серед нашого народу. Християнство відіграло позитивну роль і в історичному розвитку нашого народу, у тому числі у по-

ширенні благодійності. Таку саму місію виконували й інші *релігії*, що в тій чи тій формі проповідували гуманістичне ставлення до бідних, нужденних. Так, іслам як один із п'яти своїх стовпів розглядає обов'язкову благочинність через спеціальний податок і милостиню. Саме тому Емерсон Ендрюс обстоював тезу про те, що “матір'ю філантропії є релігія”.

Запроваджуючи християнство на Русі, князь Володимир сам глибоко сприйняв звернені до душі людини положення цього вчення, що закликають людей турбуватися про ближнього, бути милосердними. Ось деякі з цих положень: “Блаженні милостиві, бо помилувані вони будуть”, “Хто просить у тебе, то дай, а хто хоче позичити в тебе — не відвертайся від нього”, “Продай добра свої та й убогим роздай”, “Тіштеся з тими, хто тішиться, і плачте з тими, хто плаче”. Пройнявшись духом християнських повчань, Володимир, за свідченням літопису, велів “усякому старцеві й убогому приходити на княжий двір, брати їжу, питво і гроші з казни”. Проте оскільки немічні й хворі не могли добратися до його двору, князь наказав зробити вози, куди клали хліб, м'ясо, рибу, овочі, мед у бочках, квас і возили містом, запитуючи: “Де хворі і старці, які не можуть ходити?” Таким роздавали все необхідне.

Прагнучи розвинути благодійництво, надати йому організованого характеру, князь Володимир у 996 р. видав Устав (або закон), в якому, згідно з релігійними настановами, доручив духовенству і церковним структурам опікуватися і наглядати за лікарнями, лазнями, притулками для одиноких тощо, встановив для благодійних закладів “десятину”. Як відомо, цей мудрий правитель здійснив багато прогресивних для свого часу заходів, завдяки яким освіченість, культура русичів досягли високого рівня. Зокрема, було засновано училище для навчання убогих людей, богадільню, будинок для паломників, запроваджено народні свята, на яких виявляли турботу про убогих, сиріт, удів, мандрівників і роздавали їм велику милостиню. Не випадково про князя Володимира за його чуйність, безкорисливість складено багато легенд, билин, оповідей. Його приклад наслідували інші представники княжої влади і духовенства.

Благочинна діяльність набирала в Київській Русі дедалі спрямованішого й організованішого характеру. Наприклад, князь Ярослав Володимирович заснував сирітське училище, де опікував і утримував 300 юнаків. Допомогали бідним також князі Ізяслав і Всеволод

Ярославовичі. За їхнього правління широковідомий єпископ Єфрем Переяславський побудував “строєній банних і врачеве” для бідних і сиріт, призначав їм медиків, установив, щоб повсюдно хворих доглядали й лікували безкоштовно. За переказами, особливо турбувався про бідних і нужденних Володимир Мономах. Для багатьох поколінь на Русі велике виховне значення мала складена ним “Духовна” (заповітна) своїм дітям, де виражалися його турботи про моральний стан народу, необхідність бути уважним до його потреб. “Якщо поїдете по землях своїх, — наставляв Володимир Мономах, — не давайте ображати народ ні в селах, ні на полі, щоб вас потім не проклинали. Куди підете, де станете, напійте, нагодуйте бідняка, більше шануйте гостя, звідки б до вас не прийшов...”

У Печерському монастирі в Києві досі зберігаються мощі ченців Агапіта й Аліпія, під патронатом яких діяли шпитали для німечних, а також чернігівського князя Святослава, який після постригу під ім'ям Миколи Святоши влаштував тут у XII ст. лікарню. За настановами святого Агапіта, багато хто з благодійників був “безмедником”, допомагаючи усім нужденним безкоштовно.

Ці тенденції розвитку соціальної опіки в Київській Русі були перервані, як і суспільний розвиток нашого народу загалом, монголо-татарським нашествям, що виявилось тяжким випробуванням для його життєздатності. В умовах краху державності й чужоземного владарювання на перший план у збереженні та об'єднанні духовних сил народу об'єктивно висунулася православна церква. Вона стала водночас єдиним притулком для убогих, старців, німечних. Церква й монастирі перебрали на себе всі благочинні функції, користуючись тим, що татарські хани, особливо в перший період панування над Руссю-Україною, з повагою ставилися до духовенства, надавали ієрархам грамоти (ярлики), звільняли церкви й монастирі від дані та поборів, залишали за духовенством турботу про тих, хто її потребував.

У скрутні часи національного гноблення і розпорошення українських земель православна церква підтримувала в народі духовність, віру в добро і справедливість, не давала зачерствіти серцям і стати байдужими до людського горя, страждань і втрат. Церква надихала народ на боротьбу за національне визволення і відродження.

Монголо-татарські спустошення завдали непоправної шкоди Україні. Її суспільно-політичний розвиток ще довго стримувало поневолення іншими державами, а творчі сили виснажували чужинські

впливи, війни, чвари. Та навіть за таких умов закладені ще з часів Київської Русі традиції благодійницької діяльності не були забуті. На складному шляху відродження і державотворення поступово розвивалися різні *форми суспільної опіки*, з яких виразно окреслювалися *два провідних напрями*, що доповнювали один одного. *Перший* — продовження традицій Володимира та інших князів, які були *прикладом особистого благодіяння* і захисту вбогих, старців, сиріт та інших страдників. *Другий* — *посилення організуючого начала*, удосконалення форм і масштабів державної підтримки соціально вразливих верств населення при збереженні й заохоченні благодійницької діяльності церкви.

Звернімося до хроніки українських братств — православних громадських об'єднань. При них створювалися лікарні та інші благодійні заклади. Так, у передмістях Львова у XIV ст. було відкрито чотири лікарні. Київське братство мало свою школу і “шпиталь для людей вбогих, уломних, старих, як духовних і цивільних, так і лицарських” [135, 4]. У Кам'янці-Подільському функціонував вірменський шпиталь, створений на кошти місцевої громади, де лікували хворих різних національностей.

Українські князі Острозький, Вишневецький, гетьмани Сагайдачний, Хмельницький, Мазепа, більшість місцевих феодалів були, як правило, вихідцями із середніх верств населення, знали запити своїх співвітчизників у низах, у критичних ситуаціях намагалися допомогати найзнедолішим. Перед лицем чужинської загрози, в умовах тривалої бездержавності на південноруських землях існували і зміцнювалися загалом демократичні, гуманні для свого часу звичаї, традиції, форми соціального буття. В основі ладу, що утвердився на Наддніпрянщині після революції 1648 року, була соціальна рівність. Кожний міг увійти до Запорізького війська, здобути козацьких прав і свобод. На думку Д. Яворницького, “запорізька община доходила до повного ідеалу рівності, невідомої ні в давньому світі, ні в середніх, ні в нових віках; пануюче тут начало рівності проходило скрізь: під час загальних зборів, при виборах військових старшин, при управлінні січовому, при управлінні паланковому, в усіх запорізьких школах, при загальній трапезі, при поділі майна і в приватному житті по куренях” [159, 150]. У тритомній праці “Історія українських козаків” учений пише про свободу, рівність, самоврядність, “скорий, правий і повний суд”, що існував на Запоріжжі. У Січі цінувалися

лише “особисті достоїнства — хоробрість, досвід, розум, кмітливість”; тут усі справи вирішувалися спільно, громадою; курінні отамани турбувалися про козаків, як батьки про своїх дітей; великим моральним авторитетом користувалися після старшин і козацьких отаманів так звані знатні радці, сивоусі діди, тобто колишні військовики, які стали старими; гостинність до прибулих не знала меж [159, 150–188]. За часів найвищого розквіту чисельність війська козацького сягала разом із зимівниками та слободянами 100 тис. осіб.

Хто залишався поза військом, так само був вільний і тільки замість служби виконував інші повинності. За переписом 1654 року, половина населення належала до козацького стану, половина — до міщанського, або так званого поспільства. Між соціальними групами не було чітко окреслених меж. Загальновідомі скромність, мужність, жертвність перших поколінь гетьманської держави, що була на той час унікальним політичним утворенням. Та згодом у ній замість соціальної рівності, що була ідеалом людської революції, відбулося загострення соціальних відносин і поділ на верстви панівних і поневолених [59, 259].

Серед запорізьких козаків популярною була народна медицина. Чимало козаків зналися на траволікуванні. Під час походів, боїв з-поміж козаків визначались особи, яким доручалося лікувати хворих і поранених за винагороду з військового скарбу. За свідченнями французького інженера і дослідника Боплана, який бував на Січі, козаки застосовували своєрідні та ефективні засоби медичної самодопомоги і взаємодопомоги. Багато козаків (так званих характерників) знали таємниці лікування, навіювання. Такі цілителі, часто самоуки, підтримували стосунки з дипломованими лікарями, які з власної ініціативи лікували місцевих жителів і навчали козаків медицини, санітарії.

На берегах річки Самари в Подністров'ї, у Трахтемирові під Каневом, у Лебединському монастирі поблизу Чигирини, при Левківському храмі поблизу старовинного Овруча — скрізь в Україні були поширені благодійні заклади для поранених і старих воїнів Запорізької вільної республіки. Лише руїни залишилися подекуди від цих воістину народних осередків милосердя. Як свідчать записи, таких шпиталів у Ніжинському полку було 138, Чернігівському — 118, Любенському — 107, Переяславському — 52, Полтавському — 42, Миргородському — 29. Це були водночас і лікарні, і притулки, і гро-

мадські осередки для тих, хто не міг боротися й працювати, про ко-го дбало тогочасне українське суспільство.

У Російській державі, до якої в середині XVII ст. приєднали більшу частину України, ставлення офіційної влади до соціальних проблем було суперечливим і непослідовним. З одного боку, існувала започаткована старокиївськими князями традиція допомагати нужденним, роздавати милостиню, спільно боротися з голодом та іншими лихами. Ця традиція всіляко підтримувалася церквою, громадською думкою; численних прихильників вона мала і серед людей різних станів, чиє матеріальне становище давало їм змогу особистими засобами сприяти полегшенню долі бідуючих, насамперед убогих, хворих, сиріт, а також безпритульних і голодуючих.

З другого боку, у міру ускладнення соціальних проблем владні органи, громадськість починають усвідомлювати обмеженість приватної благодійності й усталених форм церковно-монастирської опіки, шукати нові підходи до боротьби з жебрацтвом, іншими недугами, що нестримно вражали суспільство. Ідея *розгортання державної системи громадської опіки* почала реалізовуватися за царя Федора Олексійовича, який 1682 року наказав споруджувати шпиталі (богадільні), щоб “надалі на вулицях волоцюг і лежачих жебраків не було”. Здорових цар велів примусити хліб свій “заживати працею чи якимось ремеслом на загальнонародну користь”, бо всіляке неробство призводить до злих справ і злодійства.

Петро I, прагнучи викорінити псевдожебрацтво, заборонив (погрозою штрафу до 5 руб.) подавати милостиню безпосередньо тим, хто її просить. Натомість радив благодійникам робити це у шпиталях та інших подібних місцях. Цар доручав Священному синоду і державним адміністраціям (Камерам Контори, Головному магістрату, воеводам), розпочати облаштовувати лікарні, богадільні, сирітські притулки, будинки для опіки за незаконнонародженими немовлятами, для людей, що марно вештаються, та інших. Цей напрям розвитку громадської опіки як найбільш цивілізованої форми благодійності під впливом прогресивних соціальних ідей із Заходу та вітчизняної суспільної думки набув поширення і державної підтримки. Так, Катерина II 1 вересня 1763 р. видала Маніфест про заснування виховних будинків для сиріт. У 1775 р. вона в законодавчому порядку встановила державну систему опіки “для всіх цивільних прошарків”. Ця система мала включати народні школи, сирітські будинки,

аптеки, шпиталі, будинки для невиліковних хворих, для божевільних, виправлення аморальних та ін. Для них виділялися державні кошти, надавалися права містам, поселенням і приватним особам створювати такі заклади, особисто жертвувати нужденним. Сама Катерина II віддала для цього 150 тис. руб., а вельможі довели цю суму до 500 тис. руб. Вона заснувала Товариство виховання благородних дівчиць (1764 р.), а також інші благодійні установи — будинки опіки, шпиталі, пологові відділення для незаможних жінок, школи. Їхня мережа, що розширювалася, у 1854 р. була об'єднана у “Відомство імператриці Марії”. Опікунство бідних мало свої відділення в Києві та інших містах України. У діяльності благодійних товариств, організацій і установ брали активну участь кращі представники імущих класів, прогресивна інтелігенція. Важливо, що опікунство мало на меті знаходити людей, які насправді потребували допомоги, особливо тих, хто соромився просити милостиню. Для працездатних відкривалися ремісничі класи та школи з майстернями, спорудами, майном і капіталом.

Велике соціальне значення мало створення Товариства Червоного Хреста як спеціальної організації з надання допомоги пораненим на полі бою. Його предтечею вважають військового лікаря П. Загорського (згодом він став академіком), який наприкінці XVIII ст. допомагав полоненим і цивільному населенню без поділу на “своїх” і “чужих”. Відомий хірург М. Пирогов уперше сформував загони сестер милосердя для догляду за пораненими й хворими солдатами. Під впливом цього починання А. Дюнан дійшов висновку про необхідність створення міжнародної інституції допомоги пораненим. У 1863 р. у Швейцарії на базі філантропічної організації “Суспільна користь” розпочав роботу Міжнародний комітет допомоги пораненим. У 1876 р. він став Міжнародним комітетом Червоного Хреста. У 1867 р. виникло Товариство опіки поранених у Росії. До нього належала і добре організована українська ланка. Товариство надавало активну допомогу в медичному обслуговуванні й цивільному населенню. У Харкові було організовано поліклініку й дитячу лікарню Червоного Хреста. У Києві засновано Товариство боротьби із різними хворобами, при ньому Бактеріологічний інститут, лікарню для чорноробів, їхні філії на Подолі, у Подніпров'ї та інших містах. Під час воєн вони відкривали сотні шпиталів. До цього Товариства вступали кращі інтелігенти — вчені, лікарі, громадські діячі,

письменники. Із Червоним Хрестом співпрацювали А. Чехов, С. Руданський, М. Булгаков, С. Боткін, І. Мечников, М. Скліфосовський та багато інших видатних людей.

Наприкінці XIX ст. у Росії, переважно в європейській частині, у тому числі в Україні, налічувалося 14 854 благодійних товариства і заклади, 37,5 % з них були приватними. Наприклад, протягом 1898 року ними скористалися понад 7 млн осіб, 20 млн випадків разових звернень за благодійною допомогою [125, 63]. Проте майже всі ці заклади розміщувались у містах та інших великих поселеннях. Більшості зuboжілого люду, особливо на околицях імперії, вони були недоступні.

Основний тягар *соціальної допомоги на селах* лягав на громадськість. Цьому сприяли особливості общинної організації їхнього життя. В Україні довго зберігало своєрідне значення поняття народного віча. Традиція колективно вирішувати широке коло питань господарського й суспільного життя розвинулася в селянській громаді, однією з визначальних рис якої стало самоврядування. Громаді притаманні тісні міжособистісні зв'язки, залежність і взаємодопомога людей на основі спільних інтересів. Водночас громада була волевиявленням індивідуальних свобод, люди об'єднувались у неї для досягнення взаємної вигоди і безпеки.

У XVI–XVIII ст. громада, зберігаючи певну спадкоємність із давньоруською общиною, відіграла роль станової організації селянства, що регулювала всі аспекти його життєдіяльності. При цьому вона була, з одного боку, пережитком середньовічного укладу, а з другого — демократичною організацією, яка згуртовувала селян у боротьбі за свої права, за соціальний захист. Про цю велику колективну силу в усній народній творчості українців говориться: “громада — великий чоловік”, “де людей купа, не болить у пупа”, “що громада скаже, то й пан не pomoже”.

У цій формі самоврядування важливу роль відігравали громадські ради, сходи, суди, діяло звичаєве право, прості процесуальні норми, включаючи обрання і призначення посадових осіб. До функцій громади входив також розгляд соціальних питань. Чіткий контроль здійснювався за охороною власності, громадського порядку, покаранням порушників правових і моральних норм.

Громада несла відповідальність за всіх своїх членів, особливо за убогих, жебраків, волоцюг. Згідно зі статутом вона була зобов'язана

утримувати убогих, а панський двір мав дбати про забезпечення їх певним заробітком, видачу готівки для придбання найнеобхіднішого. Люди з різних причин опинялися на найнижчому соціальному щаблі. Найпоширенішими були втрата землі, зменшення поголів'я худоби через надмірне оподаткування або лихварські махінації, стихійні лиха (неврожай, повені, пожежі), особисті вади (пияцтво, марнотратство, лінощі), трагічні випадки (каліцтво, втрата годувальника тощо). Щоб не потрапити в залежність до лихварів, члени громад створювали позикові каси, де зберігався “на чорний день” недоторканий запас зерна [134, 124].

У будь-якому разі керівники громади повинні були організовувати притулок убогим (у спеціальному будинку або вільних помешканнях). Старцям, а також збіднілим сім'ям односельців допомагали харчами напередодні свят, особливо перед Великоднем і Різдом. Заборонялося ходити на жєбри в інші села, оскільки це впливало на репутацію громади. Водночас стимулювалося благодійництво. Наші предки вірили, що за обдарування бідних, покривджених віддається на небесах, а в земному житті буде краще вестися в господарстві. Подекуди існував звичай, за яким заможні люди дарували бідним, особливо вдовам, ягня чи теля, цінні речі, продукти. Частіше це робилося в межах сусідських і родинних зв'язків.

Невідомною була громадська допомога погорільцям. З коштів громади або з власних запасів найзаможніші допомагали потерпілим одягом, харчами, насінням, будівельними матеріалами, оперативно влаштовували толоку для зведення постраждалим житла.

Особливу турботу виявляла громада про сиріт і вдів. Таке ставлення впливало з християнської моралі: покривджених долею ніхто не смів ні в чому неволити чи принижувати. “Вдовині й сирітські сльози камінь лупають”, — казали в народі. До ХХ ст. кожне велике село мало сирітську раду і сирітського суддю, які через опікуна дбали про долю підопічних. У виборі опікуна для сиріт вирішальну роль відігравала родина, але такою ж важливою була і громадська думка. Бралися до уваги не тільки ступінь родинного зв'язку між сиротою та опікуном, а й риси характеру останнього, його вік (не менше 25 років), ділові якості. Основним критерієм при цьому було вміння опікуна вести господарство, бо від збереження і примноження спадку сиріт залежала їхня подальша доля.

Характер опікунства визначався й конкретними ситуаціями. Наприклад, коли після смерті батька залишався дорослий син, то він

міг переймати опікунство над молодшими, бути опорою для матері-вдови. Якщо сироти не мали рідні, а серед чужих не знаходилося опікуна, то залишене майно громада оцінювала і продавала. За отримані проценти від вирученої суми призначали опікуна, який доглядав дітей до їхнього повноліття. Іноді громадський суд надавав удові для допомоги співопікуна, який мав великі права, але міг боронити сиріт від її нерозважливих вчинків. Кожна громада була зобов'язана мати свій фонд убогих і сиріт (хоча це траплялося рідко). У разі потреби громада шукала кошти із внутрішніх резервів (продаж власного майна, лісу, штрафи тощо), залучала на допомогу церкву.

На відміну від Візантії і Росії, де церква спиралася на світську владу і навпаки, в Україні церква не залежала від державців, а залишалася “справою громади”. З часів заснування християнства церква в Київській Русі діяла за власними положеннями, відповідно до своєї мети. У XVIII ст. вона набула характеру демократичної установи і стала справою громадян. Матеріально вона залежала переважно від коштів парафіян, які брали участь у вирішенні питань, пов'язаних із використанням пожертвувань, призначенням священиків, служителів, їхньою оплатою тощо. Тому українська церква поступово перетворилася на *духовний центр*, що поєднував у собі *храм, школу і шпиталь*. Храми стали традиційним місцем наймасовіших зустрічей і спілкування людей. Біля них відбувався обмін інформацією, обговорювалися наболілі життєві питання, часто оголошувалися розпорядження керівництва громади й урядові накази.

Специфічним різновидом громад були *церковні братства*, які брали активну участь у розв'язанні багатьох соціальних проблем своїх прихильників і тогочасного українського суспільства. До них входили переважно міщани й духовенство, оскільки згадані об'єднання (асоціації) були органічно пов'язані з церквами. Організаційно вони, як і громади, будувалися на волевиявленні окремих осіб. Існували братства за рахунок внесків, пожертвувань, прибутків від господарсько-торговельної діяльності. З давніх-давен вони мали тільки релігійне призначення, а згодом набрали й широкого громадського характеру. Крім підтримки церкви, братства відкривали школи, шпиталі, допомагали бідним і старцям.

У Лівобережній Україні братства поширилися з другої половини XVII ст. На відміну від західного регіону, де їхня діяльність раніше зосереджувалася переважно у великих містах, на Лівобережжі вони створювалися в невеликих містечках і навіть у селах [19, 133–134].

Братства приділяли велику увагу найменш захищеним представникам суспільства — людям похилого віку, інвалідам, знедоленим, сиротам, для яких влаштовували шпиталі, де за аналогією з власним устроєм запроваджували самоврядування. Обрані мешканцями цих закладів старости, старецькі чи отамани вирішували питання внутрішнього життя: складали кошториси, збирали й раціонально витрачали фінанси, продукти, одяг, ліки тощо. Зокрема, братства відкривали особливі “старечі” шинки, прибутки від яких ішли на утримання шпиталів. Вони мали більше значення, ніж звичайна філантропічна діяльність, і були втіленням гуманістичних поглядів на старість, немічність, убогство, сирітство. Ці явища суспільного життя народ вважав лихом, а не приниженням. Відповідно розцінювали себе представники соціальних низів. Як писала з цього приводу історик О. Єфименко, “дотепер зберігся ще цей, між іншим, уже вимираючий, тип старця, який дивиться на своє становище як на відому заслугу перед людьми, оскільки надає їм змогу робити добрі справи і тим самим здобувати заслугу перед небом” [35, 243].

Значну благодійну діяльність здійснювали також *монастирі*. Крім релігійної і просвітницької діяльності, вони розвивали ремесла, садівництво, городництво, надавали притулок і допомагали старцям, сиротам, потерпілим від лиха.

Релігійні організації істотно впливали на громадські відносини поза церквою.

Велике соціальне значення мали благодійні повчання церкви, обряди й ритуали, контроль за виконанням моральних настанов, індивідуальна робота з віруючими. Так, праця на свята вважалася гріховною. Засуджувалися зневага до старших, дармоїдство, лінощі, розпуста, пияцтво. У храмові дні (свята) біля церков влаштовувалися громадські обіди, обдаровування старців, калік, сиріт. Заохочувалася милостиня і в інші дні, сприяючи “розговінню” убогих. Громада й церква турбувалися також про родинне здоров’я, виховання дітей, шанобливе ставлення молоді до батьків і літніх людей.

В Україні завжди високо цінували жінку-матір, жінку-трудівницю; до цього дітей готували змалку. Жінка повинна була багато вміти. Господарність, спритність у роботі цінувалися більше, ніж врода чи навіть багатство. Про авторитет і поцінування української жінки в сім’ї та громаді свідчить той факт, що до ХХ ст. повсюдно мали юридичну силу заповіти, складені не тільки чоловіками, а й жінками.

Як відомо, у Запорізькій Січі не було жінок. Ні матері, ні дружини, ні сестри не допускалися “за пороги”. І в цьому виявлявся, на наш погляд, не так вплив забобону (начебто жінки приносять невдачу на війні), як бажання вберегти їх від надмірних труднощів, для повноцінного материнства, здорової сім’ї, продовження гідного роду.

Вдова, наприклад, залишалася господинею в домі, повністю заступаючи свого чоловіка в громаді, вирішувала спірні питання, укладала угоди щодо передання землі, брала участь у народних сходах і мала там право голосу.

Народна мораль в Україні високо пошановувала дівчину, її гордість, незайманість. Її поведінку контролювали не тільки батьки, а й рідня, громадськість. Найбільшою цінністю для дівчини вважалося “донесення вінця”, цінувалася дівчина, яка “не заганьбила коси”. І навпаки, осуду й покаранню піддавалися порушення етичних норм, народних традицій. Це стосувалося як хлопців-залицьяльників, ловеласів, так і легковажних дівчат. Найстрашнішими були людський поговор, пущена неслава. Побутували суворі звичаї громадського покарання зведених: обрізання коси, запрягання у віз або надягання хомути, обмазування голови і воріт дьогтем, покриття хусткою голови та ін. Покритка не мала права бути у молодіжній дівочій громаді, ходити без хустки, стояти в церкві поруч із дівчатами. Над нею могли посміятися в сім’ї, при нагоді кинути докір, а іноді й пожаліти. Усе це мало на меті покарати винну і тим відвернути інших від негідних учинків, підтримати моральність; водночас взяти під опіку тих, хто оступився, уберегти їх від страшних наслідків (каліцтва, божевілля, самогубства, дітовбивства). Драматично складалася також доля незаконнонароджених дітей (байстрят, копилів). Вони в своєму житті несли “тавро неповноцінності”, обмежувалися у правах (не обиралися до громадського уряду, мали труднощі при одруженні, успадкуванні тощо).

Сільська громада по-своєму виховувала також жінок, які порушували шлюбну вірність, що спричиняло гострі сімейні розлади та інші соціальні ускладнення. Таких жінок привселюдно ганьбили, прив’язували до куни — спеціальної залізної скоби, вмурованої у притворі церкви.

Громадському осудові піддавали злодіїв. Їх з украденою річчю в руках водили селом і соромили перед кожною хатою. Нешадно били пійманих “на гарячому” паліїв, викрадачів коней.

За порушення норм громадського співжиття в XIX ст. здебільшого накладали грошові штрафи, часто застосовували й середньовічні норми покарання: били різками, садили в холодну, замикали в колодку [61, 127].

Отже, громадські норми, думка, звичаї спрямовували соціалізацію особи, оберігали її від небажаних відхилень, щоб вона не опускалася “на дно”, не змарнувала життя, висували до неї суворі вимоги, визначали межу дозволеного. Задану програму можна окреслити так: спочатку набратися розуму й досвіду, потім — створити сім’ю і господарство, нарешті — досягти матеріального добробуту. Народна мудрість так відбила цю схему: “До двадцяти — не мудрий, до тридцяти — не жонатий, до сорока — не багатий — круглий дурень”.

В українській громаді та сім’ї було чітке розмежування ролей і обов’язків, культивувалися працьовитість, чесність, непідкупність, надійність, доброзичливість, гостинність, взаємовиручка, милосердя, справедливість, волелюбність, витримка та мужність.

У суспільному житті українців міцно утвердився відомий усім слов’янським народам звичай взаємодопомоги. Найпоширеніші його форми — *супряга* (співпраця двох сусідів) і *толока* — колективне виконання трудомістких чи термінових робіт. Сходилися на неї найчастіше після попереднього запрошення. Не піти на толоку означало образити господаря. Подекуди приходили на неї без нагадування. Толокою переважно будували хати та інші споруди, косили сіно, жали, копали картоплю тощо. Часто вона була відчутною допомогою вдовам, солдаткам, багатодітним, потерпілим від повені, погорільцям, хворим, немічним та іншим зубожілим людям. Для них із милосердя толоки були безвідробіткові (на відміну від оплачуваних чи відробіткових), а для потерпілих від лиха — терміновими, усім селом не лише зводили житло, а й зносили реманент, дарували молодняк худоби, посівний матеріал, одяг, харчі. Великим було і соціально-виховне значення толоки (атмосфера спільної праці, солідарність, спілкування, розваги, моральна підтримка, приклад для молоді тощо). Кожна людина знала, що громада виручить із біди, не дасть пропасти.

Мірилом оцінки сутності людини були в українській громаді знання, досвід, навички та вчинки. Соціальне виховання, природно, органічно впліталося у повсякденне буття і підлягало постійному контролю. Соціальна мобільність, громадська активність були такими високими, як цього вимагала дійсність. Кожний повнолітній

мешканець усвідомлював свій обов'язок перед іншими, без примусу виконував його, намагався досягти вищого рівня в багатьох сферах, докладав для цього зусилля, виявляв кмітливість, ощадливість. Усе це дало змогу українському народові уберегтися від остаточного поневолення й асиміляції, відтворити унікальні форми державності, багату та самобутню культуру, подолати соціальні хвороби.

До початку ХХ ст. серед населення України переважало селянство. За даними перепису 1897 року, 86 % українців займалися землеробством. До речі, в Росії цей показник становив 80 %, у Німеччині та Франції — 42, в Англії — 12 % [81, 252]. Лише 13 % населення України в 1897 р. проживало в центрах, що мали статус міста [37, 64]. А українців серед міського населення налічувалося трохи більше 5%. Модернізація економіки, індустріалізація зумовили в ХХ ст. радикальні зміни в соціально-етнічній структурі, урбанізацію, класову боротьбу та інші процеси, що скрізь супроводжувалися гострими соціальними проблемами. І хоча в їх основі були глибокі класові й економічні корені, свідомі та патріотичні сили намагалися пом'якшити, послабити їхні важкі наслідки, займалися благодійництвом. Як розповів журналістові київський професор Ю. Квітницький-Рижов, на початку століття "...кожен із представників відомих українських родин — чи то урядовців, чи комерсантів — мав за честь щось добре зробити для "братів", які були знедолені, потребували допомоги". Так, свого часу в Києві було створено Товариство сприяння початковій освіті, споруджено Народну аудиторію, де проводилися публічні медичні читання, організовувалися богадільні для старих людей, які не мали родин і засобів для існування (нині ці будинки — справжні палаци). У них самотні й немічні знаходили на схилі літ притулок, харчування, підтримку. Кожна етноконфесійна громада в Києві тих часів мала певні заклади. У них опікувались самотніми людьми, надавали медичну та іншу допомогу бідним. В унікальному Календарі-довіднику Києва, який вийшов у світ до жовтневого перевороту, майже на 50 сторінках перелічуються лише благодійні заклади міста. Важко навіть уявити, якою розгалуженою була мережа таких установ. Ось назви лише кількох із них: губернське опікунство дитячих притулків, опікунство дітей військових чинів, ліга захисту дитинства, товариства надання допомоги бідним, боротьби із сухотами, денних притулків для дітей робітничого класу... Безкоштовні школи, лікарні, притулки, богадільні, нічліжки шанувалися нашими

предками, були справою честі, допомагали злиденним уникати передчасної фізичної смерті [12, 171–172].

З революцій, громадянської війни Україна вийшла ослабленою економічно, з непоправними людськими втратами. У цей буремний, важкий період було організовано Українське Товариство Червоного Хреста на з'їзді, що відбувся 15–18 квітня 1918 р. в приміщенні Маріїнської общини (вул. Маріїнсько-Благовіщенська, 75). У його роботі взяли участь представники Союзу міст і медико-санітарних організацій Союзу земств. Маріїнсько-Благовіщенську громаду не випадково було обрано для з'їзду, бо вона вирізнялася з-поміж інших активною діяльністю. При ній у 1877 р. було створено перші в Україні курси сестер милосердя, збудовано благодійну амбулаторію, лікарню, аптеку (нині на вул. Саксаганського, 75, розміщений Інститут праці). Новостворене товариство звернулося до уряду з проханням передати під його юрисдикцію майно установ Російського Червоного Хреста на території республіки. До функцій товариства входили допомога біженцям, інвалідам, дітям-сиротам, військовополоненим, боротьба з тифом та іншими масовими інфекціями, створення шпиталів, пунктів харчування, санітарна освіта серед населення. Під час голоду 1921–1923 рр. воно організувало сотні безкоштовних їдалень, надало селянам мільйони продовольчих пайків. Протягом 20-х років було створено багато будинків для безпритульних, протиепідемічних диспансерів, амбулаторій. За кошти Українського Товариства Червоного Хреста працювали 119 медичних, 206 профілактичних і дитячих закладів. Було відкрито 400 аптек і магазинів санітарії. Товариство мало широкі міжнародні зв'язки і використовувало допомогу закордону для забезпечення населення України найнеобхіднішим.

Поступово титанічними зусиллями трудящих становище в Україні поліпшувалося. Наприкінці 1930 р. повністю було ліквідовано безробіття [133, 231]. Невдовзі покінчили з неписьменністю, експлуатацією, зубожінням широких мас, а згодом подолали й жахливі наслідки німецько-фашистської окупації.

У нелегкі повоєнні часи, як і на фронтах Другої світової війни, сповна проявилися гуманізм і милосердя Українського Товариства Червоного Хреста. До нього вступили колишні партизани, підпільники, демобілізовані через поранення фронтовики, трудівники міст і сіл, студенти. Важкими були наслідки епідемій, що виникали за роки

окупації. Відбудові заважав високий травматизм на виробництві та в побуті. На ланах і на підприємствах в мирний час ще довго вибухали залишені фашистами міни й бомби. І Товариство Червоного Хреста спільно із санітарними установами та медичною громадськістю відновило мережу лікувальних закладів, лазень, їдалень, реабілітаційних закладів, здійснювало профілактичну роботу, пропагувало санітарну культуру. За прикладом Дніпропетровська при житлово-експлуатаційних конторах повсюдно було створено кімнати здоров'я, що давало змогу обслуговувати вдвічі більше самотніх хворих похилого віку за місцем проживання. У перші повоєнні роки сандружини Червоного Хреста взяли шефство над ветеранами-інвалідами, матерями загиблих, солдатськими вдовами — допомагали їм у господарстві, забезпечували продуктами, здійснювали медичне обслуговування, підтримували морально. Досвід інтенсивної соціальної роботи післявоєнного періоду добре прислужився під час ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи. З ініціативи Українського Товариства Червоного Хреста було розроблено і реалізується комплексна міжнародна програма “Чорнобиль”, що охоплює різноманітні види соціальної допомоги населенню потерпілих районів [135, 20–22].

За сім десятиліть радянської влади в Україні було створено ефективну й доступну систему державної освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення і страхування. Досвід і традиції в цих сферах суспільного життя — неоціненний матеріал для теоретичної і методологічної основи соціальної роботи в сучасних умовах. Вони вимагають критичного аналізу, об'єктивної оцінки і творчого розвитку.

Проте за порівняно короткий період мирного існування у відсталій напівфеодальній країні не встигли виробитися і закріпитися демократичні традиції та норми громадського життя. Натомість сталінський тоталітарний режим реанімував у мало не найгірші вади минулих суспільств: страх перед будь-якою владою, безвідмовну покору керівництву, зневагу до прав і свобод людини і багато іншого.

Минуле століття з його соціальними катаклізмами, колосальними зрушеннями в усіх сферах життєдіяльності людей немовби могутнім катком пройшлося по живому народному організму. Порушено природну структуру соціуму, відбулися незворотні зміни в укладі життя, світогляді, культурі, психології мас. Якщо в багатьох країнах Заходу процеси індустріалізації, урбанізації, секуляризації, руйнування селянської культури тривали століття і відбувалися відносно

плавно, то в Україні вони здійснювалися надзвичайно швидкими темпами, переважно в екстремальних умовах, що зумовило напружений, зигзагоподібний, навіть стресовий характер суспільного розвитку. Фатальну роль у цьому відіграли сталінський терор і репресії, іноземні інтервенції, громадянські війни, соціальні наслідки яких долаються довго і болісно.

Отже, історія нашої країни багата на власний досвід становлення і розвитку різноманітних форм громадського піклування. Вони цінні й у наші дні, коли гостро постала потреба вдосконалення як існуючих державних структур соціальної допомоги і створення нових, що відповідатимуть сучасним умовам та вимогам, так і розгортання різних форм громадської і приватної благодійності. Ці традиції узагальнили значний соціальний досвід благодійництва, допомоги, підтримки, створили унікальний соціальний простір, підґрунтя для виникнення теоретичних засад соціальної роботи, які, відтворюючи національний менталітет, зробили культурний і теоретичний внесок у становлення вітчизняної теорії соціальної роботи.

2.2. Становлення соціальної роботи як науки в Україні

Соціальний розвиток у XXI ст. супроводжується в більшості країн світу нагромадженням гострих проблем життєдіяльності людей і пошуками шляхів і можливостей їх розв'язання. Спроби реформувати українське суспільство, що в цей історичний період здійснюються непослідовно, волонтаристськими методами, спричинюють невідповідно різкий злам соціальних відносин. Це призводить до ускладнення умов людського буття в усіх сферах суспільства, загострення проблем існування та гідного самоутвердження особистості. За таких умов потрібно як теоретично, концептуально осмислити нові суспільні реалії, так й ініціювати технологічні, методичні розробки для адекватної соціальної політики.

У відповідь на актуальні суспільні запити в Україні розгортається соціальна робота — самостійна наука, навчальна дисципліна і напрям професійної діяльності. На етапі становлення для кожної теорії і пов'язаної з нею практичної сфери принципове значення має розробка її методологічних засад, з'ясування зв'язків зі спорідненими галузями наукового знання, визначення власного об'єкта, пред-

метних аспектів, змісту й методики. У процесі інституціоналізації важливу роль відіграють, зокрема, формування, уніфікація і правильне вживання категоріально-понятійного апарату кожної науки. Не претендуючи на його узагальнений концептуальний аналіз, розглянемо стисло лише окремі основоположні конструкції та вузлові терміни, що виражають суттєві властивості й специфіку соціальної роботи і є “східцями” в пошуках, систематизації та застосуванні втілюваних нею знань, умінь, досвіду.

Сутність найзагальнішого поняття — “соціальне” — висвітлено в літературі. Воно закоренилось у повсякденному вжитку. Проте часто це поняття надто широко і суперечливо тлумачиться, особливо порівняно з поняттям “суспільне”. Так, в одному з підручників стверджується: “соціальне ширше від суспільного” [91, 96], воно тут протиставляється природному, а також біологічному. Ми схильні вважати “соціальне” складовою, якісною характеристикою “суспільного”. Більшість авторів вживає цей термін для позначення сукупності тих чи тих властивостей і особливостей безпосередніх відносин суспільства, інтегрованих у їхній спільній взаємодії в конкретному просторово-часовому середовищі. Ця сукупність проявляється у взаємовідносинах людей (соціальних груп), у ставленні до свого місця, статусу в суспільстві й до багатогранних явищ та процесів його життя [156, 689] і виникає тоді, коли поведінка навіть одного індивіда опиняється під впливом іншого (групи) незалежно від присутності інших.

З базовим терміном “соціальне” органічно пов’язані похідні від нього: сфера, простір, структури, держава, політика, процеси, проблеми, зв’язки, дії, інститути, організації та ін., зміст яких розкриває соціологія. Вдалу, на наш погляд, спробу обґрунтувати основні з них зробив київський соціолог В. Жмир [36, 7–11]. Так, соціальною вважається держава, що “послідовно проводить політику, спрямовану на захист прав людини” [71, 374]. У такому розумінні з 50-х років термін “соціальна держава” увійшов у політичний обіг на Заході, такий самий його зміст і у ст. 1 Конституції України.

Соціальна політика, як зазначено в солідному виданні, — це один із головних напрямів внутрішньої політики держави, що має забезпечити відтворення тих соціальних ресурсів, із яких вона дістає собі підтримку, створює передумови для розширеного відтворення своєї діяльності та стабільності соціальної системи [96, 358]. Таке тлумачення цієї категорії не є вичерпним. І ось чому. Окрім держави,

соціальну політику в громадянському суспільстві здійснюють й інші його інституції (церква, партії, асоціації, благодійні фонди тощо); вона реалізується як у масштабах країни загалом, так і на регіональному рівні місцевими органами самоврядування. Тож коло її суб'єктів досить широке, а зміст, спрямованість складніші. На наше переконання, соціальна політика не повинна бути засобом збереження і функціонування держави, навпаки, держава покликана служити якомога повнішому задоволенню потреб членів суспільства.

Ефективним механізмом реалізації соціальної політики зарекомендувала себе соціальна робота. Цей прийнятий в усьому світі вислів виражає гуманне ставлення однієї людини до іншої. Наприкінці XIX ст. так почали називати професію, що своїм головним змістом має полегшення невеликого пристосування індивіда (соціальної групи) до суспільства, інтенсивна індустріалізація якого супроводжувалася зростанням міст, посиленням соціальної диференціації і пауперизації населення, поширенням безробіття, злочинності тощо. Загострення соціальних проблем як потенційна загроза стабільності та порядку буржуазного ладу стимулювали емпіричне вивчення соціальних аутсайдерів, проведення реформ, пошук ефективних методів соціальної роботи, її методологічного обґрунтування і кадрового забезпечення. Нині соціальна робота стала професійно зрілою, могутньою науковою і практичною індустрією, якою займаються мільйони людей в усьому світі. На Заході існують різні визначення поняття соціальної роботи. У США, наприклад, переважає розуміння її як системи програм і послуг, що виконуються за допомогою трудових колективів, спеціальних служб і працівників на базі сучасних знань та надають законної форми потребам соціального захисту індивідів, груп людей і товариств. А як наукова дисципліна соціальна робота дедалі більшою мірою використовує комплексний (по суті, соціологічний) підхід.

У вітчизняному суспільствознавстві прийнято умовно вирізнити в соціальній роботі теоретичний і практичний рівні (аспекти, розділи), проте переважає соціально-педагогічний. Одним із перших в Україні на початку 90-х років спробував методологічно обґрунтувати соціальну роботу донецький дослідник В. Сидоров. Він визначив соціальну роботу як “професійну роботу з надання допомоги особі, сім’ї, різним віковим і соціальним групам (клієнтам) у розв’язанні їхніх психолого-педагогічних, медичних, правових, економічних

та інших проблем”; вона реалізується у взаємодії клієнта та спеціалістів “з метою поліпшення чи відновлення здатності перших до життєдіяльності” [102, 4].

У цьому визначенні чітко відбито сутність і специфіку соціальної роботи як галузі суспільної практики. Для її теоретичного обґрунтування в умовах суспільства перехідного типу багато зробили барнакульські та московські вчені. Наприклад, очолюваний І. Зайнишевим колектив запропонував розглядати теорію соціальної роботи в широкому значенні як “систему поглядів і уявлень щодо використання чи пояснення явищ і процесів, соціальних відносин, що виникають під впливом діяльності соціальних служб і органів соціального захисту та допомоги населенню” [125, 20–21]. У вузькому ж, спеціальному значенні соціальна робота, на думку вчених, є вищою формою організації наукового знання про найсуттєвіші зв’язки і відносини, що виникають у процесі цієї діяльності.

Група московських учених, очолювана професором П. Павленком, розвиває цільовий підхід до теоретичних засад соціальної роботи на основі американського досвіду, пропонує інтегроване тлумачення цієї категорії. Вона вважає соціальну роботу різновидом людської діяльності, що має на меті “оптимізувати здійснення суб’єктивної ролі людей в усіх сферах життя суспільства в процесі життєзабезпечення й діяльного існування особи, сім’ї, соціальних та інших груп і верств у суспільстві” [90, 12–21].

Дослідник А. Кравченко під соціальною роботою розуміє спеціальну професійну галузь, що є сферою практичного застосування соціологічних і психологічних принципів до розв’язання проблем, які визначають суспільне чи індивідуальне неблагополуччя [58, 111].

Аналогічного погляду дотримується дослідник В. Жмир. Він визначає соціальну роботу як теорію і практику соціальної політики правової, соціальної, демократичної держави та громадянського суспільства, що спрямована “на окремі соціально неповновартісні групи та на окремих індивідів із метою соціальної адаптації їх до існування в пересічних (середньостатистичних) умовах конкретного суспільства” [36, 11].

Перелік подібних прикладів можна продовжити. Багатство моделей теоретичного обґрунтування соціальної роботи, як слушно зазначає професор С. Григор’єв, відбивають не лише результати наукових пошуків дослідників різних напрямів, а й суспільну

еволюцію, зміни в змісті й формах цієї роботи [25, 10–14]. Осмислення цих моделей переконує нас у доцільності такого визначення. **Теорія соціальної роботи** — це наука про закономірності й принципи функціонування та розвитку конкретних соціальних процесів, явищ, відносин, їх динаміки під цілеспрямованим впливом організаційних, психолого-педагогічних і управлінських факторів при захисті громадянських прав і свобод особи в суспільстві.

Різноманітність підходів до теорії та практики соціальної роботи зумовлюється умовами і можливостями її здійснення. У більшості визначень їхньої суті вихідні положення збігаються. А це свідчить про те, що відмінності швидше семантичні, ніж смислові. Тому подальші пошуки в цьому напрямі заслуговують на підтримку і поглиблення. Ґрунтовну класифікацію теорій соціальної роботи здійснив один із перших її дослідників на пострадянському просторі С. Григор'єв. Він на основі аналізу загального і специфічного парадигм і статусу вирізняє три групи *концепцій соціальної роботи*. Першу становлять *психолого-орієнтовані теорії* (екзистенціальна, гуманістична, психоаналітична, біхевіористська). Вони переважно мають на меті оптимізацію психосоціальної роботи, надання допомоги на індивідуальному рівні, де домінують психічні проблеми. У другу групу об'єднані *соціолого-орієнтовані теорії* соціальної роботи: системна, соціально-екологічна, радикальна, марксистська (соціалістична), які насамперед присвячені структурній проблематиці. До третьої групи належать *комплексно-орієнтовані теорії*: соціально-психологічна, когнітивна, соціально-педагогічна, віталістська.

С. Григор'єв відзначає тяжіння окремих теорій до соціально-педагогічної проблематики. Додамо, що така сама тенденція спостерігається щодо правових механізмів регулювання соціального розвитку взагалі і соціального захисту населення зокрема. Напрацювання останніх ведуться в Харківському університеті внутрішніх справ, Ужгородському державному університеті та деяких інших вищих закладах освіти. На соціальній психології і психіатрії акцентує увагу Школа соціальної роботи Національного університету “Кієво-Могилянська академія”. Соціально-педагогічний напрям успішно репрезентує колектив науковців Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Показово, що їхня ґрунтовна праця має подвійну назву “Соціальна педагогіка / Соціальна робота”. І якщо основні категорії та поняття, зміст і форма першої частини їхньої

праці розкриті всебічно, послідовно, то цього не можна сказати про другу частину. Теоретичні засади соціальної роботи в ній розглядаються переважно стосовно молоді, що мимоволі утримує авторів у педагогічному полоні. Не відкидаючи їхню тезу про те, що у нашій країні для соціальної роботи характерна “домінуюча роль соціальної педагогіки та соціального виховання” [48, 3], мусимо зробити два застереження, на наш погляд, принципового характеру. Соціальна педагогіка ще не набрала такого статусу, а теорія соціального виховання перебуває в зародковому стані. Таке виховання дослідник В. Сидоров, наприклад, правомірно розглядає поряд із соціальним навчанням як метод соціальної роботи, спрямованої на зміну і формування особистості учня [48, 81].

Нові суспільні реалії спонукають активно розробляти як педагогіку дорослих, так і наукові основи соціальної політики, соціального захисту та інші фундаментальні аспекти соціальної роботи, в якій індивід є не пасивним об’єктом, а реальним суб’єктом процесу відновлення, реалізації, розвитку своїх сутнісних сил і здібностей в межах чинного законодавства. У міру дедалі глибшого розуміння предмета, розкриття нових його аспектів змінюються уявлення про зміст найважливіших розділів цієї науки. Це відповідно проявляється у збагаченні її категоріально-понятійного апарату. Розвиваються як базові, так і суміжні з іншими науками специфічні терміни. Відбуваються уточнення і збагачення наукових принципів, розвиток теорії і методів соціальної роботи.

Процес становлення в Україні соціальної роботи як науки, без сумніву, поглиблюватиметься під впливом суспільних запитів і власного розвитку. Вже нині її розуміють не тільки як традиційну благодійність чи діяльність державної системи закладів соціального забезпечення, а і як різноманітну суспільну практику, перспективну навчальну і наукову дисципліну. Про це свідчить, зокрема, той факт, що ця спеціальність запроваджується більш як у 30 вищих закладах освіти країни. З розширенням і ускладненням завдань практики соціального захисту населення дедалі актуальнішим стає її осмислення, наукове і методичне обґрунтування, достатнє і якісне кадрове забезпечення.

На жаль, поки що в Україні поширений стереотип, згідно з яким соціальна робота розглядається однобічно, переважно як допомога немічним, тимчасове явище, пов’язане із суспільною кризою і філан-

тропією. Зазвичай у такі періоди її значення зростає. Проте і в розвинених країнах, як свідчить історичний досвід і нинішня ситуація в Західній Європі, роль соціальної роботи не знижується. А оскільки проблеми соціального буття на початку XXI ст. у світі загострюються, соціальні зв'язки збагачуються, потреби та запити людей зростають, збільшуватиметься і кількість та можливості недостатнього адаптування значної їх частини до нових умов, статусів, ролей, ускладнюватиметься процес соціалізації загалом. А отже, підвищуватимуться вимоги до соціальної роботи, її історії, методології, методів, технологій. У зв'язку з цим для України має суттєве значення і становить великий практичний інтерес переклад і введення в науковий обіг зарубіжних узагальнюючих досліджень та кращих популярних праць. Слід визнати, що ми в цьому напрямі з об'єктивних причин суттєво відстали від колег із постсоціалістичних країн. Щоб швидше надолужити прогалину, доцільно, зокрема, виокремити провідні заклади й надати їм державну підтримку. Такими, наприклад, можуть бути науково-дослідні інститути міністерств праці та соціальної політики, освіти, у справах сім'ї та молоді, відповідні підрозділи Академії державного управління при Президентові України, Києво-Могилянської академії, Донецького, Ужгородського та Харківського університетів, що мають у цій галузі певні напрацювання.

Доцільно також стимулювати дослідження проблем соціальної роботи в академічних закладах гуманітарного профілю, створювати для цього тимчасові наукові колективи, організовувати творчі конкурси на кращі підручники, науково-популярні праці, тематичні цикли теле- і радіопередач.

І нині не втратили цінності праці багатьох спеціалістів минулих десятиліть, які займалися прикладними дослідженнями соціального розвитку, проблемами різних груп населення, діяльністю соціальних інститутів та організацій. Це важливо тому, що теорія соціальної роботи в саморозвитку, як зазначалося, значною мірою спирається на потенціал суміжних дисциплін, їхній категоріальний апарат. Доцільніше й ефективніше надати допомогу представникам цих дисциплін в освоєнні нової науки, ніж готувати кадри з нуля.

Спільними зусиллями належить утверджувати самостійний науковий статус теорії соціальної роботи в Україні, долати притаманну їй поки що невизначеність. Зарубіжний досвід останнього десятиліт-

тя переконує, що вона дедалі більше інтегрує сукупні наукові знання, здатні забезпечити аналіз і оптимізацію життєвих сил людини, реабілітацію в кризових умовах. Як наука про підтримання й реалізацію творчих можливостей особи теорія соціальної роботи, не розриваючи зв'язків із соціологією, щодалі більшою мірою диференціюватиметься, внутрішньо структуруватиметься. Уже сьогодні в соціальній роботі розрізняють три рівні:

- *теоретико-методологічні проблеми* та концептуальні засади;
- *спеціальні теорії*, що становлять наукові основи для надання соціальної допомоги, сприяння різним категоріям населення (галузеві, або теорії соціальної роботи середнього рівня);
- *техніко-технологічні, емпіричні знання* (висвітлюють проблеми соціального проектування оптимальних форм організації соціальної роботи, технології здійснення різних її видів).

Дедалі більше фахівців усвідомлюють необхідність спеціального вивчення факторів і умов виникнення та розвитку соціальної роботи як суспільного явища, потенційного соціального інституту.

Таку тенденцію варто розвивати і в Україні. Зарубіжний досвід поглибленої спеціалізації, орієнтації переважно на індивідуально-психологічну допомогу клієнтам звужує творчий потенціал соціальної роботи, вимагає вкрай розгалуженої мережі навчальних закладів, соціальних служб тощо, які в Україні немає можливості створити у найближчій перспективі. Західні колеги (С. Рамзеї, Р. Фельдман та ін.) вважають ефективним на пострадянському просторі оптимальне поєднання закономірностей надання соціальної допомоги як на індивідуально-особистісному, так і на соціально-організаційному рівні. З огляду на це доцільно здійснити наукове осмислення об'єкта, предмета, проблем, напрямів, технологій соціальної роботи, відмовитися від застарілих підходів до неї і шукати нові парадигми. При цьому багато залежатиме від можливостей, узгодженості та послідовності дій різних суб'єктів соціальної політики держави, реформування українського суспільства, відновлення і нормального функціонування народного господарства України.

За будь-яких умов очевидною є поява у вітчизняному соціальному знанні нової галузі — соціальної роботи, право якої на існування визначається глибокими суспільними проблемами. Утверджуючи під їх впливом свій самостійний статус, вона водночас дедалі більше виявляє органічний зв'язок із комплексом наук про людину й суспільство

і здатність до саморозвитку. Незважаючи на запізнілість і сповільненість цього процесу в Україні, теорія і практика соціальної роботи вже сьогодні активно сприяє розв'язанню багатьох проблем трансформації нашого суспільства, його самозбереження і стабілізації. У майбутньому вона здатна істотно посилити творчий, гуманістичний вплив на формування громадянського суспільства і правової, демократичної, соціальної держави, яка служитиме людині. Для цього в країні є матеріальні й духовні передумови. Це багаті традиції доброчинності (заслужують ґрунтовного вивчення, узагальнення, оцінок), досвід розв'язання найгостріших соціальних проблем (бідності, безробіття, неписьменності, безпритульності, голоду, епідемій тощо), багата філософська, педагогічна, етична спадщина. Так, імена Сковороди, Шевченка, Макаренка, Сухомлинського широко відомі спеціалістам із соціальної роботи і педагогіки в багатьох країнах. Потрібні державна воля, справедливі закони, мудра політика й конструктивні зусилля для подолання кризи, розбудови такого суспільства, в якому соціальні проблеми й конфлікти розв'язуватимуться цивілізовано, гуманно, на наукових засадах. Соціальна робота як наука, професійна діяльність і галузь суспільної практики сприятиме цим благородним цілям.

2.3. Розвиток російської теорії соціальної роботи

Становлення російської теорії соціальної роботи відбувалося, за свідченням дослідників [140, 53–129], у тісному зв'язку з *філософією допомоги* як базовою, концептуальною ідеєю, навколо якої формувалися та розвивалися інші концептуальні ідеї й теорії. Водночас філософія допомоги як культурно-історичне явище виникає у взаємодії з іншими явищами та феноменами. Ідеться насамперед про *християнство, державність, право, розвиток суспільної моралі та норм суспільного життя*. Саме ці явища викликали до життя ті чи інші форми підтримки людини в різних ситуаціях, визначали ідеї, навколо яких формувалися нові знання з проблем існування людини в суспільстві на різних етапах її життєвого шляху. У результаті поступово формувалася система ідей і моделей допомоги та взаємодопомоги, що у своїй сукупності та взаємодії утворювали парадигму *соціальної роботи* на тому чи тому історичному етапі розвитку сус-

пільства. У науковій літературі [140, 56–57] вирізняють *логічний ряд парадигм допомоги*, які виникали у процесі розвитку російського суспільства: *архаїчна, конфесіональна, державна, громадсько-державна, соціетальна та професійна*. Розглянемо коротко сутність кожної з них, орієнтуючись на основні парадигмальні *характеристики: доктрину допомоги, організаційні форми, суб'єкти та об'єкти допомоги*.

Архаїчна парадигма. Відповідає раннім періодам слов'янської історії, коли провідним світосприйняттям і світоіснуванням було язичництво.

Для язичницького світосприйняття та світоуявлення характерною була невіддільність людини з єдності космічного, географічного та соціального простору. Така цілісність відтворювалася в общинному існуванні, обрядовій та трудовій діяльності, які органічно вплітались у контекст природи й космосу. Отже, *філософія цілісності* є основною ідеєю світосприйняття, смисловим стрижнем організації життєдіяльності людей.

Водночас ідея, яка “обіймала” і регулювала життєдіяльність людини загалом, не могла не закріплювати у свідомості людини страх утратити цю єдність, можливість залишитися поза межами захисного впливу спільноти. Страх залишитися без підтримки й захисту спільноти набирив статусу соціального регулятора нормативної поведінки.

Отже, *доктрина допомоги* тих часів об'єднувала *ідеї цілісності та відчуття загрози втрати включеності* у таку єдність. На їхньому перехресті формувалися міфологеми буття з вимогами створення механізмів охорони та захисту цієї цілісності.

Організаційні форми підтримання цілісності мають *сакральний характер*. Це були тризни, погребальні змагання, ігриська, трапези, під час яких родичі жертвували певну милостиню, так звану справу. Отже, це були общинні форми допомоги, пов'язані зі смертю.

Інша форма допомоги — це традиції збереження відносин миру й рівності, прикладом якої були княжі бучні бенкети, в яких могли взяти участь усі члени общини з обов'язковою участю каліки-перехожого, якому перепадала досить велика милостиня. Існували різні форми допомоги і взаємодопомоги князів і дружинників, зокрема щодо викупу полонених.

Як бачимо, з одного боку, *об'єктом допомоги* є спільнота загалом — община, яка захищає свою цілісність як основу існування.

З другого боку, поступово виявляються члени спільноти, яким із різних причин потрібні пріоритетна підтримка й допомога.

Конфесіональна парадигма. Доктрина допомоги в цій парадигмі визначається *релігійною доктриною* певної конфесії. *Християнська доктрина* допомоги ґрунтується на філософії діяльній любові до ближнього. При цьому не тільки моральна спрямованість на ближнього, а й вчинок щодо реалізації цієї спрямованості є основою світосприйняття і світоуявлення християнина.

Організаційними формами надання допомоги визначаються *церковні форми* (монастирська, парафіяльна) і *милоstinя*. *Монастирська допомога* здійснюється шляхом лікування, допомоги натуральними продуктами та навчання. *Парафіяльна допомога* доступніша, ніж монастирська, здійснюється за різними напрямками і є початковою формою адміністративно-господарського механізму общини.

Милоstinя — це ритуал, закріплений у стереотипі соціально необхідної поведінки, що виражає певні форми масового єднання всіх перед релігійним і моральним законом.

Суб'єктами допомоги є як спільноти (община) і соціальні релігійні організації (монастир, парафія), так і індивіди, які реалізували свою потребу в богоугодній поведінці через милоstinю.

Об'єкти допомоги — бідні, убогі, каліки, жебраки та інші знедолені й нещасні.

Державна парадигма. Виникла як результат утвердження державності на Русі і, відповідно, об'єднання під егідою держави основних функцій управління суспільством, у тому числі й функції допомоги.

Доктрина допомоги ґрунтувалася на ідеї *корисності людини для держави*, можливості чи неможливості людини приносити державі користь, у її державній необхідності.

Держава створювала організаційні форми та соціальні інститути надання допомоги, які закріплювались у відповідних нормативних актах. Цими актами визначалися категорії тих, хто потребує допомоги — бідні, хворі, інваліди, безпритульні діти, жебраки.

Діяльність і праця, можливість узяти в ній участь на користь держави є критеріями визначення об'єктів допомоги.

Громадсько-державна парадигма. Характеризується тим, що соціальна допомога оформлюється як система і стає частиною соціальної політики й самостійним інститутом соціалізації, виховання та реабілітації індивіда.

Доктрина допомоги будується на *ідеї* не тільки *державної доцільності*, а й *необхідності допомоги людині* в здійсненні її життєвого сценарію, особливо в пандемічних умовах (голод, епідемії, війни). Об'єднуючою стає ідея соціального здоров'я людини.

Організаційні форми надання допомоги об'єднували як державні (центральні та територіальні) структури, так і громадські, а також індивідуальні види допомоги.

Відбувається оформлення *типології об'єктів допомоги*: жебраки, які не могли працювати, сироти й тимчасово непрацездатні, “жебраки з лінощів”, жертви “випадкових обставин”. Поступово формується уявлення про те, що допомога необхідна будь-якому клієнтові, який її потребує.

Соціетальна парадигма. Виникла після жовтневого перевороту 1917 року. *Доктрина допомоги* набрала чітко вираженого соціетального характеру. На зміну *благодійності* прийшло “комуністичне соціетальне забезпечення” — *державна допомога всім, хто її потребує*.

Організаційними формами допомоги стають державне соціетальне забезпечення і державне соціетальне страхування, що здійснюються через централізовану систему відповідних територіальних організацій. Держава монополізує функцію надання допомоги населенню і реалізує її у вигляді соціетальної політики.

Суб'єктом допомоги є держава як сукупність органів і організацій соціетального забезпечення та страхування.

Об'єктів соціетальної допомоги визначає держава. Це — пенсіонери, інваліди, одиноки та багатодітні матері, діти без батьків та ін.

Теоретична думка в сфері соціетальної роботи має дискретний характер і оформлюється у вигляді законодавчих та нормативних актів і відповідних наукових праць із коментарями та апологетикою.

Професійна парадигма. Почала формуватися з початку 90-х років у зв'язку з виникненням нових (для російського суспільства) соціетальних проблем, пов'язаних із безробіттям, вимушеною міграцією, професійним жебрацтвом, криміналізацією суспільства, зниженням рівня народжуваності, розпадом інституту шлюбу та сім'ї, а головне — зuboжінням більшості населення в пострадянських країнах.

Соціетальна допомога в цих умовах зумовила пріоритет у *доктрині ідеї комплексної допомоги* із захисту різних груп населення на *професійному рівні*.

Організаційно допомога надається в державних формах на різних рівнях і у формі *благодійництва* від організацій та окремих суб'єктів.

Суб'єктами допомоги є державні органи та організації центрального, відомчого й територіального підпорядкування, громадські та церковні органи й організації.

Об'єкти допомоги — найбільш знедолені та незахищені групи населення: діти, сім'ї, пенсіонери, інваліди, біженці, малозабезпечені, військові запасу.

До основних напрямів теоретичного осмислення соціальної роботи на цьому етапі належать [140, 93]:

- теорія та історія соціальної роботи;
- теорія та історія соціального виховання;
- теорія і практика професійної соціальної роботи (підготовка професійного соціального працівника);
- наукові підходи до різних категорій клієнтів;
- наукові підходи до організації інфраструктури соціальної допомоги.

У теоретичних пошуках критично й конструктивно використовувалися досягнення зарубіжної теорії соціальної роботи.

2.4. Сучасні теорії соціальної роботи

У науковій літературі із соціальної роботи існує кілька варіантів визначення та групування теоретичних підходів до її дослідження.

Визначення напрямів теоретичних досліджень із позицій суб'єкт-об'єктного підходу [140, 49]. При цьому розрізняють такі основні теорії соціальної роботи:

- індивідуальної;
- групової;
- обцинної;
- соціального адміністрування та планування.

Визначення напрямів теоретичних досліджень за ознакою спорідненості із суміжними науками про людину і суспільство, природничо-наукові та соціокультурні основи життя [128, 59–78]. З таких позицій вирізняють три основні групи теорій соціальної роботи:

- психолого-орієнтовані;
- соціолого-орієнтовані;
- комплексно-орієнтовані.

На наш погляд, визначення теорій соціальної роботи за ознакою спорідненості із суміжними науками має універсальніший характер і значною мірою вбирає в себе критерії визначення за суб'єкт-об'єкт-

ною ознакою, оскільки як для групової, так і для індивідуальної роботи можуть використовуватися певні поєднання теоретичних підходів. Тому уважніше розглянемо теорії соціальної роботи саме у контексті їхньої спорідненості із суміжними науками.

Психолого-орієнтовані теорії об'єднують сукупність теорій, в центрі яких — ідея допомоги клієнту шляхом оптимізації його власних зусиль щодо використання його особистісних і соціальних ресурсів для впливу на ситуацію.

Однією з найпоширеніших теорій цього напрямку є *психодинамічна*, в основу якої покладено можливості психоаналізу. Психоаналіз суттєво розширив уявлення про сутність допомоги в соціальній роботі, про кожний зі складових елементів допомоги: отримання інформації про клієнта; діагностування соціального відхилення; прогнозування перспектив поліпшення стану; лікування — надання допомоги клієнту. Зокрема, розглядаючи ситуацію в контексті проблем як особистості, так і соціальних відхилень, за допомогою психоаналізу можна діагностувати динаміку особистісних і соціальних змін у взаємодії, прогнозувати подальший розвиток такої взаємодії і її вплив на стан клієнта. Отже, взаємодія клієнта і навколишнього середовища розглядається як єдина психосоціальна система “клієнт — середовище”, що потребує відповідної інтеграції, впливу з боку соціального працівника.

Екзистенціональна теорія ґрунтується на тому, що у процесі аналізу поведінки клієнта необхідно зважати на те, як він сприймає та інтерпретує свої уявлення про навколишній світ, як оцінює власний соціальний статус. Потреба в допомозі виникає тоді, коли уявлення клієнта про зовнішній світ неадекватні реаліям унаслідок того, що неадекватним є уявлення клієнта про власний соціальний статус. Найчастіше проблеми у клієнта детермінуються попереднім, минулим соціальним досвідом, під впливом якого формувалось уявлення клієнта про власний соціальний статус.

Теорія кризового втручання орієнтована на ідею допомоги клієнтові, який перебуває у стані глибокої психологічної кризи і якому необхідне швидке оперативне втручання для виведення з дезадаптивного стану.

Гуманістична теорія соціальної роботи побудована на ідеї допомоги клієнтам у самопізнанні та усвідомленні значущості їх особистості в розумінні самих себе та характеру впливу на них довкілля.

Під час особистого контакту соціальний працівник орієнтує клієнта на необхідність зрозуміти інших як умову розуміння себе і можливості вирішення своїх проблем тільки через розуміння ставлення до інших. Допомога у виборі стратегії дій клієнта має орієнтувати його на пошук власного життєвого призначення.

Соціолого-орієнтовані теорії соціальної роботи зосереджують увагу на соціальному контексті допомоги: соціальних детермінантах виникнення складних ситуацій, соціальних нормах і патології, соціальному контролю за поведінкою індивіда.

Одна з таких теорій — *системна теорія* соціальної роботи. Суспільство розглядається як складна соціальна система, утворена із сукупності взаємопов'язаних елементів у вигляді соціальних організацій та інститутів, взаємодія яких впливає на життєдіяльність людини.

Допомога клієнту полягає у виявленні факторів оточення клієнта, фіксації впливу на нього інших людей, а також соціальних факторів. Це робиться для того, щоб разом із соціальними працівниками досягти поставленої мети, “обходячи” або “усуваючи” обставини, які можуть призвести до небажаних наслідків.

Із системною теорією пов'язана *системно-екологічна теорія* соціальної роботи, в якій допомога розглядається на стику соціальної системи та живого організму і є компетенцією соціальної психології. При цьому допомога має на меті збереження рівноваги між клієнтом і навколишнім середовищем, негативні зміни в якому викликають у клієнта дезадаптивні процеси. Навколишнє середовище при цьому розглядається в широкому розумінні поняття “екологічне середовище”, яке об'єднує природні та соціальні складові й у якому клієнт потребує допомоги в пошуках своєї “екологічної ніші”.

На відміну від системно-екологічної *соціально-радикальна теорія* концентрує увагу на ідеї допомоги клієнтові в розвитку його соціальної самосвідомості й передусім її політичної і правової складових. Мета допомоги — підвищити рівень самоконтролю клієнта, особистісної відповідальності, самоактуалізації його можливостей у захисті й обстоюванні своїх прав як людини, протистоянні дискримінації в тих чи інших сферах життєдіяльності безпосередньо індивіда та окремих соціальних груп і спільнот. Характерно, що соціальна допомога в цих випадках обмежується розвитком соціальних здібностей саме клієнта, не поширюючись на зміни в соціальних структурах, які його пригнічували.

Марксистська теорія соціальної роботи побудована на ідеї допомоги клієнтові шляхом спільних колективних дій, спрямованих на підвищення самосвідомості та здійснення соціальних змін у суспільстві. При цьому допомога з боку соціального працівника може мати характер як соціального нагляду і контролю, так і “соціального стабілізатора” або “соціального адвоката”.

Комплексно-орієнтовані теорії соціальної роботи об’єднують концептуальні підходи кількох гуманітарних наук — соціології, психології та педагогіки. Таке об’єднання зумовлене складністю та комплексним характером як об’єктів соціальної роботи, так і типових ситуацій допомоги клієнтові.

Так, *рольова теорія* соціальної роботи ґрунтується на комплексній ідеї рольової поведінки клієнта, який буде свою поведінку відповідно до моделей, схем, що відтворюються індивідуальною свідомістю. Рольова модель соціальної роботи охоплює проблеми клієнта, пов’язані з очікуваною поведінкою і бажаним розвитком з урахуванням минулого досвіду, розумінням значущості актуальних подій та механізмів формування у людини уявлень про її роль у житті.

Соціально-педагогічна теорія соціальної роботи базується на ідеї допомоги шляхом виховного впливу на процес соціалізації індивіда або соціальної групи, який здійснюється через систему соціальних інститутів — сім’ю, школу, позашкільні заклади. Ці інститути мають коригувати формування соціальних якостей особистості відповідно до суспільно значущих цінностей, обмежувати або активізувати вплив тих чи інших факторів.

Когнітивна теорія соціальної роботи ґрунтується на ідеї допомоги клієнту, орієнтуючись на особливість його мислення, установки, які в кінцевому підсумку спрямовують його соціальні дії. Суть допомоги полягає в регуляції соціальної поведінки клієнта шляхом навчання його “відпрацювати” механізми своїх вчинків адекватно до соціальних умов або конкретної ситуації, в якій він опинився. Практика соціальної роботи свідчить про те, що когнітивна теорія, як і інші комплексно-орієнтовані теорії, найефективніше використовується у складних життєвих ситуаціях, причини яких охоплюють сукупність соціальних, психологічних, а часто й біологічних факторів [128, 74–75]. Ідеться про ситуації, які характеризуються ускладненнями, спотворенням, припиненням, а іноді й руйнуванням таких сутнісно важливих процесів у житті людини, як адаптація та соціа-

лізація. Тому дедалі актуальнішою стає розробка комплексно-орієнтованих теорій, на основі яких можна було б надавати системну соціальну допомогу при порушенні процесу соціалізації індивіда в певний період його життя, особливо коли такий процес набирає кризового характеру.

Резюме

1. Передумовою виникнення в Україні теорії соціальної роботи була одвічна традиція допомагати людям, яких спіткало лихо. Соціальна допомога розвивалась у формі княжої, монастирської, церковно-приходської допомоги та милостині, поступового їх усвідомлення та наукового осмислення.

2. Поява на науковому та соціальному просторі України нової наукової галузі — соціальної роботи — зумовлена логікою розвитку суспільства, розширенням у ньому кола соціальних проблем і процесом диференціації гуманітарних знань. Своєю появою соціальна робота реалізувала притаманний їй зв'язок із комплексом наук про людину і суспільство та здатність до саморозвитку. Незважаючи на запізнілість і сповільненість цього процесу в Україні, теорія і практика соціальної роботи активно сприяє розв'язанню багатьох проблем трансформації нашого суспільства, його самозбереженню та стабілізації. У майбутньому вона здатна значно примножити свій творчий, гуманістичний вплив на формування громадянського суспільства і правової, демократичної, соціальної держави, яка служитиме Людині.

3. Теорія соціальної роботи в Україні визрівала самобутньо, а також сприймала вплив російської та західної теорій соціальної роботи з урахуванням власного культурного, соціального та наукового підґрунтя. Сформована на цій базі вітчизняна теорія соціальної роботи структурно охоплює архаїчну, конфесіональну, державну, громадсько-державну, соціетальну та професійну парадигми соціальної роботи.

4. Сучасні теорії соціальної роботи групуються за двома критеріями — ознакою об'єкта соціальної роботи (індивідуальною, груповою й общинною) та ознакою спорідненості із суміжними соціально-гуманітарними науками (психолого-, соціолого- і комплексно-орієнтованими теоріями соціальної роботи). Кожній теорії притаманні відповідні методи соціальної роботи.

АДАПТИВНО-СОЦІАЛІЗАЦІЙНА ТЕОРІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

- ◆ Поняття “особистість” і “людина” за їхніми сутнісними характеристиками.
- ◆ Соціологізаторський, біологізаторський, біосоціальний підходи до розуміння людини.
- ◆ Сутність розуміння людини як живої біопсихосоціальної системи.
- ◆ Сутність процесів адаптації та соціалізації людини і їхня роль у соціальній роботі.
- ◆ Сутність адаптивно-соціалізаційної концепції соціальної роботи.

3.1. Людина як суб'єкт-об'єкт соціальної роботи

Сучасна комплексно-орієнтована теорія соціальної роботи покликана насамперед відображати зміни, що відбулися в науках про сутність людини. Адже саме людина є основним суб'єктом-об'єктом соціальної роботи. Зазначимо, що суб'єкт-об'єктність тут підкреслює активний характер клієнта соціальної роботи, якого необхідно максимально зорієнтувати на самопомогу в складних життєвих ситуаціях.

Зауважимо, що суб'єктом-об'єктом соціальної роботи в цьому разі визначається не особистість, а людина, і хоча практично всі розглянуті раніше теорії соціальної роботи ґрунтуються на певній теорії особистості — рольовій, колективній, необіхевіоризму, марксизму, відхід від традиційно усталених підходів не випадковий. Він викликаний намаганням подолати окремі обмеження в розумінні суб'єкт-об'єкта соціальної роботи.

Як відомо, поняття “особистість” широко використовується в науках, пов'язаних із соціальною роботою: філософії, психології та соціології.

У філософії особистість розуміють як стійку систему соціально значущих рис, що характеризують індивіда як члена певного суспільства або спільноти, тобто як соціальний та психологічний образ людини [53, 314]. Таке визначення особистості відповідає масштабам і спрямованості проблем філософського дослідження її, найважливішими з яких є біологічні та соціальні детермінанти, ступені свободи щодо природи, суспільства і самої себе.

Філософське визначення особистості містить в своїй структурі як соціологічне розуміння особистості (соціальний образ людини), так і психологічне (психологічний образ). Тим самим передбачається потреба вивчати особистість із метою з'ясування механізмів її поведінки в єдності соціолого-психологічних підходів.

У психології, де існує багато різних розумінь особистості, найустановленишим є визначення особистості як деякої неповторної єдності, цілісності, найвищої інтегруючої інстанції, що керує психічними процесами індивіда і надає його поведінці послідовності та стійкості [65, 160].

Основною психічною проблемою дослідження особистості академік О. Леонт'єв вважає проблему внутрішньої структури особистості, рівнів, що утворюють її, та їх співвідношення. З цією проблемою пов'язане нове бачення співвідношення біологічного та соціального в людині [65, 160].

Педагогіка, для якої виховання особистості є предметом дослідження, обмежується, як правило, психологічним визначенням особистості, не включаючи часто поняття “особистість” до основних категорій [93, 9–10]. Такий підхід навряд чи можна визнати виправданим, оскільки може виникнути “розрив” між педагогічною системою виховання та її центральною ланкою — особистістю.

Соціологічний підхід до дослідження особистості спирається як на точку відліку не на індивідуальні особливості людини, а на її соціальне оточення — соціальну систему, в яку вона входить, і соціальні ролі, які виконує в цій системі.

У межах загального соціологічного підходу об'єднано комплекс концептуальних підходів до розуміння особистості як специфічного утворення, що виводиться з певних соціальних факторів, які виокремлюються як основні [87, 162].

Не розкриваючи далі змісту вітчизняних концепцій особистості (оскільки вони певною мірою відбивають поєднання вже розгляну-

тих раніше концепцій), зазначимо, що їх можна згрупувати за двома основними напрямками.

По-перше, це інтраіндивідуальний підхід, який зосереджує увагу на вивченні типових рис, установок і якостей людини.

По-друге, інтеріндивідуальний (міжособистісний) підхід, коли наголос робиться на дослідженні закономірностей міжособистісних стосунків людей під час виконання ними різних соціальних ролей. Слід підкреслити, що в сучасній російській соціології спостерігається тенденція до об'єднання обох підходів — інтра- й інтеріндивідуального. Це створює сприятливі передумови для соціального моделювання особистості, прогнозування тенденцій розвитку взаємодії особистості й суспільства.

Для дослідження проблем особистості соціологія використовує окремі соціологічні категорії, наприклад, структура особистості, соціальна активність, адаптація, соціалізація, норми, інтереси, мотиви, потреби, ціннісні орієнтації, установки, поведінка, діяльність, типи особистості. Хоча більшість цих категорій успішно застосовується у теоріях соціальної роботи, необхідно обережно ставитися до використання їх у кожному конкретному випадку. Так, захоплення типологізацією особистості як основою для класифікації типів клієнтів соціальної роботи може призвести до відриву від реальної дійсності, схематизму і нежиттєздатності окремих форм соціальної роботи.

Тому не можна не погодитись із соціологами [118, 104–105], які вважають особистість специфічним об'єктом соціології, в якому соціальне часто переплітається з психологічним. Тому соціолог, вивчаючи особистість, змушений доповнювати традиційні соціологічні методи психологічними та іншими методами, які розширюють можливість пізнання. Доводиться звертатися також до інших галузей гуманітарного знання.

Не слід забувати, стверджує відомий вчений Я. Щепанський, що “з погляду загальної теорії поведінки індивіда і спільноти біологічні й особливо біопсихічні рушійні елементи особистості та їхні психологічні механізми важливі і соціолог не може нехтувати їх знанням” [154, 66].

Справді, як і будь-який організм, людина має біологічні та життєві потреби, які одержує разом з організмом, успадковує, що не залежать від її свідомості та власного досвіду, а властиві всім живим

організмам. Ці потреби й становлять, за визначенням П. Сорокіна, “біологічні фактори поведінки й суспільного життя людей” [106, 88]. Кожна незадоволена біологічна потреба “владно вимагає задоволення, мов пара штовхає людину до ряду дій та вчинків, спрямованих на їхнє задоволення” [106, 89].

Безсумнівно, “біологічні основи та фактори особистості” [154, 66] слід урахувати також під час соціологічного дослідження проблем соціальної роботи, прямо пов’язаних з управлінням і самоврядуванням, поведінкою особистості. Мабуть, суб’єкт-об’єкт потрібно розглядати в поєднанні всіх його характеристик — біологічних, психологічних і соціальних. Очевидно, повинно йтися про дослідження людини як біопсихосоціальної істоти.

Водночас людина й нині залишається однією з найскладніших проблем, хоча є предметом вивчення сукупності наук: філософії, теології, психології, соціальної психології, соціології, антропології, фізіології тощо. При цьому спільною проблемою, над розв’язанням якої працюють дослідники різних наук, є співвідношення біологічного та соціального у природі людини. Визнаючи, що в її природі наявні елементи як біологічного, так і соціального походження, вчені по-різному оцінюють співвідношення і взаємодію цих елементів, а також їхній вплив на поведінку людини.

Сукупність різних підходів можна звести до трьох основних концепцій проблеми людини залежно від трактування співвідношення біологічного та соціального: біологізаторської, суто соціальної (соціологізаторської) та біосоціальної.

Суть біологізаторської концепції полягає в тому, що біологічні фактори вирізняють як основні, визначальні в життєдіяльності людини. Одним із прихильників такого розуміння природи людини був З. Фрейд, який звернув увагу на негативні, ірраціональні аспекти людини, пов’язані з її біологічною природою та психікою. Саме біологічні потреби людини, насамперед сексуальні, є, за його твердженням, основними в людській природі й “доводи розуму безсилі проти їхніх пристрастей” [143, 97]. Суспільство робить спробу обмежити задоволення цих потреб за допомогою культури, моралі, права. Проте доводиться зважати на те, “що в усіх людей існують деструктивні, тобто антисуспільні й антикультурні, тенденції і у багатьох вони досить сильні, щоб визначати їхню поведінку в людському суспільстві” [143, 96].

Як бачимо, тут фатальна детермінація психіки людини закладена в її генофонді. Через це вона приречена залишатись у полоні біологічних законів.

Неадекватне уявлення про роль біологічного в житті людини властиве й біологічному редукціонізму. Хоча представники цього підходу й визнають наявність для людини “надорганічного”, тобто соціального, середовища, проте індивідуальний досвід при цьому набувається за законами, що збігаються з біологічними законами пристосування організму до середовища. Інакше кажучи, ці закони не змінюються при переході від тварин до людини, а створюються лише кількісні ускладнення процесів пристосування — як видового, так і індивідуального.

Такого підходу до розуміння сутності людини дотримуються також представники біхевіоризму — напряду у психології, в основі якого лежить розуміння людини як сукупності відповідних реакцій на вплив зовнішнього середовища.

Характерно, що такий підхід поширюється як на людину, так і на тварину. Основоположник цієї теорії Е. Торндайк стверджував, що “під поведінкою ми розуміємо всяку діяльність людини і тварини — немає значення, виражається вона у простих мимовільних чи у витончених думках і почуттях” [129, 20].

Згідно з цією концепцією людина народжується з деякими схемами поведінки (дихання, ковтання тощо), а решту схем засвоює методом спроб і помилок. При цьому вдала реакція закріплюється, а після багаторазового повторення автоматизується. У такий спосіб утворюються найскладніші “репертуари поведінки”.

Розуміючи прагнення дослідника до вивчення поведінки людини і ролі психіки як реальних процесів, що їх можна вимірювати й контролювати, важко погодитися зі спробою вилучення з поведінкових актів впливу свідомості, мислення, волі. Не можна розуміти поведінку людини лише як сукупність зв'язку S (стимул) — R (реакція), що демонструє американський психолог Б. Скіннер. Згідно з його новим “науковим” методом достатньо базуватися на ефективному регулюванні навколишнього середовища через фактори, що сприяють закріпленню певних навичок поведінки, а також на блокуванні небажаної поведінки покаранням.

Перебільшення ролі фізіологічних механізмів у поведінці людини властиве також представникам російської науки. Прагнення пере-

нести досягнення великих учених-природодослідників І. Павлова, В. Бехтерева щодо вивчення умовних і безумовних рефлексів у тварин на поведінку людини певною мірою було притаманне також видатному психологу Л. Виготському. Віддаючи належне його праці, в якій обґрунтовано роль соціального у формуванні особистості (і навіть деякого перебільшення ролі останньої), слід зазначити явне переоцінювання можливостей радикальної перебудови людської природи, у тому числі й біологічного в людині.

Такі підходи відображають не лише погляди, що залишились у минулому. Окремі їхні елементи, ідеї зустрічаються також у сучасній науковій літературі. Так, відомий вчений академік М. Амосов, описуючи природу людини, стверджував: “Людина є стадна тварина з розвиненим розумом, здатним до творчості” [2, 56], “за природою — більше погана, ніж добра. Якщо вірити етологам — гірша від мавпи. Радикально переробити її природу можна лише генетичною хірургією, а можливості суспільного виховання доволі обмежені” [2, 60].

Певна річ, академік М. Амосов не заперечував впливу суспільства на формування особистості, проте вважав, що не слід перебільшувати його. На підтвердження цієї думки він наводить аргумент неістотності змін у мотивах людини за тисячоліття її розвитку. Задоволення потреб залишилось основним змістом життя. Змінилося співвідношення цих потреб, та й то не всіх. Головне залишилося — харчування, розмноження, сім’я, спілкування, допомога близьким, захист від небезпек, інформація, розваги, для дуже небагатьох — творчість, функція керування іншими людьми [2, 62].

Ці твердження мають особливе значення на тлі відходу суспільства від соціологізаторського розуміння людини як суто соціальної, предметно-діяльнісної істоти, лише як носія суспільних співвідношень. “З початку і до кінця особистість — це явище соціальної природи, соціального походження. Мозок же лише матеріальний орган, за допомогою якого особистість здійснюється в органічному тілі людини, перетворюючи її тіло в слухняне, легко кероване знаряддя”, — розмірковує дослідник Е. Ільєнков [42, 328], розкриваючи майже повний зміст суто соціального підходу до людини — іншої крайньої точки зору (нарівні з біологізаторською). Як бачимо, прихильники цього підходу категорично відкидають наявність якихось біологічних рис у природі людини та їхній вплив на її поведінку. Людині, вважають вони, властиві лише соціальні характеристики поведінки [42, 328].

При цьому людська особистість, психіка, потреби та здібності розглядаються лише як продукт суспільства, як результат зовнішніх соціальних впливів. Психіка в такому контексті стає сукупністю суспільних відносин, перенесених всередину, що стали функціями особистості та формами її структури [20, 198–199]. Звідси недалеко до уявлення людської особистості у вигляді “індивідуальної сукупності людино-функціональних органів” або ж як тілесної організації “того колективного тіла (ансамблю соціальних відносин), часточкою й органом якого є кожний окремий індивід” [42, 328, 330, 335].

Велике значення для утвердження соціологізаторського підходу в радянський період мала марксистська концепція людини, яка в нашій країні набрала статусу “єдиної правильної” наукової теорії. Сутність її полягає в розумінні людини як родової, діяльної, універсальної істоти. З такого розуміння природи людини як продукту суспільних відносин логічно випливає, що саме невідповідність суспільних відносин, які ґрунтуються на приватній власності, природі людини, заважають прояву “істинної сутності людини”. Інакше кажучи, приватна власність, що проявляється в таких рисах соціальної системи, як експлуатація, конкуренція, товарно-грошові відносини, індивідуалізм, егоїзм тощо, заважає людині стати самою собою, якою вона є первісно. Отже, заважає реалізувати її сутність — суспільної, “історично людської” [73, 117], родової, універсальної, предметно-діяльної істоти, вільної від усіх породжень приватної власності. З метою реалізації людиною своєї сутності необхідно радикально змінити суспільство, створивши фактично нове, уже без приватної власності, й усунувши тим самим перешкоди, що не дають людині стати “істинною людиною”, відчужують людину від її сутності.

Підкреслимо, що така концепція людини, яку практики революційної зміни суспільства сприйняли однобічно догматично, без урахування посилення марксизму на природні, життєві сили людини, на те, що істота, яка не має своєї природи, не є предметною істотою, а непередметна істота є неможливою, недоладною істотою [73, 162–168], несла в собі небезпеку ілюзорного, “полегшеного” уявлення про можливість впливу на людину з метою її зміни. Такі уявлення, що були покладені в основу ідеологічної роботи, не могли не призвести до спотворення у сфері суспільної свідомості, до однобічних, утопічних уявлень про взаємодію людини та суспільства. “Десятиліттями нас переконували, що людина — продукт

суспільства, — пише М. Амосов. — Зроби революцію, скасууй приватну власність — і швидко зйде “короста капіталізму”. Так відбувся ідеологічний зсув оцінювань у бік соціального” [1].

Нова людина як продукт революційного перетворення суспільства вбачалась ідеологам виховання такою, що підкоряється владі знеособлено загальної волі соціально-політичної організації суспільства. “Набути почуттів, зрозуміти інстинкти”, зробити їх прозорими, протягти проводи волі в приховане й підпільне і тим самим підняти людину на новий біологічний ступінь, створити вищий суспільно-біологічний тип, якщо хочете, надлюдину...” — так виглядає програма “революційного перекуття” людини у висловленні одного з вождів світової революції Л. Троцького [130, 448–449].

До чого може призвести утопізм на рівні політичного керування суспільством, свідчить соціальна практика побудови соціалізму в колишньому Союзі. “Продуктом” потужної тоталітарної системи організації суспільства, ідеологічного впливу, що не ґрунтується на науковому розумінні сутності людини, замість “надлюдини” стала “людина-гвинтик”, функціональний додаток до суспільного механізму.

Тож соціологізаторський підхід до розуміння природи людини, незважаючи на його уявну привабливість для використання з виховною метою, не дав очікуваного результату. Серед характеристик, що обмежують його можливості адекватного уявлення про сутність людини, можна виокремити такі [60, 38]:

- перебільшення ролі соціальних впливів на людину;
- абсолютизація ролі соціального стосовно психіки людини;
- ігнорування індивідуального рівня буття людини;
- ігнорування індивідуальних відмінностей людей.

Як бачимо, ні біологізаторська, ні соціологізаторська концепції не в змозі науково обґрунтувати природу людини, насамперед через однобічність. “Людина та її історія, — зазначав видатний соціолог П. Сорокін, — виявляються надто складними явищами, найскладнішими у світі. Пояснити їх за допомогою якогось одного принципу — справа безнадійна. Звідси хибність і безнадія всяких моністичних теорій, що роблять спроби пояснити історію та діяльність людей за допомогою одного фактора” [106, 181–182].

У прагненні подолати однобічність і об’єднати раціональні елементи кожної з розглянутих крайніх позицій виникла біосоціальна концепція людини. У цій концепції людська природа розглядається

як біосоціальна. Людина при цьому вивчається як істота, що живе за біологічними та соціальними законами. У ній існують як соціальний (основний), так і повноцінний біологічний аспекти, які перебувають у діалектичній єдності. “Унікальність природи людини, — підкреслює дослідниця Т. Корсаєвська, — виражається в тому, що процес розвитку підпорядковується і законам суспільним, і законам живої природи, хоча й опосередкованим впливом суспільства” [56].

Представники цієї концепції, погоджуючись щодо єдності біологічного та соціального у природі людини, по-різному розуміють, як ця єдність реалізується.

Одні з них вважають, що біологічне в людині — це все, що пов’язане з організмом і його функціонуванням, а соціальне — зі свідомістю [95, 116].

Інші зазначають, що біологічна сутність людини — у ній самій, а соціальна — у системі її соціальних відносин [148, 38].

Деякі з них стверджують, що біологічне — те, що сформувалося у людині до народження, а соціальне — після народження.

Дехто вважає, що в одній системі координат (зв’язків) людина постає як істота біологічна (індивід), а в іншій — як соціальна (особистість) [57, 42].

Соціобіологи, що так само є представниками біосоціальної концепції, обґрунтовують дві сутності людини — біологічну (дія спадковості) і соціальну (дія середовища) [101].

Неважко помітити, що в усіх розглянутих варіантах біологічне та соціальне в людині існують як щось відносно самостійне, немовби елементи, що паралельно співіснують. Зв’язок, взаємодія між ними існують, проте часто такою констатацією все й обмежується. Не пояснює цей взаємозв’язок і типологізація особистостей на основі співвідношення в них біологічного та соціального, а також розрізнення чотирьох типів:

- соціально і біологічно повноцінного;
- соціально повноцінного при біологічній неповноцінності;
- біологічно повноцінного при соціальній неповноцінності;
- соціально і біологічно неповноцінного.

Як бачимо, біосоціальна концепція, хоча й має переваги порівняно з біологізаторською та соціологізаторською, усе ж не дає чіткої відповіді на запитання, як соціальне та біологічне в людині взаємодіють. Не зовсім зрозуміло, яка їхня роль у механізмах поведінки людини.

Без адекватного наукового уявлення про природу та механізми взаємодії біологічного і соціального в життєдіяльності людини важко розраховувати на ефективність процесу цілеспрямованої соціальної роботи. Потрібні більш універсальні й комплексні підходи до дослідження людини, суб'єкт-об'єкта соціальної роботи.

Загальним недоліком вивчення людини традиційними гуманітарними науками є обмеженість, зумовлена предметною спрямованістю кожної з них. Людина вивчається під специфічним для окремої науки кутом зору, а не всебічно.

Отже, потрібний особливий науковий метод міждисциплінарного характеру, який давав би змогу синтезувати сукупні дані про людину, виражати їх у цілісному вигляді. Таким вимогам відповідає системний підхід у дослідженнях.

Під системою зазвичай розуміють такий спосіб наукового пізнання, який передбачає розгляд складових у нерозривній єдності із цілим. Система означає матеріальний чи ідеальний об'єкт, що розглядається, як складне цілісне утворення. Система при цьому, як вважає дослідник Л. Анохін, схожа на універсальний ключ, який дає змогу найшвидше зрозуміти величезне розмаїття фактичних результатів наукового дослідження, здобутих у різних науках [3, 549]. При цьому, знаючи місце кожного елемента в структурі та системоутворювані фактори, можна отримати кінцевий результат функціонування системи без спеціальної характеристики кожного елемента. Зрозуміло, що цей підхід доцільно використовувати при дослідженні такої складної біопсихосоціальної системи, як людина, тим більше що він дає можливість розглядати людину і довкілля як взаємодію двох систем, що зумовлює соціальне життя людини та їхній взаємовплив.

Виходячи з обумовленості життєвих ситуацій людини — клієнта соціальної роботи, взаємодією широкого кола елементів різних систем важливо визначити системоутворюючі фактори з тим, щоб системний підхід:

- враховував взаємозв'язок біологічного, психічного та соціального в людині;
- давав би змогу описувати не тільки статичний стан, а й поведінку та діяльність людини;
- давав би можливість пов'язати соціальну роботу з процесом соціалізації людини;

- давав би змогу описувати соціальну роботу та соціалізацію як довготривалі процеси, з різними пріоритетними цілями на кожному етапі людського життя;
- враховував би вплив на соціалізацію і соціальну роботу навколишнього природного і соціального середовища.

З позиції відповідності цим вимогам і цілям нашого дослідження привабливою виглядає системна концепція людини, запропонована білоруським дослідником І. Хомичем [147, 22–70]. Людина в цій концепції подана у вигляді багаторівневої живої соціальної системи. Таких рівнів п'ять:

- структурний;
- функціональний;
- психологічний;
- свідомий;
- поведінково-діяльнісний.

Жодний із цих рівнів не є самостійним. Кожен виконує специфічну роль у системі і є її невіддільним компонентом. Усі перелічені рівні об'єднані системоутворюючим фактором — кінцевим результатом функціонування живої системи.

Структура системи передбачає ієрархічний зв'язок між рівнями, що зумовлюється поетапним еволюційним їх виникненням. Кожний рівень підлаштовується під попередній. Перший — *структурний рівень* — є своєрідною матеріальною основою виникнення другого — *функціонального рівня*. На базі функціонального формується третій — *психічний рівень*, який, у свою чергу, є передумовою формування четвертого — *рівня свідомості*. Останній є передумовою *поведінково-діяльнісного рівня*, відчувачи водночас формувальну дію праці.

Отже, кожний вищий рівень ґрунтується на можливостях і якість нижчих, здійснюючи на них інформаційний, енергетичний та інші впливи. Вищі рівні, вбираючи та інтегруючи нижчі, надають їм якісно нового характеру. Унаслідок цього нижчі рівні та їхні елементи несуть на собі “відбиток” вищих. Така структура дає можливість вивчати різні рівні організації людини окремими науками, спираючись на їхню методику дослідження. Водночас осмислення окремих результатів досліджень потребує інтегративного підходу, спираючись на найбільш узагальнені науки про людину.

Кожний рівень системи так само є своєрідною системою з певною структурою і функціональною роллю. Так, перший, структурний

рівень можна уявити як сукупність структурних елементів, які кількісно регламентовані, структуровані в підсистеми, а останні — у рівні. Кількість і порядок усіх структурних елементів зумовлюються необхідністю підтримки цілісності, стійкого функціонування та здатності до розвитку систем загалом.

На виконання основного завдання націлені також інші рівні. Так, фундаментальний рівень є функціональним об'єднанням певної кількості структурних елементів, призначених еволюцією для розв'язання життєво важливих завдань. Основними структурно-функціональними системами є рухова, серцево-судинна, дихальна, травлення, виділення сечі, статева, ендокринна, гуморальна та нервова.

Матеріальним носієм психічного рівня є центральна нервова система зі специфічною формою відображення реальної дійсності та складною інтегруючою функцією. Завдяки цьому людина швидко і адекватно відображає реальну дійсність, ефективно адаптується в навколишньому середовищі. Отже, нервова система об'єднує, організовує і спрямовує діяльність інших систем організму, націлюючи їх на розв'язання своїх завдань. Зазначимо, що в корі головного мозку розміщується головний центр управління свідомою діяльністю людини.

Рівень свідомості — це соціально інтегрована система психічних функцій людини, за допомогою яких людина в ідеальній формі відображає всі предмети, явища та процеси реальної дійсності і здатна на цій основі перетворювати світ у своїх інтересах.

Свідомість як продукт діяльності людського мозку має глибокі внутрішньо замовлені зв'язки з усіма іншими елементами живої системи і зумовлюється ними. Збагативши людину новими соціальними формами життєдіяльності, свідомість не втратила зв'язку з попередніми рівнями живої системи. Піднявшись над ними у процесі еволюції, вона об'єднала всі рівні, чим надала системі соціально інтегрованого характеру.

З рівнем свідомості тісно пов'язане і формування особистості під впливом факторів соціального середовища. Однак соціальна зумовленість не виключає, а передбачає зв'язок формування з попередніми рівнями людини — структурним, функціональним і психічним. Справді, усі компоненти особистості, виконуючи різні функції, спрямовані на реалізацію потреб, які виникають і, у свою чергу, пов'язані не тільки з рівнем свідомості, а й з усіма іншими рівнями живої

системи. Це можна розглядати як підставу для виділення в особистості поряд із свідомим рівнем нижчих її складових (рівнів): структурного, функціонального та психічного.

Отже, під соціальний вплив трудової діяльності, культури, соціальних інститутів та інших соціальних механізмів соціалізації підпадають усі рівні особистості і всі її компоненти. Підкреслимо, що таке нетрадиційне розуміння особистості по-новому ставить питання про співвідношення понять “соціалізація особистості” та “соціалізація людини”. Вони є рівнозначними і в подальшому вважатимемо їх синонімічними. У цьому зв’язку і поняття “соціальна робота” поширюється на всі рівні людини як системи — структурний, функціональний, психічний, свідомий і діяльнісний.

Поведінково-діяльнісний рівень не випадково завершує структуру людини-системи. Саме на нього покладається виконання цих важливих для системи функцій — взаємодія з навколишнім середовищем і забезпечення на цій основі власної життєдіяльності.

Динамічна рівновага між людиною і довкіллям, яка склалася у процесі взаємодії щодо обміну речовиною, енергією та інформацією, перебуває під загрозою порушення через зміни в організації або(та) у зовнішньому середовищі. Будь-яке відхилення від рівноваги (якщо воно не виходить за межі адаптивних можливостей організму) викликає в системі необхідність відтворення рівноваги. Ця необхідність проявляється у формі потреби відповідно до характеру порушення рівноваги. У цьому беруть участь усі рівні живої системи, зумовлюючи тим самим різноманітність потреб. Кожна з потреб є внутрішньою спонукальною силою, яка лежить в основі всіх видів діяльності людини, націлених у кінцевому підсумку на відновлення динамічної рівноваги із середовищем, а отже, на забезпечення життєдіяльності живої системи. Ідеться, власне, про збереження живої системи — забезпечення її цілісності, функціональної стійкості та здатності до подальшого розвитку. Отже, у межах адаптивних можливостей людини її соціалізація відбувається нормально, забезпечуючи ефективну взаємодію з навколишнім середовищем. Потреби в соціальній допомозі при цьому не виникає, як і підстави для соціальної роботи.

Проте коли ситуація рівноваги між людиною або(та) середовищем порушується так істотно, що перевищує адаптивні можливості людини, остання не в змозі відновити рівновагу власними силами і потребує допомоги. Залежно від причин порушення рівноваги ця

допомога може бути спрямована як на підвищення адаптивних можливостей індивіда, так і на зміни в навколишньому середовищі. Часто допомога має надаватись в обох напрямках.

Як бачимо, системний підхід до людини дає змогу встановити закономірний зв'язок між актуалізацією потреби в соціальній допомозі та соціальними механізмами процесів адаптації і соціалізації людини. Очевидно, через розкриття зв'язку з цими соціальними процесами має відбутися подальше дослідження соціальної роботи.

3.2. Соціалізація і адаптація як базові процеси соціальної роботи

Поняття “соціалізація”, як уже згадувалося, виникло в західній соціології наприкінці XIX ст. з метою позначення основного механізму взаємодії однієї людини з іншою, із суспільством загалом. Таким механізмом вважалося соціальне наслідування, що регулювалося суспільством через систему освіти і виховання, сім'ю та громадську думку.

У процесі розвитку наук про людину сформувалася сукупність поглядів на соціалізацію, що об'єднує такі ідеї: про нерозривний зв'язок з освітою та вихованням; про зв'язок соціалізації з адаптивними процесами; про соціальні контакти як один із змістовних аспектів соціалізації; про значення самосвідомості, соціальної орієнтації та розвитку мови для ефективної соціалізації. У контексті цих ідей соціалізація розглядається як набуття людьми соціального досвіду та ціннісних орієнтацій, потрібних для виконання соціальних ролей.

До сучасних моделей соціалізації належать психоаналітична, або “особистісного контролю” (З. Фрейд); “рольового тренінгу” (Т. Парсонс); “соціального навчання” (Г. Долат, Б. Скіннер та ін.); “міжособистісного спілкування” (Ч. Кулі, Дж. Мід та ін.); “когнітивна” (Ж. Піаже, А. Маслоу та ін.); “еволюційна” (Е. Еріксон). Усі вони розглядають соціалізацію як процес взаємодії людини з навколишнім світом, хоча деякі з них обмежують терміни перебігу соціалізації віковими рамками — дитинство, юність, зрілість. Проте за різних умов змін у навколишньому середовищі соціалізації зазнає значна частина населення, як це сталося, наприклад, у зв'язку з переходом країн колишнього СРСР до ринкових відносин. Перерва у процесі соціалізації, що відбулася, охопила практично все населення.

Отже, у ресоціалізації до нових суспільних умов життя бере участь практично все населення цих країн. Адекватнішими для опису процесу соціалізації з урахуванням подібних обставин виявляються теоретичні моделі соціалізації, які можна об'єднати в межах соціалізації дорослих, або безпосередньої соціалізації.

Соціалізацію як процес, що триває все життя, одним із перших описав О. Брім-молодший. Соціалізація дорослих, на його думку, відрізняється від соціалізації дітей тим, що вона націлена на зміну поведінки в новій ситуації, тоді як у дітей наголос робиться на формуванні ціннісних орієнтацій. Крім того, дорослі, спираючись на свій соціальний досвід, здатні оцінювати норми і сприймати їх критично, а діти — лише засвоювати їх. І нарешті, соціалізація дорослих допомагає дітям набутти потрібних навичок (часто конкретного характеру), а соціалізація дітей пов'язана значною мірою з мотивацією.

Характерно, що одні соціологи акцентують увагу на відмінностях соціалізації в дитинстві та у зрілому віці. Вони вважають, що життя дорослих — це серія очікуваних і неочікуваних криз, які слід долати. До таких критичних точок у житті дослідник Д. Клаусен, наприклад, зараховує вибір професії, “кризу сорокарічних” та ін. Таку точку зору в літературі іноді називають адаптивним підходом, що, на наш погляд, не зовсім відповідає змісту терміна “адаптація”. Оскільки йдеться про подолання стресів, які виникають у цих ситуаціях, то це свідчить скоріше про те, що адаптації не відбулося, що характеристика ситуації набагато перевищує адаптивні можливості індивіда, що й призвело до стресу.

Ближчим до нашого розуміння адаптивної соціалізації (про це йтиметься при викладенні концепції) є розвивальний (або еволюційний) підхід, який запропонував американський соціальний психолог Е. Еріксон [163]. Він вважає, що індивіду як у дитинстві, так і в дорослому віці доводиться долати складні, іноді критичні ситуації, що закономірно виникають на його життєвому шляху і мають специфічний характер на кожному етапі (стадії). Долаючи ці критичні ситуації (їх вісім), індивід збагачується новим соціальним досвідом і переходить до наступної стадії. Якщо соціалізації на якійсь стадії не відбулося (не вдалося розв'язати основну на цій стадії проблему індивіда) або вона відбулася частково, це негативно впливає на подальші стадії і на соціалізацію загалом.

Певна річ, що уявлення про найважливіші проблеми індивідів на різних вікових стадіях дасть змогу конкретніше й цілеспрямованіше здійснювати з ними соціальну роботу, орієнтуючись на надання допомоги у розв'язанні цих проблем. Тому розглянемо еволюційну теорію соціалізації (стадії людського розвитку) докладніше.

Стадія I — дитячий (немовлячий) період. Основна проблема — Довіра чи Недовіра. Немовля на основі рівня турботи і комфорту з перших днів упізнає, якою мірою можна розраховувати на задоволення основних потреб: їжа, ласка, безпека. Про подолання кризи можна судити, коли малюк не плаче і не сердиться в разі зникнення з поля зору дорослих, що турбуються про них. У разі непевного розв'язання цієї проблеми залишки недовіри можуть позначитися на подальших стадіях.

Стадія II — вік один-два роки. Основна проблема — Автономія або Сором і Сумнів. Ситуація ускладнюється збігом навантажень на дитину, пов'язаних, з одного боку, із початком обстоювання своїх прав і непокірливості авторитету. З другого боку, батьки починають навчати дитину контролювати роботу її кишкового тракту. Підвищені вимоги у другому напрямі можуть закріпити у свідомості дитини почуття сорому і власної нікчемності, істотно підриваючи зусилля щодо самовизначення і досягнення автономності.

Стадія III — вік три — п'ять років. Основна проблема — Ініціатива або Почуття провини. Це період розвитку духовної активності, допитливості та уявлення. Усвідомлюється відмінність між хлопчиками та дівчатками, виявляється дух суперництва, що з проявом нових здібностей може посилюватися. На цьому ґрунті можливі конфлікти, які в разі надмірної жорстокості дорослих можуть залишити слід безініціативності на подальшому житті.

Стадія IV — молодший шкільний вік. Основна проблема — Старанність або Недбайливість. На цій стадії відбувається навчання індивідуальностей колективної навчальної роботи, формуються взаємовідносини з учителями та іншими дорослими, відбувається перша “примірка” дорослих ролей. На цьому тлі основне завдання — набути впевненості у собі, своїх здібностях, їх усвідомлення і розвиток. Невиконання (часткове чи повне) цього завдання загрожує появою елементів недбайливості як на цій, так і на подальших стадіях.

Стадія V — підлітково-юнацький вік. Основна проблема — Становлення індивідуальності (ідентифікація) або Рольова дифузія

(невизначеність у виборі ролей). Відомо, що це час появи активного статевого потягу, а отже, і пошуку партнера в інтимній сфері. Водночас це період пошуку свого місця в житті, вибір подальшого шляху (навчання, робота тощо). У цей період небезпечні як невдачі в одній зі сфер, так і переоцінювання значущості якоїсь із них. Перша невдача може негативно вплинути на вибір роботи, друзів, супутника життя. Негативний результат може призвести до стресу.

Стадія VI — молоді роки. Основна проблема — Інтимність або Самотність. Основні цілі на цьому етапі — залицяння, одруження та інші види близьких стосунків. Якщо щирих і довірливих стосунків із постійним партнером не знайдено або вони розірвалися, то в подальшому це може виявитись у вигляді тимчасових, не завжди обґрунтованих, але завжди нестабільних інтимних зв'язків і незадоволеності цією сферою життя.

Стадія VII — середній вік. Основна проблема — Продуктивність (творча) або Стагнація (творчий застій). Ця стадія пов'язана з реалізацією індивіда в двох основних ролях: працівника і батька. Причому відчуття творчої продуктивності приносить успіх в обох ролях, тоді як творчий застій може спричинитися до невдачі навіть у одній із них. На цій стадії реалізується потенціал, що його індивід нагромадив протягом попередніх стадій соціалізації.

Стадія VIII (завершальна) — старість. Основна проблема — Умиротворення або Відчай. На цій стадії індивід підбиває підсумки власного життя й ефективності всіх попередніх стадій. Красива умиротворена старість або відчай, гіркий жаль щодо невикористаних можливостей — такими є межі прояву цієї стадії.

Певна річ, подана концепція стадій розвитку особистості не виключає можливостей для подальшого вдосконалення і навряд чи вичерпує всі прогресивні підходи в дослідженні соціалізації. Проте безсумнівна перевага цієї концепції, на наш погляд, полягає в окресленні стадій соціалізації та основних її завдань для кожної стадії, що дає змогу коригувати людину протягом її життя, орієнтуючись на вимірювання емпіричних ознак на кожній зі стадій, визначати їхню вагу і значення, виявляти основні та додаткові фактори, форми й механізми їхнього впливу на життєдіяльність особистості.

Ідея про соціалізацію як взаємодію індивіда з навколишнім світом розвивається в працях багатьох дослідників. Так, Є. Рибалко в цій взаємодії вбачає активність людини у “перетворенні дійсності

в своїй уяві”, особливо виокремлюючи при цьому роль пізнавального апарату дитини для її соціалізації [122, 23].

Плідною уявляється спроба розглянути процес соціалізації з позицій аналізу на співвідношення в людині соціального та біологічного. Виходячи з правильного посилення, що все біологічне в особистості більш-менш соціалізоване, а соціальне не може бути повністю відокремлене від біологічного, розрізняють чотири підструктури особистості.

1. Найнижчу, біологічно зумовлену підструктуру, до якої поряд із темпераментом належать вікові, статеві, а іноді й деякі препатологічні й навіть історичні властивості психіки. Проте цей рівень не позбавлений впливу соціального.

2. Психологічну підструктуру, до якої входять індивідуальність, прояви пам'яті, емоцій, відчуттів, мислення, сприймання почуттів і волі. На цьому рівні соціальна зумовленість майже порівнянна з біологічною.

3. Соціальний досвід. Ця підструктура об'єднує набуті індивідом під час соціалізації знання, навички, вміння та звички. Питома вага соціального на цьому рівні істотно перевищує біологічне. Крім того, тут виявляються істотні відмінності між окремими особистостями стосовно ступеня соціалізації, особливо щодо рівня культури. Ця підструктура істотно впливає на ступінь соціалізації людини.

4. Спрямованість особистості. У цій найвищій підструктурі поєднуються нахили, бажання, інтереси, здібності, ідеали, індивідуальна картина світу й найвища форма спрямованості, що майже повністю зумовлюється соціально і є найістотнішою для особистості, найвищим її рівнем, визначає соціалізацію підструктури, а отже, і людини загалом.

Як бачимо, у пропонованому підході закладаються основи для розгляду впливу соціалізації на людину загалом, у сукупності її біологічного, психічного та соціального рівнів. Такий підхід особливо цінний для розуміння процесу соціалізації людей з відхиленнями не лише соціального, а й біологічного та психічного рівнів.

У цьому напрямі дуже вдало розробляється діяльнісний підхід до будь-якої взаємодії людини із соціальним середовищем [11, 232]. Хоча, згідно з відокремленими структурами особистості, потрібно було б поширити це розуміння на все навколишнє середовище, а не лише на соціальне. Зазначимо також можливість розгляду соціалізації як найширшої форми взаємодії людини з довкіллям.

Важливим для розуміння сутності процесу соціалізації є міжрівневе дослідження проблем людини, що зосереджується на внутрішніх відносинах, взаємопереходах біологічного, психічного та соціального рівнів. Загальний принцип, якому підпорядковуються міжрівневі відносини, у формулюванні О. Леонт'єва, полягає в тому, що “наявний найвищий рівень завжди залишається провідним, але не може реалізовуватися лише за допомогою рівнів, що лежать нижче” [65, 232].

Стосовно розуміння механізмів соціалізації зазначений принцип на початкових етапах психічного розвитку дитини полягає в тому, що на перший план висувається механізм біологічного пристосування, завдяки якому відбувається становлення сприйняття та емоцій дитини. У процесі подальшої соціалізації цей механізм трансформується, виконуючи інше завдання, реалізуючи вищі рівні діяльності, взаємодіючи з психічними та соціальними механізмами соціалізації людини. Несхожість і різноваріантність співвідношення цих механізмів у поєднанні з індивідуальною структурою особистості пояснюють несхожість людей, що соціалізувались у схожих умовах.

Водночас рівень вивченості проблем соціалізації навряд чи можна визнати таким, що задовольняє сучасні суспільні потреби. На нашу думку, найменше вивчено роль і можливості системи щодо забезпечення ефективної соціалізації. Не з'ясовано до кінця рушійні сили, механізми соціалізації індивіда. Водночас рівень теоретичних напрацювань містить багато цінних, хоча й розрізнених, ідей, думок, здогадок, які можуть і повинні бути об'єднані в нових концептуальних підходах. Плідним видається пошук у напрямі вивчення адаптивних процесів людини в навколишньому світі.

Термін “адаптація” виник у другій половині XVIII ст. Введення його в науковий обіг пов'язують з ім'ям німецького фізіолога Ауберта, який використав цей термін для характеристики явищ пристосування чутливості органів зору (або слуху), що виражається в підвищенні чи зниженні чутливості у відповідь на дію адекватного подразника [137, 423–424].

Водночас загальна зацікавленість проблемою адаптації людини дає змогу твердити про багатогранність, навіть універсальність класу адаптивних явищ. Тому важливо з міждисциплінарних позицій поглянути на багаторівневе явище складної біологічної, психічної та соціальної природи, виокремити в ньому соціальну зумовленість як основну в адаптації людини.

Такий підхід відбиває провідний у сучасній російській літературі з проблем комплексного вивчення людини погляд на людську діяльність, поведінку як такі, що зумовлені взаємозв'язком біологічних, психічних і соціальних закономірностей за головної ролі останніх [137, 423–424]. Проте для такого інтегрованого, комплексного розгляду адаптації людини потрібно насамперед диференційовано розглянути кожний з елементів, рівнів адаптації — біологічний, психологічний та соціальний.

Біологічна адаптація людини відображає спільну з усіма живими організмами її біологічну організацію, а також особливе, специфічно біологічне в людині як такій, що має соціальну сутність.

На відміну від притаманного неживому пасивного відображення — реагування на зовнішні впливи, — жива система навіть у своїй найпростішій, елементарній формі певною мірою здатна до активного вибіркового відображення. Завдяки такій здатності жива система може здійснювати пристосувальну діяльність, спрямовану на збереження цілісності системи в умовах середовища, що постійно змінюється, на встановлення рівноваги із середовищем. Мотивом поведінки живого організму у взаємодії із середовищем розглядається у цьому разі потреба у відновленні рівноваги. Так, на основі принципу гомеостазу (гомеостазису) стало можливим детерміністське пояснення саморегуляції життєдіяльності організму. Під цей принцип підводилась уся різноманітність пристосувальної діяльності. Справді, гомеостаз охоплює фундаментальний (хоча й не єдиний) рівень взаємодії живого організму із середовищем, що шляхом природного добору закріпилась як механізм збереження основних констант організму (тиск крові, вміст цукру і мінеральних солей тощо). Такі механізми включаються в разі виникнення нерівноваги і спрямовані на її відновлення. При цьому організму доводиться орієнтуватись на такі найважливіші параметри середовища, від яких залежить нормальний обмін речовини. Отже, спрямованість на середовище належить до реакцій організму, які І. Павлов визначив як безумовно-рефлекторні, що первісно притаманні організму, закладені в його конструкцію і передаються за спадковістю. Ця частина біологічної пристосувальної діяльності притаманна також людині і, незважаючи на глибоку соціальність, немовби тримає її в полоні біологічного життя. Річ у тім, що в результаті прямої спадковості людина успадкувала від тваринних предків комплекс реакцій та інстинктів, які

з'явилися у процесі еволюції: деякі особливості організму, безумовні реакції, народження, розмноження, смерть.

Водночас ця загальна для всіх живих організмів біологічна спадкоємна адаптація є найконсервативнішою частиною в еволюції живого. По суті, вона сприяє стабілізації, збереженню якісної визначеності виду. Пристосування ж до постійно мінливого середовища — це той бік процесу, що продукує зміни. Ця мінливість забезпечувалася впливом на спадковість результатів прижиттєвого пристосування, навчання, вироблення умовних рефлексів. Акумуляція, нагромадження в організмі інформації про індивідуальний досвід у вигляді пам'яті (І. Шмальгаузен) або “відбитків” (І. Павлов), що є результатом зазначених впливів, розширює його пристосувальні можливості, підвищує ступінь активності, забезпечує участь у біологічній еволюції. За відносно незмінних умов середовища організму достатньо наявних “відбитків” для адекватної відповіді на звичні прояви середовища. Обмін із середовищем відбувається в межах, визначених спадковим механізмом організму, практично без адаптивних змін.

Тому до власне адаптації організму належить лише та активна частина його пристосувальної діяльності, яка у відповідь на нові зміни зовнішнього середовища викликає пристосувальну активність організму і спрямовує останню на перетворення (зміну) як безпосередньо організму, так і навколишнього світу.

Виокремлення з пристосування його активної частини — адаптації — дасть змогу відійти від погляду на активність організму стосовно навколишнього світу як на похідну від закладеного безпосередньо природою живого потягу до рівноваги, до того, щоб утримувати життєдіяльність на одному й тому самому стабільному рівні. Тим самим створюються передумови для пояснення мотивації активності організму на поглибленому теоретичному рівні, що має особливе значення під час розгляду психологічної та соціальної адаптації людини.

Аналіз біологічної адаптації свідчить про те, що більша її частина зумовлена насамперед структурами, притаманними лише людині. Ці структури виявляються в біологічній організації руки, горла, рота та інших органів; у біологічній організації неокортексу та законормірностях його функціонування; у функціях другої сигнальної системи та ін. Підпорядковуючись біологічним законам, ці структури водночас є специфічно біологічними, оскільки визначені соціальними умовами.

Характер праці, трудової функції та соціального середовища став основним у формуванні специфічно людських біологічних утворень. Саме праця як доцільна діяльність людини створила її тілесну організацію. Під впливом праці людина, зберігаючи свою біологічну природу, перетворюється на суспільну істоту. Отже, людська дійсність охоплює не лише природні, а й штучні, “надприродні” соціальні та культурні фактори. Пориваючи певні зв’язки з природою, людина починає виражати свою сутність у створенні “надприроди”, що охоплює “другу природу” та культуру. Тим самим вона в основному звільнилася від влади еволюційних механізмів, набула своєї “надбіологічної”, соціальної сутності. Це внесло істотні зміни також у взаємодію людини з природою. З цього моменту її адаптація набрала характеру не просто пристосування, а змін цього середовища відповідно до власних потреб. Водночас постала потреба адаптації вже безпосередньо природи та людини як її елемента до створеної нею “другої природи”, до продуктів і результатів її культури. Проте це не дає підстав для абсолютизації соціального в людині. З метою правильного розуміння взаємодії соціального та біологічного в процесі адаптації, на нашу думку, важливо враховувати історію виникнення людини, динаміку змін у домінуванні біологічного та соціального в процесі розвитку людського суспільства.

Такі зміни характерні також для сучасного етапу науково-технічної революції (НТР). Впливаючи на соціальні та природні умови життя людини, НТР сприяє появі у людей нових ознак по-людськи біологічного. Вони свідчать про те, що дедалі менше місця в адаптації людини припадає на “суто” біологічне, тобто спільне з біологічною адаптацією живих організмів. Постала потреба розширити розуміння мотивування адаптаційної діяльності живих систем за межі, зумовлені принципом гомеостазису, за межі уявлень про організм як інертну систему, що виводиться зі стану рівноваги лише під впливом зовнішніх поштовхів.

Наукові передумови для поглибленої розробки проблем мотивації біологічної (а також, як буде показано далі, психологічної та соціальної) адаптації виникли у зв’язку з появою нових методик і технічних можливостей вивчення функціонування організму людини.

За результатами досліджень, поряд із потребою зберегти основні фізіологічні константи (позначимо її як “гомеостатичну”) організму властива й так звана дослідницька потреба — здобути нову інфор-

мацію про навколишній світ. Так само, як гомеостатичне пристосування реалізується включенням певних фізіологічних механізмів шляхом збудження відповідних рецепторів, дослідницька поведінка зумовлюється реакцією, що активізує системи вищих нервових центрів (локалізованої в мозковому стовбурі). Подразники при цьому виконують дві функції — сигнальну (інформаційну) та активізуючу (енергетичну).

Крім того, реакція активізуючої системи вищих нервових центрів, що зумовлює дослідницьку поведінку, є ні чим іншим, як проявом вищої нервової діяльності мозку, яка належить до сфери психіки. Це свідчить про наявність діалектичного взаємозв'язку біологічної та психологічної адаптації.

Отже, діалектична єдність організму та середовища виявляється в процесі біологічної адаптації через неподільний зв'язок двох домінант поведінки організму при їхній взаємодії, спрямованої, по-перше, на збереження організму як системи і, по-друге, на забезпечення вивчення середовища.

Поєднання цих двох домінант у пристосувальній діяльності притаманне всім живим істотам, проте співвідносяться вони по-різному на різних рівнях розвитку живого. Чим вище організм розміщується на еволюційній шкалі, тим істотнішою стає частка, питома вага дослідницької домінанти.

Як бачимо, людині притаманна біологічна форма пристосувальної діяльності щодо зовнішнього світу. Оскільки біологічне в ній є специфічно людським, ця пристосувальна діяльність як на гомеостатичному, так і на дослідницькому рівні має активний характер, тобто є біологічною адаптацією.

Мотивація біологічної адаптації зумовлюється, як зазначалося, діалектичною єдністю мотивів гомеостатичного та негемостатичного видів. На відміну від тварин, у яких мотиви та їхні співвідношення проявляються на рівні складних умовних рефлексів, у людини мотивація опосередковано є функцією свідомості. Тому в актуалізації того чи іншого вибору в людини вирішальну роль відіграє так званий свідомий мотив. Мотивація діяльності людини, у тому числі адаптаційної, належить до сфери вивчення науки психології і тому зумовлює потребу вивчення *психологічної адаптації*.

Проблеми адаптації людини активно розробляються в західній психології в межах спеціального напряму, що виник у 30–40-х роках

XX ст. на базі необіхевіоризму (Н. Міллер, Дж. Даллард, Р. Сірса та ін.) і відгалужень психоаналітичної психології, пов'язаних із культурною антропологією (Р. Бенедикт, М. Мід) та психосоматичною медициною (Ф. Александер, Т. Френч). Незважаючи на відмінності між цими психологічними школами та напрямками, всіх їх об'єднує погляд на мотив діяльності індивіда як такий, що виникає й розвивається через порушення гомеостатичної рівноваги між організмом та середовищем як прагнення її відновити. Отже, потреба відновлювати рівновагу із середовищем, що її відчуває організм, розглядалась як основний рушій адаптивної поведінки.

Такий погляд на сутність психологічної адаптації, що передбачає як домінуючу адаптаційну поведінку людини мотив досягнення рівноваги з навколишнім середовищем у відповідь на зовнішні збурення, тривалий час панував у уявленнях про адаптацію західних психологів і психологів колишнього СРСР. Проте він зводить до розуміння ролі психологічної адаптації, зводить її лише до забезпечення цілісності біологічної системи організму людини всупереч руйнівним впливам середовища. Іншими словами, роль психологічної адаптації зводиться до забезпечення перебігу біологічної адаптації.

Розглядаючи психологічну адаптацію як особливий вид психічної діяльності людини у відповідь на зміни зовнішнього середовища, важливо насамперед з'ясувати, чому в цьому разі активізується психіка людини, на що ця активність спрямована, які причини визначають саме адаптивну активність психіки.

Отже, шлях визначення сутності психологічної адаптації лежить через вивчення потреб, що викликають цю адаптацію.

Одну з потреб, що детермінують психологічну адаптацію, вже було розглянуто. Вона має гомеостатичний характер і її вплив обмежений. Спрямована вона переважно на психічне забезпечення біологічної адаптації. Спрямованість же на середовище має, безумовно, рефлекторний характер, первісно притаманний організму і закладений в його конструкцію у процесі природного відбору. Тому при нових змінах зовнішнього середовища дія такого пристосувального механізму малоефективна. Мало того, за різкої відмінності раніше невідомих змін зовнішнього середовища, що виходять за межі "спадкової програми", його мотивації не відбудеться. З огляду на це мотивована під впливом гомеостатичної потреби діяльність має пристосувальний характер.

Серед потреб негомеостатичного характеру з психологічною адаптацією безпосередньо пов'язані так звані орієнтувальні потреби [86].

Сама назва цих потреб доволі точно відображає їхню роль у процесі саморегулювання поведінки. Базуючись на раніше засвоєній інформації від різних подразників, адекватно реагуючи на різні сигнальні значення, живі організми відповідають на вплив орієнтувальних потреб, що постали в результаті появи новизни в навколишньому (або внутрішньому) середовищі, мотивацією адаптивної поведінки. Тим самим орієнтувальні потреби дають змогу всім живим організмам вибирати такі форми поведінки, які сприяють досягненню корисної мети та уникненню негативних наслідків. Щодо адаптації організму у відповідь на вплив навколишнього середовища орієнтувальні потреби не лише приводять у дію процес адаптивної діяльності, а й допомагають обрати тактику адаптивної поведінки. Зважаючи на те, що за таким самим принципом регулює свої відносини з фізичними середовищами і людина, зазначимо, що завдяки розвиненому інтелекту мотивація адаптивної поведінки в людини усвідомлена. Реалізуючи закладені можливості пізнання, передбачення, планування та організації поведінки, людина забезпечує свою незалежність від навколишнього середовища, надає пристосувальній діяльності адаптивно-адаптуючого характеру, що змінює як її поведінку, так і навколишнє середовище. Отже, адаптація людини, що мотивована орієнтувальними потребами, має активний характер, спрямована на усунення її недостатньої орієнтованості, спричиненої появою новизни в навколишньому світі.

Дослідження засвідчують, що орієнтувальні потреби мають структуру, до якої входять пізнавальна потреба, потреба в емоційному контакті, а також потреба в розумінні змісту життя [26, 157]. Кожна з цих потреб зумовлює відповідні види адаптивної поведінки людини. Так, під впливом пізнавальної потреби мотивується прагнення індивіда до пізнання незрозумілих явищ. Потребі в емоційному контакті відповідає регулювання поведінки людини залежно від емоційного ставлення інших людей. А у відповідь на потребу зрозуміти зміст життя формується прагнення співвідносити цінність власної особистості з різними рівнями колективних і загальнолюдських цінностей.

Отже, реалізація орієнтувальних потреб мотивує поведінку людини, спрямовану на дослідження й аналіз нової ситуації середовища не лише з урахуванням предметних співвідношень, а й спираючись

на емоційне оцінювання людей, а також за допомогою абстрактних понять, співвіднесення із сукупністю суспільних цінностей. У результаті виникає можливість не лише констатувати події, а й передбачати, планувати їх. Завершальним етапом і наслідком мотивації адаптивної поведінки є формування мети діяльності та програми, що включає засоби її реалізації.

Виконаний аналіз сутності психологічної адаптації людини підводить до такого розуміння цього явища: зміни в навколишньому природному чи соціальному середовищі, які стосуються конкретної людини, створюють тим самим елемент новизни ситуації, що є джерелом виникнення в індивіда орієнтувальних потреб. Під впливом останніх здійснюється мотивація поведінки людини (назвемо її адаптивною), спрямованої на задоволення орієнтувальних потреб, формуються у свідомості мета і програма цієї поведінки. Мета поведінки — досягти адекватного оцінювання змін середовища та нової ситуації загалом, визначити значущість цих змін для себе та для ефективної взаємодії із середовищем, а також потреби коригування цієї взаємодії, шляхи її здійснення. Програма поведінки передбачає вивчення й аналіз інформації про зміни, розширення для цього рівня емоційних контактів, співвіднесення особистих інтересів і цінностей із суспільно значущими, а також цінностями змін. Слід підкреслити, що власне психологічна адаптація обмежується тільки усвідомленням мети та програми адаптивної поведінки. Реалізація останньої, тобто сама адаптивна поведінка, лежить поза межами психологічної адаптації.

Отже, психологічна адаптація є процесом мотивації адаптивної поведінки людини, формування мети та програми її реалізації, що виникає у відповідь на значущу новизну навколишнього світу. У кожному конкретному випадку перебіг процесу психологічної адаптації набирає емоційного забарвлення та динаміки згідно з особливостями характеристик психіки індивіда.

Психологічна адаптація безпосередньо пов'язана з іншими рівнями адаптації людини. З одного боку, через психологічну адаптацію підтримується біологічна адаптація на психічному рівні, з другого — безпосередньо психологічна адаптація як продукт функціонування мозку здійснюється на біологічній основі.

Неоднозначною є також взаємозалежність психологічної та соціальної адаптації. Психологічна адаптація як соціально зумовлена

суспільним характером змін навколишнього середовища та людської свідомості, психіки, що її викликають, у свою чергу, шляхом формування цілей і програми впливає на ефективність адаптивної діяльності, надає динаміці цієї діяльності індивідуального емоційного забарвлення. Без психологічної адаптації, що спонукає людину до адаптивної діяльності, яка немовби “дає старт” соціальній адаптації, остання була б просто неможливою.

Дослідження *соціальної адаптації* показують, що в науковій літературі сформувалися різні погляди на сутність цього поняття. Уся сукупність цих поглядів зводиться до двох підходів: широкого, узагальненого розуміння і вузького, специфічного.

Розпочинаючи розгляд власне соціальної адаптації, тобто у вузькому її розумінні, слід насамперед зазначити, що в радянській суспільній літературі існували різні погляди на це питання. Одні автори під соціальною адаптацією розуміли процес освоєння та засвоєння індивідом суспільних відносин, норм поведінки та системи цінностей, що існують у певному суспільстві й відбиті через матеріальні й духовні компоненти середовища [8, 112]. Інші автори [74, 65] вбачали в ній процес засвоєння особистістю соціального досвіду суспільства загалом і мікросередовища, до якого вона належить. Дослідники ще однієї групи [33, 18] вважали адаптацію процесом поступового переведення суспільних норм та ідеалів в особисті установки й цінності. Окремі автори [153, 14–15] вбачали в ній практичну діяльність, основним змістом якої є пристосування і звикання особистості (і спільнот) до мінливих умов, форм та способів суспільного життя і перетворення конкретного соціального середовища та самих себе згідно з особистими і суспільними потребами.

Найзагальнішою ознакою наведених (як і абсолютної більшості інших) визначень є, на наш погляд, визнання соціального характеру цього явища.

Водночас навряд чи виправдано було б абсолютизувати цю ознаку, забуваючи про біологічний та психологічний рівні адаптації людини, на яких базується соціальна адаптація.

Соціальну адаптацію необхідно розглядати як завершальний, підсумковий етап адаптації людини загалом, що ґрунтується на попередніх етапах біологічної та психічної адаптації. Мабуть, такий підхід дасть змогу з'ясувати місце і роль соціальних факторів в адап-

таїйній діяльності, а також взаємозв'язок і взаємозумовленість усіх рівнів адаптації людини.

Адаптивна діяльність, що пов'язана з освоєнням соціальної дійсності, як і будь-яка людська діяльність, “змінила” свою біологічну сутність на соціальну ще з часів створення людиною першого знаряддя праці. Властиве для тваринного світу пасивне пристосування до навколишньої природи у людини поступово витіснилось активно-перетворювальною діяльністю, пов'язаною з пристосуванням природи для нормальної життєдіяльності людини. Перші прояви соціальної дії — виробництво засобів для задоволення потреб у найнеобхіднішому для життя: їжі, житлі, одязі тощо, виникнення на цій основі нових потреб і “виробництво” інших людей — потрібно також вважати початком і водночас першим результатом соціальної адаптації людини. Причому в процесі освоєння людиною цих нових видів соціальної діяльності вже від самого початку виявляється матеріалістичний зв'язок між людьми, зумовлений потребами та способом виробництва. Такий зв'язок, що виникає в процесі соціальної діяльності, містить причину — “рушій” соціальної адаптивної діяльності і є результатом цієї діяльності. Цей зв'язок, такий же давній, як і люди, водночас безперервно і неминуче набирає нових форм завдяки процесові розвитку нових потреб і нових засобів виробництва, що взаємозумовлюються. Тим самим відтворюється потреба в адаптації людини до безперервно мінливої соціальної дійсності.

До характеристик, що безпосередньо впливають із цих методологічних посилянь, на наш погляд, належить насамперед соціальна адаптація, що є безперервним (тобто невичерпним, що ніколи не завершується повністю) процесом. Ця властивість соціальної адаптації зумовлена безперервністю трудової діяльності людини з розвитку засобів виробництва для задоволення наявних і нових потреб, що, у свою чергу, потребують для задоволення нових засобів виробництва. Зміни, що відбуваються в результаті цього, розвиток соціальної дійсності завжди потребують адаптації до них людини.

Проте це не означає, що адаптація весь час має відбуватися з однаковою інтенсивністю. Адже зміни соціальної дійсності, що зумовлюють її, так само мають мінливий характер: моменти стрибкоподібного наростання новизни змінюються періодами поступового, іноді малопомітного кількісного нагромадження нових елементів.

Отже, соціальна адаптація, що триває протягом усього життя людини, має переривчастий характер. Періоди підвищеної інтенсивності адаптації співвідносні з поживанням соціальної діяльності суспільства. Їхні змінні періоди невисокої інтенсивності відбивають уповільнення соціального прогресу; при цьому їй мінімум відповідає застою в суспільному житті.

При цьому взаємодія суспільних змін і соціальної адаптації неозначна. У свою чергу, соціальна адаптація так само може вплинути на ці зміни. Так, адекватні уявлення про сутність і механізми соціальної адаптації й засноване на них наукове управління цим процесом уможливають прискорення здійснення інновацій в соціальній дійсності, тоді як за стихійного перебігу соціальної адаптації нові явища торують собі шлях із великими труднощами.

Нарівні з безперервністю значущою ознакою соціальної адаптації є її нерозривний зв'язок із трудовою діяльністю. Вони тісно взаємодіють, взаємозумовлюються та взаємно визначають одна одну. Для того щоб підтвердити це, проаналізуємо характер такого взаємозв'язку.

Розуміючи процес адаптації як специфічну адаптивну діяльність людини, з'ясуємо рушійні сили цієї діяльності, тобто потреби, що зумовили її. З одного боку, це потреба в конкретному виді діяльності, а також у коригуванні цієї діяльності з метою досягнення оптимальної взаємодії, з другого — орієнтувальні потреби, що споконвічно властиві людині (про них уже йшлося раніше). Цей вид потреб актуалізується з появою елемента новизни ситуації. Як бачимо, і ті, й інші потреби актуалізувалися внаслідок реальних змін у сфері предметної соціальної діяльності, причому їхній вплив на індивіда має загальний, спільний характер. І тому їх взаємовплив, взаємодія визначають, поперше, структуру адаптивної потреби, а по-друге, зміст адаптивної діяльності, що зумовлюється цією результативною потребою.

Під впливом адаптивної потреби (що структурно складається з коригувальної та орієнтувальної) здійснюється полімотиваційне (тобто під спільним впливом потреб кожного виду) формування в свідомості людини загальної мети та програми адаптивної діяльності. У цьому разі мета полягає в оптимізації взаємодії індивіда та середовища в нових умовах. А програма передбачає орієнтацію й оцінювання цих умов (адаптивної ситуації), а також корекцію поведінки особистості та соціального середовища з метою досягнення оптимізації

їхній взаємодії. У результаті узгоджуються інтереси особистості та соціального середовища, і на цьому новому рівні узгодження триває соціальна діяльність, пов'язана із задоволенням нових потреб.

Отже, ми дійшли розуміння соціальної адаптації як зумовленої змінами соціальної реальності специфічної адаптивної діяльності людини, пов'язаної з оптимізацією у відповідь на ці зміни взаємодії індивіда з навколишнім соціальним середовищем. Структура адаптивної діяльності при цьому передбачає оцінювання характеру та значущості змін, а також виконувани на цій основі потрібні корекції поведінки особистості та перетворення навколишнього середовища.

Соціальна адаптація (адаптивна діяльність) охоплює сукупність усіх видів діяльності, що відбуваються одночасно. З одного боку, це зумовлене орієнтувальними потребами пізнання змін у предметній діяльності, встановлення з цією метою необхідних емоційних контактів і відносин, а також оцінювання на підставі цього особистої та суспільної значущості змін, що відбулися. З другого боку, це здійснювана в діалектичній єдності з оцінювальною діяльністю (і на її основі) корекція поведінки особистості та її предметної діяльності, пов'язаної з перетворенням навколишнього світу.

Із розуміння єдності орієнтувальної та предметної діяльності логічно випливає пояснення ускладнень у соціальній адаптації, що відбувається на сучасному етапі НТР. Масштаби, тип і важливість нинішніх змін спричиняють труднощі в пізнанні та оцінюванні особистістю суспільної значущості цих змін, а також у виробленні програми адекватної корекції взаємодії особистості та середовища. Допомогти подолати ці труднощі покликана освіта й виховання, а в разі потреби — соціальна робота.

При цьому, розглядаючи соціальну зумовленість адаптивної діяльності, не слід розуміти її лише як жорстко детерміновану зовнішніми причинами діяльність особистості, що не залишає для неї можливості впливати на перебіг зазначеного процесу та його результати. Насправді особистість має широкі можливості для такого впливу. У тому, як людина здійснює адаптивну діяльність, визначальну роль відіграють її природні сили. Являючи собою хоча й олюднені, проте й біологічно детерміновані властивості у вигляді особливостей зору, слуху, нюху, смаку, біологічних, аналітичних та інших властивостей індивіда, вони створюють передумови як для психологічної, так і для

соціальної адаптації. Причому загальний стан організму людини може впливати на соціальну адаптацію в широкому діапазоні — від доброго самопочуття в процесі подолання труднощів адаптації до загальної втоми, млявості й навіть відмови від адаптації тоді, коли характер адаптивної діяльності виходить за межі природних можливостей людини.

Проте не слід також перебільшувати, абсолютизувати вплив біологічного в людині на її соціальну адаптацію. Адже як прояв вищих психічних функцій людини вона не є ні функцією генів, ні фізіологією нейронів. Тому пояснення соціальної адаптації людини з огляду на її біологію означало б нав'язування духовних властивостей усієї матерії, змішування категорій матерії та свідомості.

Впливати на розвиток соціальної адаптації біологічне в людині може лише завдяки її психіці.

Певною мірою на соціальну адаптацію впливає також рівень психічної організації індивіда.

Насамперед на характері розвитку соціальної адаптації позначаються індивідуальні психічні ознаки особистості, що виявляються в специфіці почуттів, емоцій, волі, уваги, мислення, уяви тощо. Вони збагачують процес соціальної адаптації, додаючи до нього різноманітне поєднання емоційних відтінків.

Залежно від властивого індивіду темпераменту соціальна адаптація набирає таких динамічних особливостей, як інтенсивність, швидкість, темп і ритм.

Інтегральний вплив на розвиток соціальної адаптації чинить характер особистості. Наприклад, поєднання в характері таких рис, як цікавість, допитливість, товарицькість або замкнутість, відповідальність або несумлінність, працелюбність або ледарство та інші, може позначитися на ефективності процесу соціальної адаптації, знижуючи або підвищуючи його результативність.

Крім того, слід підкреслити, що мета та програма соціальної адаптивної діяльності так само формуються на психологічному рівні адаптації.

Аби не переоцінити вплив психіки людини на її соціальну адаптацію, потрібно не забувати, що роль психічного в цьому процесі зводиться здебільшого до усвідомлення, мотивації та надання процесу особистісної специфіки, тоді як причини, що породжують соціальну адаптацію і визначають її сутність, лежать у сфері соціальної дійсності.

Щодо широкого підходу, то в його основі лежить розуміння детермінованості всіх рівнів адаптації людини — біологічного, психологічного та власне соціального. У такому контексті соціальна адаптація розглядається як вид взаємодії особистості (або соціальної групи) із соціальним середовищем, під час якої узгоджуються вимоги й очікування її учасників та яка містить решту рівнів взаємодії: біологічний, психологічний та ін. [139, 12].

Так, визначення хоча й передбачає як основний аспект відбиття діалектичної єдності та суперечності біологічного, психічного й соціального в адаптивній діяльності людини, водночас воно недостатньо чітко, на наш погляд, визначає характер і масштаби соціальної адаптації як виду взаємодії людини та середовища. Це створює основу для невиправдано “звуженого” і так само надто широкого трактування цього поняття.

Дослідник І. Калайков, розглядаючи соціальну адаптацію як “форму соціального руху”, до його компонентів зараховує виробничі сили, свідомість, пізнання, формування потреб, відтворення життя та продовження роду [45, 57]. Із цим важко погодитись, оскільки обсяг адаптивної діяльності не дорівнює обсягу соціальної діяльності людини. Так само й усе формування людини не обмежується тільки соціальною адаптацією — лише одним із елементів формування. На наш погляд, соціальна адаптація і в широкому розумінні має певний обсяг і конкретну специфіку змісту притаманної їй адаптивної діяльності.

Справді, біологічна організація людини є тією основою, на якій будується як психічна, так і соціальна діяльність людини, в тому числі й адаптивна. Водночас сама біологічна адаптація або виникає під впливом спадкового механізму людини, що підкріплюється психологічною адаптацією, або мотивується психікою людини в процесі відповідної адаптації. І в тому, і в іншому разі причини, що детермінують як біологічну, так і психологічну адаптацію, мають соціально зумовлений характер — зміни соціальної дійсності. Крім того, й сама людина є продуктом соціальних відносин. Інакше кажучи, і біологічна, і психологічна адаптація — явища соціально зумовлені, і в цьому розумінні їх можна називати відповідно “соціально-біологічною” та “соціально-психологічною”. Причому детерміновані соціальними причинами явища обох видів адаптації мають соціальний характер. Із таких позицій соціальна адаптація (у широкому розу-

мінні), що містить зумовлені біологічну і психологічну адаптації, а також власне соціальну, є не що інше, як адаптація людини загалом.

Проте взаємодія біологічного, психологічного та соціального рівнів в адаптації людини не є однобічно спрямованою. Вона має неоднозначний, складний, діалектично суперечливий і водночас цілісний характер.

Зазвичай через соціальну зумовленість потреб (у тому числі й біологічних, що мотивують адаптивну діяльність людини), будь-яка адаптація людини не може не мати соціального характеру. Водночас у ній присутнє також специфічно людське, біологічне. Як біологічні, так і соціальні потреби відбиваються на психіці людини у вигляді суто людської мотивації її адаптивної поведінки. Отже, адаптація людини постає перед нами як цілісний біопсихосоціальний процес.

На нашу думку, таке трактування адаптації найповніше відповідає розумінню людини не лише як сукупності всіх суспільних відносин, а й як безпосередньо природної істоти. Через трудову діяльність людина здійснює, регулює і контролює особливу форму обміну речовиною, енергією, інформацією, що відбувається в процесі адаптації людини до навколишнього світу. На основі соціальної адаптації суспільство робить людину людиною, а людина, у свою чергу, творить суспільство. Отже, соціальна адаптація є базою, на якій відбувається збагачення людини новим соціальним досвідом, а також баченням соціальної та правової дійсності загалом.

Отже, соціальна адаптація є не лише сполучною ланкою між соціальною сутністю людини та суспільною дійсністю, а й сприяє розвитку і збагаченню соціального середовища та соціальної природи людини. При цьому безпосередньо соціальна адаптація розвивається й удосконалюється під їхнім впливом. У цьому один із основних проявів діалектики взаємовідносин людини і соціального середовища через соціальну адаптацію.

Загалом адаптація як природна властивість людини має багатофункціональний характер. По-перше, вона є необхідною умовою і водночас засобом оптимізації взаємодії людини з природою і соціальним середовищем. По-друге, адаптація сприяє розвитку людини і вдосконаленню довкілля. По-третє, через адаптацію формується соціальна сутність людини. По-четверте, адаптація є необхідною в разі оволодіння людиною будь-яким із існуючих видів діяльності. У сукупності це дає підставу вбачати в адаптації одну з основоположних,

сутнісних ознак людини, розглядати адаптацію як основну умову та механізм людської життєдіяльності.

Завершуючи дослідження соціальної адаптації людини в широкому розумінні, звернемо увагу на те, що, по-перше, процеси адаптації і соціалізації близькі за впливом на людину в складних для неї ситуаціях. А по-друге, ці процеси взаємопов'язані. Отже, для з'ясування можливостей застосування теоретичних засад адаптації і соціалізації в теоретичному обґрунтуванні механізмів соціальної роботи необхідно уважно розглянути співвідношення та взаємозв'язки процесів і понять адаптації та соціалізації.

3.3. Адаптивно-соціалізаційна концепція соціальної роботи

Дослідники проблеми адаптації особистості по-різному оцінюють зв'язок, співвідношення, залежність, понятійні межі процесів адаптації та соціалізації особистості. Більшість авторів однак стоять на одному: процеси соціалізації та адаптації, безсумнівно, взаємопов'язані, впливають певним способом один на одного і перебувають у певних співвідношеннях. Погляди інших авторів групуються за двома напрямками.

Дослідники першої групи [79, 116–118] додержуються поглядів на адаптацію як складову, елемент, внесок у соціалізацію. Так, І. Милославова вважає, що “соціальна адаптація — це лише частина або момент соціалізації” [79, 118]. Такий погляд часто зустрічається також у західних соціологів [164, 23].

Протилежна позиція, тобто розуміння адаптації як поняття, ширшого від соціалізації, властива насамперед дослідникам, які розглядають адаптацію як сутність та субстанцію життя, яке на рівні адаптації людини здійснюється за допомогою двох програм спадковості: біологічної та соціальної. Представники цієї групи вважають, що глибшим соціальним процесом є адаптація, а соціалізація є формою адаптації, її частиною. Наприклад, Т. Шибутані вважає, що, “хоча соціалізація часто розглядається як постійне нагромадження навичок, доцільніше розглядати її як безперервну адаптацію живого організму до його оточення” [152, 408]. Соціалізація — це процес адаптації до нових умов, що триває все життя, вважає він, розглядаючи при цьому соціалізацію як переривчастий процес, що

складається з ряду пристосувань особистості до певних соціальних груп [152, 467].

Як бачимо, розбіжності в позиціях обох груп пов'язані з порівнянням обсягів цих понять. Проте цим не вичерпується характер їхніх взаємовідносин. Насправді він набагато складніший, що потребує додаткових досліджень.

Як визначений конкретними історичними та соціально-економічними умовами суспільства процес соціалізації не є механічним сприйняттям індивідом готової соціальної “форми”. Індивід як об'єкт соціалізації є водночас суб'єктом соціальної активності, творцем нових суспільних форм. Тому соціалізація відбувається тим ефективніше, чим активніше індивід бере участь у творчоперетворювальній суспільній діяльності. З цих позицій під соціалізацією ми розуміємо процес становлення особистості як суспільної істоти, під час якого налагоджуються різноманітні зв'язки особистості із суспільством, засвоюються орієнтації, цінності, норми, розвиваються особистісні властивості, формуються активність і цілісність особистості, набувається соціальний досвід, нагромаджений людством за весь період його розвитку. Порівнюючи запропоноване нами розуміння соціалізації з поняттям “соціальна адаптація” у широкому розумінні (тобто адаптація людини загалом), наголосимо, що вони тісно взаємопов'язані й мають як спільні, подібні риси, так і відмінні.

Подібність процесів зумовлена, на нашу думку, наявністю людського індивіда як об'єкта і суб'єкта обох процесів; обидва процеси здійснюються під впливом основних сфер суспільного життя: матеріального виробництва, духовної культури, соціального управління, педагогічної діяльності, освіти та ін.; важливими елементами цих процесів є засвоєння інформації про навколишнє середовище та встановлення позитивних соціальних зв'язків і відносин у середовищі.

До відмінностей процесів ми зараховуємо такі: у процесі соціалізації та адаптації людина виступає з різними рівнями свого розвитку; процеси різняться за глибиною впливу на людину. Соціалізація — безперервний процес, тоді як адаптація пов'язана зі змінами середовища й триває до моменту досягнення вільного функціонування в середовищі. Соціалізація — це процес входження особистості в соціальне суспільство загалом через набуття соціального досвіду людства. Адаптація — це процес входження особистості в конкретну соціаль-

ну спільноту через засвоєння соціального досвіду цієї спільноти і використання нагромадженого раніше соціального досвіду.

Спираючись на наведене порівняння, доходимо висновку, що залежно від ступеня завершеності в процесі соціалізації виокремлюються певні етапи, які різняться рівнями соціалізації індивіда. Порівнюючи виокремлювані в дослідженнях періоди соціалізації з отриманими нами залежностями інтенсивності адаптації в різні періоди життя тих, хто адаптується, ми встановили наявність істотних відмінностей в інтенсивності адаптації на кожному з рівнів соціалізації. Виявилось, що адаптація і соціалізація мають тенденцію до підвищення активності перебігу від етапу до етапу. Для ефективної адаптації особистості потрібний певний рівень. Що вищий цей рівень, то ефективніше, активніше розвивається адаптація. Відбуваються ці процеси одночасно під час подальшого розвитку та вдосконалення особистості.

У діалектичній взаємодії перебувають функції соціалізації та адаптації. Так, на певному рівні соціалізації у взаємодії особистості і середовища виникає момент динамічної рівноваги, узгодження норм і традицій середовища й поведінки людини. Нове, що виникло, породжуючи суперечність між рівнем соціалізації особистості та вимогою нетрадиційної поведінки у відповідь на зміни середовища, порушує цю рівновагу й мотивує адаптаційну поведінку. Під час адаптації ця суперечність знімається, причому в цьому “бере участь” і соціалізація, щоправда, так само у знятому вигляді в адаптаційних можливостях соціалізованого тією чи іншою мірою індивіда. Із завершенням адаптації, коли “нове” стає “звичним”, воно у вигляді нових, засвоєних у процесі адаптації знань, умінь, звичок закріплюється в новому, вищому рівні соціалізації індивіда, що відповідає соціальному середовищу, яке змінилося. Досягнутий рівень соціалізації дає змогу індивіду вільно функціонувати в цьому новому середовищі, що змінилося, спираючись на новий, вищий рівень своїх адаптаційних можливостей.

При цьому подальше функціонування, як і засвоєння подальшої адаптаційної ситуації, здійснюватиметься ефективніше, ніж раніше, забезпечуючи тим самим безмежність і неперервність розвитку особистості та перетворення, удосконалення навколишнього середовища.

Таке розуміння взаємозв'язків і взаємопереходів процесів адаптації та соціалізації лягло в основу розробки адаптивно-розвивальної концепції соціалізації.

Сутність *адаптивно-розвивальної концепції соціалізації* полягає в розгляді соціалізації як взаємодії людини, що триває все її життя, з навколишнім середовищем шляхом (за допомогою) адаптацій, що змінюють одна одну, у кожній зі сфер життєдіяльності людини. Будь-яка адаптація як особлива діяльність людини, що пов'язана із засвоєнням чергової нової соціальної ситуації (суб'єктивно нової для конкретного індивіда), додає їй соціального досвіду (що об'єктивно існує як елемент культури певного суспільства) і тим самим підвищує рівень її соціалізації. Подальша адаптація індивіда, спираючись на новий, вищий рівень його соціалізації, відбувається ефективніше, дає йому змогу швидше піднятися на черговий рівень соціалізації. Під час сукупної взаємодії індивіда із соціальним середовищем (а отже, і впливу індивіда на суспільство в напрямі задоволення своїх соціальних потреб) відбуваються зміни в суспільстві стосовно більшої орієнтації на людину, сукупність її соціальних інтересів. Отже, реалізується другий аспект неподільного процесу соціалізації — соціалізація суспільства. Очевидно, що соціальна адаптація і соціалізація — нерозривні в своїй єдності процеси, які доповнюють один одного й мають за основу (як і будь-яка взаємодія в природі) обмін інформацією, енергією та речовиною, проте різняться як змістовними, так і часовими параметрами.

На нашу думку, викладена концепція соціалізації створює передумови для уточнення місця й ролі соціальної роботи в процесі життєдіяльності особистості, дає змогу скоригувати (а в чомусь по-новому визначити) цілі й функції соціальної роботи на сучасному етапі розвитку нашого суспільства.

Насамперед слід урахувати, що адаптивно-розвиваюча концепція соціалізації спирається на взаємодію біологічного, психологічного та соціального механізмів адаптації, що дає змогу орієнтуватись у соціальній роботі на цілісну людину з урахуванням конкретних станів і відхилень на кожному з рівнів.

Ця модель соціалізації охоплює всі сфери життєдіяльності індивіда. Тим самим створюються можливості для найповнішої реалізації одного з найважливіших принципів організації соціальної роботи — комплексності.

Крім того, можливість орієнтувати форми та методи соціальної роботи, згідно з різними періодами соціалізації клієнта, повніше забезпечить диференційований підхід до організації соціальної роботи.

Адаптивно-розвиваюча модель соціалізації на основі механізму засвоєння нових соціальних ситуацій орієнтує на підтримку творчості та мобільності клієнта, що особливо важливо в період кардинальних змін в усіх сферах життя суспільства.

Концепція розглядає соціалізацію як процес, що впродовж усього життя людини створює передумови для організації безперервної соціальної роботи.

З урахуванням того, що завдяки ефективній соціалізації можна забезпечити такий розвиток і взаємодію людини та суспільства, які найбільшою мірою спрямовані на самореалізацію індивіда, забезпечення взаємодії людей шляхом соціальних ролей, а також збереження суспільства, передаючи новим членам цінності та взірці поведінки [105, 94–95], роль соціальної роботи можна визначити певними *функціями*. Розглянемо їх.

1. Соціальна робота разом з іншими інститутами соціалізації сприяє створенню в суспільстві умов для ефективного здійснення соціалізації.

2. Соціальна робота допомагає у виробленні та тренуванні індивідуального адаптивного механізму особистості.

3. Соціальна робота є одним із найважливіших засобів реалізації та оптимізації процесу соціалізації як цілеспрямоване управління процесом підтримки розвитку особистості. Соціальна робота — частина механізму управління соціалізацією, що відбувається під певним соціальним контролем. Допомога в створенні умов для цілеспрямованого систематичного розвитку людини як суб'єкта діяльності, особистості та індивідуальності й становить те головне, що надає соціальній роботі гуманістичного характеру.

Соціалізація ж, у свою чергу, прилучаючи індивіда до соціокультурних цінностей, створює практичне середовище, духовний та предметний простір для соціальної роботи, що надає їй тим самим реального життєвого змісту.

Зауважимо, що адаптивно-розвиваюча модель соціалізації спирається на знання про соціальні механізми адаптації людини, критерії та методику оцінювання ефективності її розвитку. Регулярні конкретно-соціологічні виміри результативності розвитку адаптації дають змогу коригувати процес соціалізації, спрямовуючи допомогу на власне механізми соціалізації. Як бачимо, адаптивно-розвиваюча модель соціалізації охоплює сукупність підстав наукового характе-

ру, які цілком придатні для побудови на цій основі відповідної теорії соціальної роботи [67, 216–219]. На відміну від інших ця теорія спиратиметься на ідею допомоги клієнту в реалізації чи не найважливішої складової його життєдіяльності — соціалізації, конкретизуючи характер і зміст цієї допомоги відповідно до характеру складної життєвої ситуації, на адаптацію до якої і буде спрямована соціальна допомога.

Згідно з адаптивно-соціалізаційною теорією соціальна робота допомагає клієнту реалізувати його адаптивну потребу, яка з'являється тоді, коли виникають труднощі в подоланні нової складної життєвої ситуації, що перевищує адаптивні можливості клієнта, та її освоєнні.

Якщо складність нових життєвих ситуацій не перевищує адаптивних можливостей індивіда, процес соціалізації відбувається нормально. Людина нагромаджує власний соціальний досвід засвоєння нових життєвих ситуацій, у неї формується і розвивається індивідуальний адаптивний механізм, за допомогою якого вона пристосовується до нових ситуацій, спираючись на підтримку соціалізаційних інститутів у суспільстві.

У разі порушень, деформацій в індивідуальному адаптивному механізмі, виникнення ситуацій, що перевищують за складністю адаптивні можливості індивіда, чи збоїв у функціонуванні суспільних інститутів соціалізації відбуваються відповідні відхилення та деформації в процесі соціалізації, виникають стреси.

Для подолання стресів, адаптації до кризових життєвих ситуацій індивіду необхідна професійна соціальна допомога. Соціальна робота передбачає необхідну соціальну корекцію з відхилення (або підтримки) індивідуального адаптивного механізму клієнта і в разі потреби полегшення для адаптації власне життєвої ситуації.

Зрозуміло, що розглянута адаптивно-соціалізаційна концепція, як і будь-яка, не претендує на таку, що вичерпує наукові засади соціальної роботи. Водночас вона має певні переваги порівняно з іншими теоріями, а це може позитивно вплинути як на подальший розвиток теорії соціальної роботи, так і на підвищення ефективності її організації.

По-перше, ця теорія спирається на природний, об'єктивно-закономірний сутнісний елемент у життєдіяльності людини — процес соціалізації.

По-друге, через поняття адаптивної організації вона логічно вписується в наукову картину взаємодії людини з навколишнім світом.

По-третє, виникають підстави для науково обґрунтованої диференціації та конкретизації форм і методів соціальної роботи відповідно до адаптивних можливостей клієнта та завдань соціалізації щодо етапів його життєдіяльності.

По-четверте, з'являється можливість прогнозувати потреби в тих чи інших організаційних формах соціальної роботи відповідно до тенденцій зміни умов соціалізації.

По-п'яте, ця теорія дає змогу цілісно, за єдиною науковою логікою описувати як конкретні, короточасні складні ситуації (завдяки науковим знанням про адаптацію), так і довготривалі процеси зміни соціальних умов у суспільстві (завдяки науковим знанням про соціалізацію). Отже, ця теорія придатна як для розробки методології практичної соціальної допомоги, так і для наукового обґрунтування соціальної політики.

По-шосте, підвищуються можливості соціального управління соціальною роботою шляхом використання єдиної методології корекції адаптивної ситуації спільно з адаптивними можливостями клієнта.

Резюме

1. Наявні концепції дослідження людини, що проявляються в біологізаторському, соціологізаторському та біосоціальному підходах, не дають чіткого уявлення про механізм взаємодії в людині біологічного і соціального, а тому не дають змоги адекватно описати людину як суб'єкт-об'єкт соціальної роботи.

2. Системний підхід до вивчення людини позбавлений цього недоліку. У разі такого підходу людина розглядається як жива, відкрита, соціально інтегрована, саморегулююча, багаторівнева система. Взаємодія всіх рівнів людини — структурного, функціонального, психологічного, свідомого та поведінково-діяльнісного, що відбувається під впливом соціального середовища, дає змогу адекватно пояснити механізми взаємовпливу і взаємодії в діяльності людини біологічного, психологічного та соціального. Основу такої взаємодії утворюють адаптивні механізми людини.

3. Адаптація людини є складним, соціально зумовленим явищем, для якого характерна діалектично суперечлива єдність трьох рівнів адаптивної поведінки людини: біологічного, психологічного та соціального при провідній, визначальній ролі останнього.

4. Адаптація — це діяльність, спричинена змінами у взаємодії людини з навколишнім середовищем і пов'язана з оптимізацією цієї взаємодії за допомогою виконуваної на основі оцінювання характеру змін корекції поведінки людини та навколишнього середовища.

5. Адаптація є елементом механізму соціалізації, що відбувається як сукупність адаптацій до різноманітних життєвих ситуацій, під час яких нагромаджується соціальний досвід, засвоюються норми та цінності. Кожна адаптація збагачує соціальний досвід, полегшує подальшу адаптацію людини. У цьому суть адаптивно-розвивальної моделі соціалізації.

6. За допомогою адаптивно-розвиваючої моделі соціалізації відкриваються додаткові можливості для корекції цілей і функцій соціальної роботи як додаткового механізму соціалізації. По-перше, з'являється можливість орієнтації в наданні допомоги на цілісну людину з урахуванням конкретних станів і відхилень на кожному з рівнів соціалізації. По-друге, оскільки модель соціалізації охоплює всі сфери життєдіяльності індивіда, забезпечується комплексність соціальної роботи. По-третє, можливість співвідносити форми та методи соціальної роботи з періодами соціалізації індивіда дає змогу здійснювати її диференційовано. По-четверте, соціалізація на основі адаптивного засвоєння нових життєвих ситуацій орієнтує на адаптивну мобільність особистості, що особливо важливо для періоду радикальних змін у суспільстві. По-п'яте, концепція розглядає соціалізацію як процес, що триває протягом усього життя людини і створює передумови для організації неперервної допомоги їй у межах науково обґрунтованої програми соціальної роботи.

МЕТОДИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

- ◆ Поняття “метод” і “методологія” у соціальній роботі.
- ◆ Зміни в існуючих і виникнення нових методів соціальної роботи.
- ◆ Сутність еволюції методології соціальної роботи.
- ◆ Індивідуальний, груповий і обциний методи соціальної роботи.
- ◆ Соціально-економічні, організаційно-розпорядчі та психолого-педагогічні методи соціальної роботи.

4.1. Виникнення і розвиток методології соціальної роботи

Методологія соціальної роботи як наука про методи [139, 364–365] виникла з появою перших усвідомлених уявлень про найраціональніші способи надання соціальної допомоги, ефективність яких була підтверджена практикою їх неодноразового використання.

Згідно з дослідженнями Г. Попович [98, 72–85], до термінології європейської соціальної роботи поняття “метод” увійшло після Другої світової війни під впливом американських концепцій соціальної роботи. Учення про методи формувалося в середовищі практиків як узагальнення їхнього досвіду.

Проте перші кроки до виникнення методології соціальної роботи були зроблені значно раніше. Вони пов’язані з діяльністю “дружніх візитерів” із благодійних організацій США і Канади. Вони вже в перші десятиліття XIX ст. здійснювали надомні візити до бідного населення великих міст із метою встановлення особистих контактів.

Візитери з благодійних організацій поділяли міста на райони, за якими закріплювалися два-три члени товариства. До їхніх обов’язків входило знайомство з жителями району, обстеження сімей знедолених, тих, що опинилися в скрутному становищі, допомога порадою в їхній професійній діяльності, навчання дітей, ведення

домашнього господарства, надання підтримки або застереження залежно від обставин.

Основною формою роботи була добра порада. Матеріальна допомога передбачала задоволення базових потреб, тому навіть предмети першої потреби видавалися дуже обмежено і так, щоб не образити клієнта. Фінансова допомога людям, які проживали поза соціальними установами, вважалася марним витрачанням коштів і тому не практикувалася.

Необхідність постійних візитів до бідняків змушувала працівників шукати на емпіричному рівні підходи для зняття бар'єрів відчуження і надання допомоги коригуючого і виховного характеру. Остання полягала в навчанні індивіда соціально необхідній поведінці й ролям, що полегшувало адаптацію до вимог та умов соціального середовища.

Соціальна робота членів благодійних товариств із клієнтом на рівні окремої особи і сім'ї домінувала тривалий час. Їхня концепція визначалась як використання всіх можливостей, що допомагають людині пристосовуватися до конкретних соціальних умов життя і сприяють тому, щоб клієнти виробили власну “життєву програму”. Остання відіграла важливу роль у становленні індивідуальної соціальної роботи.

Узагальнене наукове обґрунтування такий метод дістав у праці М. Річмонд “Соціальні діагнози”. Авторка вживала термін *casework*, що дослівно означає роботу з окремим випадком індивіда або сім'ї, а в сучасній практиці вживається як індивідуальний метод соціальної роботи.

Цей метод мав характерні елементи. Розглядаючи бідність як хворобу, нездатність індивіда самостійно розв'язувати свої проблеми, М. Річмонд вважала клієнта хворим. А відтак завдання соціального працівника зводилося до “соціального лікування” індивіда, а в основу соціальної роботи було покладено медична модель, яка включала такі етапи роботи: збирання фактів, соціальна діагностика, соціальна терапія.

При цьому допомога розглядається як комбінація заходів, спрямованих на зміну індивіда і соціального середовища. Заходи щодо їх здійснення М. Річмонд поділила на два взаємодоповнюючі методи: прямий (безпосередній) і непрямий (опосередкований). Перший полягав у прямому впливі на клієнта з метою його залучення

до вироблення і ухвалення рішень (через пропозиції, поради, умовляння, раціональні дискусії). Другий метод передбачав можливість впливати на життєву ситуацію клієнтів шляхом зміни соціального оточення.

Метод індивідуальної соціальної роботи в усіх своїх модифікаціях дістав поширення і вважається одним із *класичних*.

Так само популярним визнається ще один *класичний метод* — *групової соціальної роботи*. Його почали застосовувати наприкінці XIX ст., коли в більшості країн Європи і в Російській імперії стали поширеними будинки працелюбності, притулки та гуртожитки, які створювали благодійні та релігійні організації. Співробітники цих закладів стали першими практиками соціальної роботи з групою.

У статусі окремого методу групова соціальна робота починає розвиватися з 30-х років XX ст. Група розглядається як об'єднання людей, які мають спільні проблеми — “сидять в одному човні”. Характерно, що ці проблеми призводять їх до ізоляції, і вони намагаються об'єднатися в групи.

По суті, групова соціальна робота — це форма або метод роботи, який використовують із метою надання клієнту допомоги через передавання групового досвіду для розвитку його фізичного і духовного потенціалу, формування соціальної поведінки. Невелика група осіб із близькими інтересами та загальними проблемами регулярно збирається і включається в діяльність для досягнення загальних цілей, якими можуть бути обмін інформацією, розвиток практичних або соціальних умінь, зміна ціннісних орієнтацій, перебудова соціальної поведінки в позитивному напрямі.

Отже, соціальна групова робота, як і соціальна індивідуальна допомога, орієнтована на індивіда і його зміни. Ці два методи відрізняються лише способом впливу: за допомогою групи або індивіда.

Слід зазначити, що домінуючий стан індивідуального та групового методів роботи з клієнтами вже з 60-х років XX ст. виявився нестійким. Клієнтами соціальної роботи ставали групи населення, проблеми яких зумовлювалися середовищем проживання і обмеженими соціальними та економічними ресурсами. Вирішити їх у межах існуючих методів було неможливо. Тому в 60-х роках у США починає практикуватись *общинна робота* — ще один *класичний метод*.

Виникнення *методу общинної роботи* пов'язують зі створенням у 1884 р. англійським пастором Самуелем Барнетом у Лондоні Тойнбі-холлу. Щоб поліпшити умови життя бідняків, він разом зі своєю сім'єю і студентами переїхав в один із найбідніших кварталів столиці. Ця спроба знайшла підтримку серед багатьох прихильників гуманізму і особливо серед студентів університетів. Як волонтери вони селились у найбідніших міських районах Великобританії і ставали для населення помічниками у налагодженні їхньої освіти і культурної діяльності, а також здійсненні соціальних реформ.

Потім цю ідею було підхоплено і експортовано у США, де вона й утвердилась у практиці професійної діяльності. Один із найвідоміших Холл-Хаус заснувала Джейн Адамс у 1889 р. у Чикаго. Згодом роботу в общинах розгорнули представники благодійних організацій багатьох країн, які вбачали причину проблем клієнтів в соціально-економічних і політичних умовах їх життя.

Загалом із огляду на соціальну роботу діяльність в общині розглядається як процес втручання з метою вирішення соціальних проблем, підвищення рівня надання послуг і соціально-політичного функціонування членів общини. При цьому акцент робиться на роз'яснювальній роботі і на створенні структур, здатних розширити можливості общини.

Коло розглянутих класичних методів розширюється за рахунок *інноваційних методів*, особливо в останні десятиліття ХХ ст. у відповідь на загострення соціальних проблем. У результаті наукових дискусій у Нідерландах і Швеції в 70-х роках було розроблено психологічні моделі та терапевтичні техніки, на базі яких пропонується *доповнити класичні методи новими: індивідуальною, сімейною та груповою терапією*.

Інноваційні методи зумовили появу найбільш адекватного напрямку соціальної роботи — мобільного, зародження якого пов'язують із загостренням у молодіжному середовищі таких соціальних проблем, як бездомність, безпритульність, наркоманія, правопорушення, прояви агресивності серед представників окремих субкультур. Зародившись у середовищі ентузіастів із США, така робота швидко поширилася у Європі, зберігаючи при цьому англійське звучання в німецькій, французькій та інших мовах — стритворк (streetwork). У вітчизняній літературі іноді трапляється пряма калька з англійської — вулична соціальна робота. Перший досвід

мобільної соціальної роботи в Україні отримано в межах проекту ЮНІСЕФ, і сьогодні вона впроваджується Соціальною службою для молоді Київської міської держадміністрації серед безпритульних і бездоглядних дітей столиці. Окремі її елементи використовують різні соціальні установи, які не очікують звернення клієнтів, а виходять зі своїми послугами на вулиці, які стали місцем перебування значної кількості людей, що потребують допомоги.

Як бачимо, методи соціальної роботи з'явилися і формувалися під впливом соціальних змін у суспільстві та нових вимог у змісті соціальної роботи.

На основі різноманітних знань і теорії суспільних наук (психології, соціології, педагогіки, філософії) розроблено комплекс формалізованих методів для здійснення діяльності за певною схемою. При цьому в кожний історичний період у різних країнах виникали певні соціальні питання, вирішення яких значною мірою модифікувало розробку і використання методів.

Крім цієї еволюційної схеми, в науковій літературі описано й інші концептуальні підходи до періодизації процесу розвитку методології соціальної роботи. Зокрема, А. Кікало [47, 294–299] спирається у своїх дослідженнях на типологізовану періодизацію методів (табл. 1) [162]. На його думку, розвиток методології соціальної роботи починається одночасно зі становленням соціальної роботи як професії. Саме тоді, коли соціальна робота стає оплачуваною професією, коли ця дисципліна починає викладатися в навчальних закладах, яскраво виявляється необхідність розробки її методології.

Починаючи екскурс з появи методу casework, який науково обґрунтувала М. Річмонд, А. Кікало звертає увагу також на рух, протилежний за ідеями добродійним організаціям, — рух сетльментів. Термін settlement англійського походження, він виник у 1884 р. в Англії, коли, як зазначалося, студенти університетів об'єдналися навколо пастора С. Барнета і поселилися в бідних кварталах єврейських та ірландських емігрантів. Рух політичних активістів різних напрямів, які дотримуються расової інтеграції, прихильників пацифізму та фемінізму розвивається у США та Франції. Більшість засновників сетльментів (наприклад, Дж. Адамс) — жінки; у цьому полягає американська версія соціального фемінізму. Коли Рузвельт створював власну соціальну програму, то знайшов у сетльментах своїх попередників.

Таблиця 1

Еволюція методів соціальної роботи за кордоном

Метод	Рік створення	Розробники	Ключові слова	Ініціатори-впроваджувачі
1	2	3	4	5
Діагностичний casework	1920	S. Freud	Генетичний опис “Я”; психосоціальне слухання / ставлення діагнозу / оцінка	M. Richmond, G. Hamilton, C. Towle
Вирішення проблем	1920	W. Janus, J. Dewey, M. Follent	Прагматизм та експериментаторство; когнітивне функціонування “Я”; активна поведінка клієнта; мотивація, здібності, потенціал	C. Coyle, H. Perlman, M. du Ranquer
Екологічна соціальна робота	1920	Представники чиказької школи R. Purk, E. Burgess	Дезорганізація; стратегія конфлікту як інтеграційний прийом; мотивація за індивідуальними та груповими інтересами	S. Alinski
Функціональний casework	1930	O. Rank	Воля як сила для інтеграції і організації особистості; психологія розвитку; психосоціальна індивідуалізована допомога	R. Smalley, J. Taft
Організація общин	1950	T. Parsons, R. Merton	Функція / дисфункція; ідеологія соціального консенсусу; соціальна інтеграція груп; соціально-політичний нейтралітет	M. Ross
Усвідомлення	1960	Представники гегелівсько-марксистського християнства	Діалог та співробітництво; союз та організація; відчуження; пригноблення / революція	P. Freire
Погодження	1960	G. Mead	Взаємозалежність; індивід – суспільство; індивід як соціальне “Я”; соціальна взаємодія	W. Schwartz, W. Schulman, E. Berne

1	2	3	4	5
Втручання у кризових ситуаціях	1965	H. Selye (соціальна психіатрія)	Урівноваженість / неурівноваженість; відтворення власного "Я"	H. Parod, D. Caplan, E. Lindemann
Casework, спрямований на завдання	1970	Представники біхевіоризму (психосоціальна поведінка)	Короткотермінове втручання; визначення проблеми-мети; контракт за завданнями	W. Reid, L. Epstein, F. Shyne
Поведінкова терапія	1970	J. Watson, B. Skinner, I. Павлов	Стимул; відповідь / підтримка; модифікація поведінки; експериментальний метод поведінки, що спостерігається	S. Rose, H. Eysenck, R. Libermann
Сімейна терапія	1975	Школа Palo Alto g. Bateson	Взаємодія і зближення систем; відношення симетрії; патологічне спілкування і подвійний примус	Don Jakson, H. Watzlawick

Для перших професійних соціальних працівників характерна змістовна невизначеність. Вони шукають відповіді на запитання про все, що чинить опір їх добрій волі, — про банди молоді, яка не приймає їхньої допомоги, про конфлікт поколінь між недавніми переселенцями та їхніми уже американськими дітьми... Внаслідок їх розчарування, як вважають Р. Парк і Б. Бургесс, зароджується перша концепція конфлікту. Відчуваючи безвихідь щодо наукового обґрунтування своєї діяльності, соціальні працівники налагодили контакт із університетськими працівниками, які проводили в місті анкетування. У результаті цієї співпраці виникли методи, які через іноді конфліктний перебіг подій мають на меті відновити екологічну рівновагу міста. Наслідком узагальнення теоретичної думки цього напрямку став підручник соціального натхненника С. Алінські.

З виникненням і поширенням психоаналізу в 20-ті роки створюється теоретичний фундамент для casework. Школа діагнозу пов'язує в такий спосіб соціальні проблеми з вадами індивідуальних відхилень, які детально описав З. Фрейд. Дуже швидко детерміністські перегини діагностичного методу casework були обговорені й виправлені. Так, О. Ранк, який на протигагу З. Фрейду, надавав великого значення свідомій волі індивідуума в формуванні власного "Я", знаходить у Філадельфійській школі соціальної роботи бастион

свої думки. Викладачі цього закладу видають праці О. Ранка, і діагностичному методу casework вони протиставляють функціональний casework, названий так тому, що він додає до психологічного аналізу інший ракурс — функції соціального закладу, який пропонує свої послуги.

Інший підхід, який претендував на науковість, але вже на експериментальній основі, спрямований на “вирішення проблем”. Він був викладений, зокрема, у працях Х. Перльман. Цей метод високо оцінили у США, натомість він виявився малоприматним для соціальної роботи у Франції. Така ситуація пояснюється тим, що цей метод ґрунтується на філософії, специфіка якої не відповідає інтересам Франції. Справді, Дж. Девей, батько прагматизму і натхненник методу “вирішення проблем”, залишається невідомим у Франції, а його концепції найбільше відповідають цінностям саме американського суспільства. Для нього індивід у своїй основі є активним, він контролює чи змінює своє оточення, його ідеї дійові, результативні й дають змогу змінити світ. Розуміння відштовхується від дії.

Дослідження свідчать, що у 50-ті роки поступово зароджується ідея “розвитку общин”. Через кілька років цей метод втручання був систематизований у праці М. Росс, яка стала одним із класиків “розвитку общин”. Міжнародні організації, такі як ООН, завжди захищали ідею общини, потенційно однорідної, яка могла б функціонувати для добробуту всіх своїх членів. Організація Об’єднаних Націй під терміном community development пропонує відповідну концепцію, яка надає ширше поле для державного втручання. Розвиток общин — це процес, через який зусилля населення об’єднуються із зусиллями влади, щоб збільшити економічний, соціальний та культурний потенціал общини, інтегрувати цю общину в життя нації і зробити її здатною брати участь у національному прогресі.

Пізніше, під подвійним впливом розвитку аналітичних течій та соціальної психології у 50–60-ті роки методи casework розширюються. Спостерігається сплеск різних тенденцій. Наприклад, підхід, заснований на “вирішенні проблем”: визначаються мотивації та здібності, які клієнт має реалізувати, щоб вирішити свої проблеми, і перераховуються можливості, які соціальна робота може привнести в цю справу. Або втручання у кризовій ситуації. Цей метод почав використовуватися в ролі первинного втручання при роботі з клієнтами, які перебувають у ситуації стресу. Тут виходять з теорії стресу — визначаються процеси, які дають змогу відновити власне “Я”.

Нарешті, починаючи з середини 70-х років боротьба методів завершується їх злиттям, спостерігається тенденція до інтеграції методів і до так званого глобального підходу. Такий підхід зумовлюється, з одного боку, теоретичними течіями, сформованими в США, а з другого — проблемами, з якими соціальні працівники зустрічаються на практиці. Глобальний підхід намагається поєднувати різні методи, вибір яких зумовлюється ставленням до клієнта і ґрунтується на цінностях соціальної роботи.

У сучасній соціальній практиці соціальної роботи поширена класифікація методів на первинні (класичні й нові) та вторинні. До класичних методів соціальної роботи відносять: індивідуальну допомогу, групову роботу, роботу у громаді. До нових методів соціальної роботи належать: індивідуальна терапія, сімейна терапія, групові терапії. До вторинних — супервізія, планування, консультування, супровід практики, розвиток організації, менеджмент [165, 260].

Розглянувши концепції еволюції методології соціальної роботи, доходимо таких висновків:

1) наукове осмислення та структуризація методів соціальної роботи ще далеко не завершені і потребують подальших спеціальних досліджень, які б урахували не тільки фрагментарні пошуки окремих авторів, а й інтегрували їх результати у цілісну теорію розвитку методології соціальної роботи;

2) виникнення тих чи інших методів соціальної роботи обумовлене змінами у соціальних відносинах, які в кожному суспільстві відображають конкретно-історичну специфіку його розвитку. Отже, вітчизняна наука має не тільки адаптувати зарубіжну методологію, а й розробляти концептуальні підходи, які б відображали становлення і розвиток соціальної роботи в Україні.

4.2. Характеристика методів соціальної роботи

Постійне накопичення знань і досвіду, пізнання навколишньої дійсності збагачують способи, методи проникнення людини у різні сфери суспільного життя. Існують різні класифікації методів залежно від ознак, що покладені в їх основу: ступінь загальності, поширеність, зміст і характер діяльності та ін. За першою ознакою виділяють всезагальні (філософські), загальнонаукові та спеціальні методи.

Всезагальний (філософський) метод становить єдність методологічної і світоглядної позиції суб'єкта у різних видах діяльності. Інакше кажучи, він вбирає у себе багатство загальнонаукових і конкретних методів подібно до того, як загальне вбирає у себе присутні елементи особливого й одиничного.

Ці методи вивчають у відповідних фундаментальних та прикладних науках. Коротко торкнемося їх суті.

Аналіз — це дослідження чогось, що ґрунтується на розкладанні (подумки) предмета, явища на складові, визначенні елементів цілого, розгляді їх властивостей.

Процедурою зворотного характеру є **синтез** — метод, коли знання про предмет отримують шляхом поєднання його елементів і вивчення їх зв'язку. Тому в практичній пізнавальній діяльності аналіз і синтез поєднуються.

Індукція — логічне розмірковування, що рухається від тверджень емпіричного, конкретного, вузького характеру до більш широкого.

Дедукція (виведення) — розмірковування, що дає змогу за певними правилами логіки робити висновки з деяких тверджень та їх комбінацій. Вони не можуть бути більш загальними, ніж посилення (аксіоми, постулати, принципи), які ведуть до них. Виходячи з певної системи їх подібності, можна передбачити наслідки, що з них випливають.

Спостереження — свідоме і цілеспрямоване сприйняття дійсності. Воно буває простим (звичайним) і складним, включеним (безпосереднім).

Експеримент (проба, досвід) дає змогу в контрольованих і керованих умовах досліджувати конкретні явища дійсності, виконує функцію критерію істинності наукового пізнання загалом.

Аналогія містить в основі подібність предметів (явищ, процесів тощо) щодо певних властивостей.

Моделювання — метод дослідження, що ґрунтується на побудові та вивченні зразків реально існуючих предметів, явищ і конструйованих об'єктів для визначення або поліпшення їх характеристик, удосконалення, управління ними тощо. Тісно пов'язане з експериментом, воно передбачає використання процедур абстрагування й ідеалізації, разом з іншими методами глибоко проникає в теоретичне мислення і практичну діяльність.

Загальнонаукові методи застосовуються у різних галузях знань та соціальної практики. На відміну від перших, вони визначають не всезагальний шлях, спосіб пізнання природи, а лише деякі їх аспекти. До них зазвичай відносять: аналіз літературних джерел; теоретичний аналіз і синтез соціально-педагогічних досліджень; спостереження у природних умовах у процесі тестування, спільних заходів тощо; вивчення та узагальнення досвіду; експеримент; метод експертних оцінок.

Часткові, спеціальні методи — це специфічні способи пізнання і перетворення окремих сфер реального світу, що притаманні тій чи іншій конкретній системі знань (політології, соціології, педагогіці, правознавству тощо). Міждисциплінарний, інтегративний характер теорії і практики соціальної роботи розширює арсенал її методів і категорій за рахунок загальнонаукових і спеціальних.

У Короткому енциклопедичному словнику з соціальної роботи (К., 2002) зазначається, що у вітчизняних наукових джерелах методи соціальної роботи класифікуються:

- за напрямками та формами соціальної роботи: організаційні, соціально-психологічні, соціально-педагогічні, соціально-медичні, соціально-економічні;
- за об'єктами соціальної роботи: індивідуальні, групові, в громаді;
- за суб'єктами соціальної роботи: методи, що застосовують окремі спеціалісти; колектив соціальної служби, орган управління соціальною роботою [165, 260].

Зазначимо, що класифікація методів, яка існує у вітчизняній практиці соціальної роботи і відображена у наукових джерелах, не вичерпується наведеним варіантом, а вимагає її подальшого уточнення. Так, С. Косячук і В. Сидоров [166, 322] спробували інтегрувати існуючі класифікації методів соціальної роботи за трьома класифікаційними ознаками:

- ступінь спільності клієнтів;
- зміст і характер соціальної роботи;
- сфера застосування (табл. 2).

Запропонована класифікація може слугувати основою для подальшого дослідження за умови деякої корекції, що стосується третьої групи класифікації. На нашу думку, всі методи цієї групи за своїм змістом і характером, а також виховною функцією мають бути

Класифікація методів соціальної роботи

Основна класифікація	Вирізнявані методи чи групи методів
Ступінь спільності клієнтів	Методи індивідуальної соціальної роботи. Методи групової соціальної роботи. Методи соціальної роботи в общині
Зміст і характер соціальної роботи	Група соціально-економічних методів соціальної роботи. Група організаційно-розпорядчих методів соціальної роботи. Група психолого-педагогічних методів соціальної роботи
Сфера застосування: виховання підростаючого покоління	Метод стимулювання і залучення до дії. Метод репродукування. Метод закріплення та збагачення. Метод сприяння творчості

віднесені до психолого-педагогічних методів соціальної роботи. Ця класифікація набула подальшого уточнення і доповнення, що буде зазначено в процесі розкриття основних характеристик методів соціальної роботи.

Так, розкриваючи сутність методів першої групи, Н. Матвійчук [166, 324] цілком обґрунтовано пропонує методи соціальної роботи в общині розглядати як методи соціальної роботи в мікросоціальному середовищі, що більшою мірою відповідає соціальним умовам пост-радянського суспільства і традиціям вітчизняної науки. При цьому характерною ознакою методів індивідуальної соціальної роботи є те, що вони реалізуються в ситуації “один на один”, коли соціальний працівник разом із клієнтом вирішує його особисті й соціальні проблеми. Типовими індивідуальними проблемами в практиці соціальної роботи є емоційні проблеми, сімейні та особистісні кризи, сімейні конфлікти, проблеми на виробництві і в школі, втрата роботи тощо. На всі спільні характеристики “накладаються” особливості їх реалізації в конкретних методах, що використовуються у зарубіжній та вітчизняній практиці соціальної роботи. Розглянемо найпоширеніші з них.

Метод вирішення проблем (розроблений Х. Перлман) ґрунтується на базовому постулаті психодинамічної концепції, згідно з яким людське життя є “проблемно-вирішальним процесом”. Завдання со-

ціального працівника полягає в тому, щоб допомогти клієнту за цих обставин.

Оснoву *психосоціального методу* (запропонованого Ф. Холліс) складає з'ясування причин девіантної чи дезадаптивної поведінки суб'єкта, створення “історії хвороби клієнта”. Метод передбачає складну діагностику “особистості в ситуації”, при зацікавленій участі самого клієнта. Психосоціальний метод інтенсивно застосовується у разі усвідомлення клієнтом своїх індивідуальних і соціальних проблем, наприклад, проблем, пов'язаних зі здоров'ям.

Метод втручання являє собою сукупність дій для полегшення сприймання клієнтом актуальних проблем. Визначення стану проблеми і точного виконання завдань є головними складовими успішного вирішення цієї проблеми. Цей метод був запропонований у 1970 р. Рідом і Енштейном і перевірений в результаті емпіричної практики в соціальних агентствах.

Метод поведінкового підходу зосереджується на особистісних ресурсах навколишнього середовища, які можуть бути мобілізовані, щоб стимулювати та зберігати мінливу поведінку. Модифікація поведінки здійснюється за двома напрямками: оперантна та респондентна зміна поведінки.

Метод екологічного підходу пропонує покращання взаємодії людини і навколишнього середовища на основі позитивного взаємообміну. “Людина — навколишнє середовище” розглядаються як взаємодоповнюючі системи, де людина має таке оточення, яке вона формує відповідними способами.

Метод психологічного підходу Ранка передбачає концентрацію уваги на процесі надання допомоги, проявляючи значно менший, ніж психоаналітики, інтерес до “дитячих” переживань клієнта. Воля і здатність до змін — ось ті доміанти, що лежать в основі теорії і практики цього підходу.

Кризово-орієнтований — це комбінований метод, що використовує елементи психотерапії, практичної психології і раціональних дискусій в соціальній роботі. Він застосовується у разі таких кризових станів, як тривога, почуття сорому, провини, ворожості тощо.

Раціональний метод індивідуальної соціальної роботи запропонований Г. Вернером як альтернатива психоаналітичним моделям індивідуальної роботи. В його основі лежать положення когнітивної теорії, згідно з якими інтенсивність дій залежить від сили волі інди-

віда. Мета методу полягає у зміні свідомості клієнта, яку розуміють як сукупність проявів його емоцій, уяв і поведінки. Він застосовується, коли клієнт шукає допомоги в розв'язанні своєї проблемної ситуації.

Метод терапії реальністю був запропонований В. Глассером. Його основу складає положення про те, що людині необхідно бути коханою і відчувати свою цінність, а для цього необхідна відповідна поведінка. Мета методу полягає в тому, щоб допомогти людям зрозуміти й усвідомити відповідальність за свою поведінку.

У практиці індивідуальної соціальної роботи використовуються й *інші методи*, які застосовують у разі агресивної поведінки, сексуальних проблем, до наркотично залежних осіб тощо. До таких видів індивідуальної роботи можна віднести ігрову терапію, сексуальну терапію, психодраму, техніку “відрази” та ін.

Методи соціальної групової роботи використовують у практичній соціальній діяльності, функції якої поширюються на різні галузі людської життєдіяльності — від благоустрою і освіти до адаптації і становлення.

Згідно з підходом Г. Кнопки *групова робота є практичним методом* соціальної роботи, який допомагає особистості розширювати своє соціальне функціонування і через цілеспрямований досвід групи ефективніше розв'язувати індивідуальні, групові чи проблеми в мікросоціумі.

Одним із найпоширеніших методів групової соціальної роботи є *метод інтерперсональної допомоги* при роботі в малих групах, де використовується груповий контекст для досягнення як індивідуальних, так і групових цілей. Групова соціальна робота включає різні види діяльності: розвиток цілої групи і окремого члена групи; розвиток взаємної допомоги і підтримки членів групи; використання групового процесу для життєдіяльності групи; розвиток автономності в групі.

До основних цілей групової соціальної роботи можна віднести: посередницький обмін між клієнтами; спілкування; самоусвідомлення наявних проблем; реалістичне оцінювання своїх проблем; прийняття соціальних норм і цінностей.

Методи соціальної роботи в мікросоціальному середовищі спрямовані на професійну допомогу індивідам, групам, колективам, що проживають на одній території і мають спільні проблеми. Головніми методами професійної соціальної роботи в мікросоціальному

середовищі є соціальне планування, планування мікросоціального середовища, розвиток територіального самоуправління, соціальні акції в мікросоціальному середовищі, макропрактика.

Мікросоціальне середовище висуває специфічні вимоги до професійної компетенції — уміння проводити наукові дослідження на основі соціальних, психологічних, демографічних, статистичних даних; уміння правильно аналізувати та інтерпретувати одержану інформацію, щоб адекватно представляти ситуацію розвитку спільноти і її проблеми.

Ефективність використання того чи іншого методу соціальної роботи залежить від багатьох чинників, серед яких варто відзначити особисті та професійні якості соціального працівника, психофізіологічні особливості клієнта, рівень взаємовідносин між працівником і клієнтом, складність проблеми, що вирішується, тощо. Слід відзначити, що жоден із методів соціальної роботи не є універсальним. Тому кінцевий результат роботи соціального працівника перебуває у прямій залежності від вдало розробленої методики вирішення проблеми та його вміння використовувати той чи інший метод роботи.

Широко використовуються в соціальній роботі методи, що класифікуються за ознакою змісту й характеру соціальної роботи.

За допомогою *соціально-економічних методів* спеціалісти впливають на матеріальні, національні, сімейні та інші інтереси й потреби клієнтів. Провідну роль при цьому відіграють матеріальне мотивування і підтримка життєдіяльності окремих людей і соціальних груп, які відчувають у ній потребу. Ці методи застосовуються через надання натуральної і фінансової допомоги, встановлення пільг, одноразових субсидій і компенсацій, патронаж, побутове обслуговування, моральне заохочення, санкції тощо.

Організаційно-розпорядчі методи спрямовані переважно на такі мотиви поведінки людей, як усвідомлена необхідність громадської і трудової дисципліни, почуття обов'язку, відповідальності, вимог культури, правил співжиття. Це методи прямої дії, оскільки спираються насамперед на регламентуючі, нормативно-правові акти. Вони встановлюють також рамки підпорядкованості і взаємодії різних соціальних служб та органів управління, регулюють між ними відносини субординації і координування. Серед цих методів можна виділити дві підгрупи, що мають певні відмінності. *Організаційні методи* стосуються прав, повноважень, обов'язків, відповідальності різних ланок в

органах управління соціальними службами, надають їм функціональні визначеності, забезпечують таким чином “випереджаючий” вплив на розв’язання завдань соціальних служб, що регулюються відповідними положеннями й інструкціями. *Розпорядчі методи* дають можливість здійснювати поточні уточнення завдань, перерозподіл сил, своєчасно усувати виявлені недоробки. Тобто вони, як органічно пов’язані з організаційними методами, надають системі управління соціальною роботою оперативності, динамічності, гнучкості.

Організаційно-розпорядчі методи відіграють важливу стабілізуючу роль у соціальних відносинах. Залежно від місця в системі управління, характеру і ступеня впливу основними серед них є регламентування, нормування, інструктування.

Регламентування — досить жорсткий спосіб організаційного впливу, що полягає у розробці та введенні в дію організаційних положень, обов’язкових для виконання. Такими є типові положення, штатний розклад, посадові інструкції, накази та ін. Використовується цей метод органами управління соціальними службами.

Нормування — вільніший спосіб організаційного впливу. Його суть полягає у встановленні нормативів із верхньою і нижньою межею, які служать орієнтиром у діяльності соціального працівника. Це, зокрема, нормативи чисельності клієнтів, часу їхнього обслуговування, витрат тощо. На практиці важливо правильно визначати місце, види, обсяги, форми застосування цього методу.

Інструктування — найм’якіший спосіб організаційного впливу. Воно містить роз’яснення ситуації, завдань, можливих труднощів і наслідків неправомірних чи умисних дій клієнта, застереження від ймовірних помилок, поради щодо характеру дій, найдоцільніших кроків у складних ситуаціях тощо. Інструктування має частіше форму консультаційної, інформаційної, методичної допомоги клієнту, спрямованої на захист його громадянських прав і свобод.

До організаційно-розпорядчих методів соціальної роботи відносять також *добір і розстановку кадрів, критику і самокритику, заохочення і стягнення, контроль і перевірку виконання*.

У практиці соціальної роботи широко застосовуються *психолого-педагогічні методи*, які на відміну від розглянутих відзначаються побічною дією і впливом на клієнта через механізм соціально-психологічного і педагогічного регулювання його соціального самопочуття та поведінки. Як відомо, спрямованість вчинків людини зумовлює

ють, крім неї особисто, соціально-психологічні явища: громадська і групова думка, настрої, смаки, захоплення, люди тощо. Виникаючи як продукт спілкування, вони набувають відносної самостійності і для людей є орієнтиром, зразком для наслідування, формою контролю тощо. Так з'являється своєрідний, складний механізм соціальної саморегуляції. Як показують соціологічні дослідження, у 55–60 % випадків люди діяли не так, як вони хотіли б, а як узвичаєно в їхній групі, колективі чи організації.

Та це не означає повної залежності індивіда від зовнішніх умов. Механізм педагогічного регулювання духовно-морального стану й поведінки особи чи соціальної групи дає можливість цілеспрямовано впливати на свідомість людини з метою формування у неї ustalених поглядів, переконань, моральних принципів і норм, уміння правильно діяти в конкретних соціальних умовах та обставинах. Свідомість людини — вищий регулятор її поведінки, адже будь-який імпульс до дії виникає спочатку під впливом внутрішнього стану особи чи зовнішніх факторів, але завжди співвідноситься з її поглядами, ідеалами, принципами, нормами, установками і відповідно ними санкціонується (підтримується) чи заперечується (гальмується).

Основним серед психолого-педагогічних методів є *переконання*. Воно здійснюється у соціальній роботі різними формами. Це, зокрема, роз'яснення, порада, рекомендація, позитивний приклад, зразок активної життєдіяльності. За допомогою переконання досягається осмислене засвоєння людиною наукових знань, достовірної інформації, правових норм, етичних рекомендацій, естетичних еталонів.

Нерідко виникає розрив між суспільними нормами і груповою свідомістю, психологією та культурою. Соціальне мікросередовище може нав'язувати людині хибні, шкідливі погляди і зразки поведінки, ізолювати (частково або цілком) індивіда від суспільних цінностей та норм. Це стає причиною девіантних форм поведінки. І соціальному працівникові потрібні певні вміння і здібності, щоб впливати не лише на людину, а й на соціально-психологічні явища, що панують у її соціальному мікросередовищі. Для цього використовують соціологічні дослідження, спостереження, соціально-психологічну діагностику, навчання, інформування, гуманізацію умов праці та побуту, залучення до праці, заохочення самовиховання, стимулювання культурного розвитку, вияву творчих можливостей осо-

би, спираючись на позитивний приклад ровесників, прогресивні традиції, звичаї та інші психолого-педагогічні методи й засоби.

Методи цієї групи — вивчення результатів діяльності клієнтів, соціальна терапія (індивідуальна, групова, трудова, терапія самовиховання, дискусії, психотерапія, сімейна, ігрова терапія, соціо-, психодрама тощо), сповідальний метод.

Біографічний метод вивчає наслідки докладених зусиль, реальних змін у життєвих позиціях, системі цінностей, вивчає результати діяльності клієнтів: плани та звіти керівників установ, щоденники, журнали, інші документи; результати діяльності — твори, технічні саморобки, наочні посібники, кіно-, відеофільми, довідкові каталоги; тематичні картотеки; звукозаписи бесід, докладів, дискусій тощо.

Соціальна терапія, за І. Зайнишевим, цілеспрямовано і систематично надає допомогу особі або групі, врегульовує почуття, імпульси, думки, стосунки. Вона виправляє, коректує поведінку; попереджає дисфункції; забезпечує нормальний розвиток, самоствердження особи.

Індивідуальна терапія вирішує проблеми конфіденційного характеру (згвалтування, сімейні конфлікти тощо) з тими, хто не бажає брати участь у груповій терапії.

Групова терапія націлена на допомогу в подоланні емоційних порушень, соціальних недоліків під керівництвом соціального працівника або професійного терапевта. Групи із 6–8 чоловік займаються протягом 90 хвилин на тиждень. Є навчальні групи (здобування знань, висловлення думок, обговорення проблем); групи спільної діяльності, спорту, відвідування театру з подальшим обговоренням тощо; батьківські; гендерні групи — чоловічі й жіночі. Психотерапевтичними процедурами є релаксація, пантоміма, розігрування рольових ситуацій, виклад біографій, обговорення анонімною історією хвороби, опис сновидінь, фантазій, асоціацій тощо.

Сімейна терапія — діяльність соціального працівника з членами сім'ї з метою перегляду ролей, обов'язків членів сім'ї, сприяння більш гнучкій поведінці, причому спираючись на актуальні вербальні та невербальні дії членів групи.

Трудова терапія ґрунтується на тонізуючому та активізуючому впливі праці на психофізичну сферу людини, організовує спільну діяльність, полегшуючи стосунки між людьми, знімаючи напруженість, хворобливі переживання.

Терапія самовиховання оснований на самовивченні, самооцінці; переоцінці власної особи, минулого; самоаналізі, вияві індивідуальних психологічних бар'єрів; використанні одержаних результатів у повсякденному житті та діяльності.

Дискусійна терапія передбачає знайомство членів групи; обговорення очікувань клієнтів, переживань, а також групового напруження, пов'язаного з відмінністю між очікуваннями і реальністю; формування адекватного ставлення до проблеми, яку необхідно вирішити, активної мотивації до участі в групі, дотримання норм і традицій групи; аналіз динаміки, розвитку і корекції внутрішньогрупових стосунків, закріплення досягнень; обговорення результатів терапії, підведення підсумків; рефлексія.

Соціодрама — метод колективної, групової терапії. Сутність його полягає у тому, що проблема соціальних груп і конфліктні стосунки між групами виступають у стихійно організованих сценах.

Психодрама використовується у груповій терапії, коли людина виконує різні ролі, зображуючи себе в стресових ситуаціях соціального характеру або грає ролі своїх антиподів.

Ігрова терапія як форма психотерапії слугує полегшенню спілкування. Учасники користуються іграшками, щоб зобразити ситуації і конфлікти, які неможливо або складно вербалізувати.

Сповідальний метод позбавляє психічних стресів, труднощів взаємозв'язку із соціальним оточенням, передбачає спілкування соціального працівника і клієнта наодинці.

За кількістю задіяних людей методи поділяються на індивідуальну та групову соціальну роботу.

Індивідуальна соціальна робота — напрям, система цінностей, вид практики для допомоги індивідам у вирішенні психологічних, міжособистісних, соціоекономічних проблем через особистісну взаємодію з ними.

Групову соціальну роботу передбачає взаємодію невеликої групи осіб із спільними інтересами і загальними проблемами для досягнення цілей.

У соціальній роботі використовуються також методи, характерні лише для цього виду професійної діяльності: метод соціального діагностування; втручання у критичних випадках; роботи зі спільнотою; метод роботи на вулицях.

До методів соціального діагнозу (соціальної діагностики), за І. Зайнишевим, належать:

- збирання відомостей про інфраструктуру, чисельність, склад і динаміку населення тощо;
- вивчення історії заселення і освоєння цієї території, зміна складу місцевого населення, його занять і традицій тощо;
- інформаційно-цільовий аналіз документів, статей із місцевої та центральної преси, матеріалів електронних засобів інформації, листів, скарг тощо;
- аналіз соціально-просторового розподілу і динаміки народжуваності і смертності населення, залежність якості життя від природних і соціальних факторів.

Метод втручання у критичних випадках уперше застосовувався у США у 1847 р., коли церква захистила дитину, яка зазнала насилля у сім'ї. У країні стали створюватися товариства із захисту дітей проти жорстокого поводження з ними.

Метод роботи зі спільнотою є засобом координації традиційних методів і соціально-політичним засобом задоволення інтересів, потреб, очікувань громадян. Ці методи з'ясовують сутність і типи проблеми, аналізують причини, розробляють плани, стратегії, залучають необхідні ресурси, виявляють лідерів, регулюють стосунки між членами громади для полегшення зусиль.

Метод роботи на вулицях — відкритий метод соціальної роботи, зорієнтований на проблеми вулиці і розв'язує їх превентивними заходами:

- попередження виникнення груп молоді, особливо вуличних, через установаження випадкових контактів з ними у періоди зборів і проведення дозвілля;
- визначення потреб і проблем вуличних груп молоді та надання їм відповідної допомоги — індивідуальної та групової;
- запобігання чисельному збільшенню груп, сприяння їхньому зникненню і спрямування їхньої активності у менш агресивний напрям;
- відбір безпритульних підлітків, спроба залучити їх у молодіжні групи, які перебувають під педагогічною опікою соціальних працівників;
- пошук приміщень для вуличних груп молоді та організація і проведення екскурсій для прискорення процесу їхньої соціалізації або ресоціалізації;

- установлення контактів із наркоманами, переадресація їх у відповідні заклади і до відповідних фахівців;
- залучення підлітків до підтримки однолітків, формування загонів добровільних помічників соціальних педагогів і соціальних працівників.

Заслугує на увагу підхід до класифікації методів соціальної роботи, розроблений Українським державним центром соціальних служб для молоді і викладений у Концепції діяльності ДЦССМ. Виходячи з того, що соціальна робота включає різноманітні сфери діяльності, її методи є комплексом професійних заходів і прийомів, спрямованих на досягнення завдань, які визначаються соціальною політикою.

Психологічні методи: діагностика, корекція, психотерапевтичні тренінги, психологічний відбір, психологічна адаптація, аутотренінг, методи психотерапії.

Педагогічні методи: формування свідомості, методи організаційної діяльності, методи стимулювання, ігрові методи, методи включення, соціальне навчання, методи схвалювання і осудження.

Соціологічні методи: метод спостереження, соціометричний метод, експеримент, метод експертних оцінок, аналіз документів, агітація, пропаганда, аналіз соціуму, соціальна реклама.

Завершуючи огляд характерних ознак різних методів соціальної роботи, слід зазначити, що на свідомість і поведінку людей впливає багато взаємопов'язаних факторів, тому методи соціальної роботи слід застосовувати у комплексі. Тим більше що вони органічно пов'язані й ефективні лише за одночасного застосування, а не ізольовано. Це підтверджує необхідність комплексного підходу як принципу використання методів соціальної роботи. Наявні між ними відмінності важко вловлювані. Найсуттєвішим є те, що принципи соціальної роботи постійні, мають обов'язковий характер. Методи її рухливіші, можуть варіювати залежно від зміни соціальних умов при одних і тих самих принципах. І принципи, і методи соціальної роботи слід розглядати в тісному зв'язку з її цілями та завданнями. Мета зумовлює сукупність способів її досягнення; принципи дають змогу з багатьох методів обрати найефективніші у цих умовах. Усвідомлення і врахування такого діалектичного взаємозв'язку між ними — методологічна основа соціальної роботи.

1. Методологія соціальної роботи як наука про її методи виникла з появою наукових робіт, у яких ці методи описувались та обґрунтовувались. Перше наукове дослідження методів соціальної роботи пов'язують з ім'ям М. Річмонд і її працею “Соціальні діагнози”.

2. Еволюція методології соціальної роботи відбувалась у напрямі від класичних методів — індивідуального, групового та общинного — до інноваційних. Зміни й оновлення методів соціальної роботи детерміновані відповідно змінами у соціальних відносинах конкретно-історичного суспільства.

3. Методологія соціальної роботи спирається на всезагальні (філософські), загальнонаукові та спеціальні методи. В основу класифікації методів соціальної роботи доцільно покласти мотиваційну характеристику способів впливу на стан і поведінку особи чи спільноти людей, які потребують допомоги. За цією ознакою розрізняють соціально-економічні, організаційно-розпорядчі та психолого-педагогічні методи.

4. За ознакою ступеня спільності клієнтів виокремлюють методи індивідуальної, групової роботи та методи соціальної роботи в мікросоціальному середовищі.

ТЕХНОЛОГІЇ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

- ◆ Дефініція поняття “соціальна технологія”.
  - ◆ Сутність поняття “технологія соціальної роботи”.
  - ◆ Технологізація соціальної роботи.
  - ◆ Класифікація технологій соціальної роботи.
  - ◆ Характеристики основних технологій соціальної роботи.
-

5.1. Сутність і види соціальних технологій

За допомогою *соціальних технологій* (інформаційних, навчальних, впроваджувальних, політичних, управлінських) можна своєчасно вирішити соціальні конфлікти, зняти соціальну напругу, запобігти катастрофам, заблокувати ризиковані ситуації, прийняти оптимальні управлінські рішення і виконати їх.

Яка *сутність соціальних технологій* як суспільного явища?

Одні вчені визначають її як *діяльність*, у результаті якої досягається поставлена ціль і визначається об’єкт діяльності. Інші характеризують соціальні технології як *елемент механізму управління* і засобів перекладу абстрактної мови науки на конкретну мову досягнення поставлених цілей. Треті представляють сутність соціальних технологій як *інноваційну систему методів*: виявлення і використання прихованих потенціалів соціальної системи, одержання оптимального соціального результату при найменших управлінських витратах.

Вони, на думку І. Пінчук, можуть бути також розглянуті як *сукупність операцій, процедур соціального впливу на шляху одержання оптимального соціального результату* (зміцнення соціальної організації, поліпшення умов життя людей, запобігання конфліктам тощо). Соціальна технологія — найважливіший елемент механізму керуван-

ня. Вона характеризується як *сукупність методів вирішення тієї чи іншої соціальної проблеми* [69, 85–100].

Найважливішою і найціннішою є диференціація соціальних технологій вирішення найважливіших задач, проблем соціального захисту, що розрізняються засобами надання допомоги тим, хто її потребує. При цьому диференціюється вся практика соціальної допомоги з особливими моделями соціальної роботи, що об'єднує різноманітні засоби надання допомоги.

Соціальні технології формуються під впливом різноманітних теорій соціальної роботи насамперед психолого- і соціолого-орієнтованих, а також комплексних. Таке групування роботи стимулює розвиток *соціальних технологій різного типу*.

Соціальні технології суттєво відрізняються одна від одної за своїм *змістом*.

За *масштабністю* виділяють *глобальні* соціальні технології, що пов'язані з рішенням загальнолюдських проблем, із життєдіяльністю людей, їхньою соціальною захищеністю.

Регіональні технології вивчають реалізацію і закономірності територіального соціального життя.

Колективні (групові) технології орієнтовані на регуляцію соціального життя в спільнотах (групах, трудових колективах).

Індивідуальні соціальні технології орієнтовані на вирішення типових соціальних проблем окремих індивідів.

Інноваційні соціальні технології спрямовані на створення і матеріалізацію нововведень у суспільстві, на реалізацію таких нововведень, що зумовлюють якісні зміни в різних сферах соціального життя, призводять до раціонального використання матеріальних та інших ресурсів у суспільстві.

Рутинні соціальні технології характеризуються такими методами впливу на соціальні процеси, що вирізняються малою науковістю, використовують застарілі методи соціального впливу, не мотивують соціальний об'єкт і соціальну систему до вдосконалення та змін.

Інтелектуальні соціальні технології спрямовані на стимулювання розумової діяльності людей, розвиток їхніх творчих здібностей.

Соціальні технології згоди являють собою методи та шляхи досягнення згоди більшості населення у вирішенні найактуальніших питань громадського життя та їхньої взаємодії. До цього типу технологій

належать соціальні технології вирішення конфліктів, зокрема соціально-етнічних.

Можна виділити також соціальні технології за *галузевим критерієм*: у власне соціальному середовищі, в духовній, економічній галузі тощо.

Управлінські технології безпосередньо пов'язані зі здійсненням завдань соціальної роботи. До такого роду технологій можна віднести психологічні технології як засоби впливу на психологічні процеси, властивості, явища, ставлення, волю особистості, міжособистісні взаємовідносини.

5.2. Специфіка і класифікація технологій у соціальній роботі

Соціальна робота є насамперед різновидом соціальної системи, що має справу з людьми — клієнтами і соціальними працівниками — та стосунками, що виникають між ними.

Соціальна робота містить три компоненти:

- а) соціальну роботу як науку;
- б) соціальну роботу як навчальну дисципліну (цикл навчальних дисциплін);
- в) соціальну роботу як вид діяльності.

Одним із найважливіших завдань соціальної роботи як науки є аналіз наявних форм і методів соціальної роботи, розробка оптимальних методів і технологій вирішення різноманітних соціальних та інших проблем індивідів, верств і груп населення.

Технології носять в основному *навчальний, інформаційний характер*, коли йдеться про соціальну роботу як навчальну дисципліну.

Соціальна робота являє собою своєрідну систему, що включає об'єкти, суб'єкти, зміст, засоби керування, функції та цілі. Основним є врахування специфіки об'єктів і видів соціальної роботи. Об'єкти соціальної роботи досить різноманітні. Це — інваліди і діти, підлітки з дев'янтною поведінкою, неповні, багатодітні сім'ї та ін. Цим обумовлена різноманітність технологій соціальної роботи.

Основою типологізації виступає ряд *напрямів (видів) соціальної роботи*: соціальний контроль і профілактика, соціальна терапія і реабілітація, соціальна допомога і захист, соціальне посередництво

тощо. Ці види соціальної роботи виступають основними її *напрямами, головними технологіями*. Вони, безумовно, тісно пов'язані між собою і водночас відносно автономні, специфічні за цільовим призначенням і функціональним змістом.

Технології можна сприймати залежно від соціальної роботи в *широкому та вузькому розумінні*. Якщо в другому випадку йдеться переважно про технології роботи зі “слабкими” верствами населення, то в першому — про технології соціального захисту всіх верств населення, про створення таких умов (а це пов'язано із сутністю і змістом соціальної політики), які б сприяли зменшенню чисельності населення, що не потребує допомоги і підтримки; про створення таких умов, які допомагали б населенню вирішувати свої проблеми самостійно, а в результаті сприяли б зменшенню чисельності слабозахищених верств.

Інакше кажучи, технології соціальної роботи в *широкому розумінні*, повинні носити випереджувальний характер. Завдання таких технологій полягає в тому, щоб не стільки сприяти лікуванню “соціальних хвороб”, скільки запобігати їм. Краще і для суспільства загалом, і для людей зокрема не надавати, наприклад, допомогу безробітним, а робити все можливе для запобігання безробіттю, його зменшення, навчання людей, розвитку виробництва, створення нових робочих місць, перепрофілювання цехів, підприємств, установ тощо.

Головне — створення таких умов, щоб люди вирішували свої проблеми самостійно.

5.3. Інноваційні соціальні технології

Поняття “соціальна інновація” можна визначити як *свідомо організоване нововведення або нове явище в практиці соціальної роботи, що формується на певному етапі розвитку суспільства відповідно до соціальних умов, що змінюються, і що має за мету ефективні позитивні перетворення в соціальній сфері*.

Соціальні інновації різноманітні. Це насамперед пов'язано з різноманітням явищ соціального життя.

Джерелами соціальних інновацій є зміни зовнішнього середовища, соціальні проблеми, що повсякчас виникають і які неможливо вирішити за допомогою традиційних методів, а також зміни потреб

суспільства і його членів. Невирішеність тих або інших соціальних проблем дає імпульс до розробки нових засобів і норм у соціальній сфері. Так були створені й одержали поширення “телефони довіри”, за допомогою яких надається анонімна психологічна допомога людям у стресових ситуаціях. Так виникли соціальні притулки тощо.

Соціальні інновації посилюють процеси соціальної мобільності, на що не здатні деякі традиційні форми і методи забезпечення соціальних гарантій.

Процес розвитку суспільства вимагає створення передумов для формування нових нетрадиційних компонентів у соціальній сфері, інноваційних засобів соціальної діяльності, а нововведення є формою цього суспільного розвитку. *Під інноваційним прогресом розуміють процес народження нової ідеї, її експериментальну апробацію, поширення та використання.*

Тривалість інноваційного циклу може змінюватися залежно від багатьох факторів. Це і гострий дефіцит фінансування нововведення, і нестача професіональних кадрів, і перспектива скорочення робочих місць, і поширення безробіття в міру розвитку конкретного інноваційного процесу. Психологічні фактори гальмування обумовлені наявністю різноманітних психологічних бар'єрів інформаційного або світоглядного плану, коли йдеться про недостатню поінформованість щодо суті і цілей інновації або про ставлення до нововведень як до короткочасної кампанії. До причин, що стримують інновації, можна віднести консерватизм мислення, відсутність ініціативного і творчого підходу у вирішенні проблем соціальної сфери.

Ослабленню дії факторів гальмування за рахунок *стимулювання творчості працівників* сприяють такі механізми:

- створення умов для підтримки творчої атмосфери в організації;
- стимулювання інноваційної діяльності молодих працівників;
- регулярне проведення конкурсів інновацій;
- матеріальна та моральна підтримка творчих працівників (заснування державних звань, премій, направлення на стажування до зарубіжних центрів тощо).

Інноваційні технології існують у двох *формах*: у вигляді програм, документів і як соціальні процеси, що реально відбуваються щодо цих програм.

Розробленням інновацій у соціальній і організаційній сферах займаються спеціалісти, які володіють інформацією про цей об'єкт, а також практичними знаннями про те, що відбувається.

Нововведення в соціальних службах є предметом наукових *досліджень*, що здійснюються за різними *напрямами*: дослідження програм, експериментальні соціальні нововведення, дослідження в галузі створення методик і моделей тощо. Повний цикл і послідовність фаз і стадій називаються *еволюційним дослідженням* (фази аналізу, розроблення, розвитку й оцінки) і *утилізацією* (фаза поширення і впровадження).

Фаза аналізу — це визначення проблеми, її ідентифікація й актуалізація, огляд стану методів розв'язання, оцінка можливих методів розвитку, ухвалення рішення про можливість або неможливість (доцільність) нововведення.

Фаза розроблення складається з таких *етапів*: визначення цілей і спрямованості нововведення, а також потреб у ньому; окреслення проблем, що виникають у ході розроблення; збирання і опрацювання інформації; пошук і добір альтернативних рішень; з'єднання воедино усіх компонентів; доведення нововведення в реальних умовах; вирішення процедурних питань або описування засобу використання нововведення. Успішне виконання кожного з цих етапів збільшує можливість того, що нововведення відповідатиме завданням соціальної служби, для розв'язання яких воно було розроблене.

Фаза розвитку являє собою процес дослідження інновацій і їх експериментального застосування, перевірка їх адекватності і у разі потреби, їх доведення і переробку. Основна увага в цій фазі приділяється: упорядкуванню плану розвитку, в якому необхідно визначити обсяг роботи, склад і послідовність операцій, підготовці умов для пробного використання і тестування. На цьому завершується етап еволюційного дослідження.

Фаза оцінки є вихідним пунктом для подальшого розвитку нововведення і дає основу для його поширення і впровадження. Якщо оцінка привела у цілому до позитивних результатів, це означає, що результатом дослідження є готове до використання нововведення.

Фази поширення і впровадження полягають у підготовці необхідних матеріалів, поширенні нововведення серед потенційних користувачів і його застосуванні.

5.4. Технології соціального прогнозування

Будь-яке соціальне явище змінне і здатне до стихійного саморозвитку, тому технології соціального прогнозування — незамінний інструментарій соціального передбачення, дослідження і розв'язання соціальних проблем сучасного світу.

Мета прогнозування — не просто передбачати ті чи інші явища майбутнього, а сприяти ефективнішому впливу на них у потрібному напрямку.

Соціальне прогнозування тісно пов'язане з інноваційною діяльністю, тому що являє собою прийоми, спрямовані на технологічне забезпечення реалізації ініціатив, що викликають якісні зміни в різних сферах соціального життя, зумовлюють раціональне використання прогностичних знань, матеріальних та інших ресурсів суспільства.

Інформаційний аспект у технологіях соціального прогнозування посідає особливе місце. Це сукупність знань, відомостей, даних у повідомленні, що формуються і відтворюються в суспільстві і використовуються індивідами, групами, організаціями, класами, різноманітними соціальними інститутами для регулювання соціальної взаємодії, суспільних відносин між людиною, суспільством і природою.

Характерною рисою наукової інформації є її *істинність*. *Змістовна сторона* визначається такими *чинниками*: рівень пізнання об'єкта передбачення, компетентність суб'єкта передбачення, якість інформації. Виділяють також поняття *оптимальності соціальної інформації*. Для соціального передбачення особливий інтерес становлять такі *види соціальної інформації*, як економічна, політична і правова, а також *джерела інформації*: суспільна діяльність, різноманітні сфери громадського життя, документи, книги, часописи, патенти тощо.

Робота над технологіями соціального прогнозування — це комплексний процес, що складається з ряду самостійних технологічних етапів. У сучасних умовах будь-який співробітник соціальної служби прогнозує свою роботу. Це може бути як вузька перспектива (обслуговування одного клієнта), так і прогнозування розвитку діяльності соціальної служби й усієї соціальної сфери. Значення соціального прогнозування полягає у спроможності розроблених технологій впливати на управлінські рішення із соціальних питань з точки зору

оптимізації. Воно пов'язане з практичними соціальними завданнями коригування прийнятих рішень, що впливають на загальнокультурний, загальносоціальний зміст діяльності.

Таким чином, соціальне прогнозування з його технікою і технологією є важливим інструментом соціальної сфери життя, підсиленням її наукового потенціалу і результативності. Здійснити його допомагає *моделювання соціальних відношень і структур*.

Моделювання як технологія соціального прогнозування (від лат. *modulus* — міра, норма, від франц. *todele* — зразок, прообраз) — це метод дослідження об'єктів різноманітної природи на їхніх аналогах (моделях).

Він завжди застосовується разом з іншими загальнонауковими і спеціальними методами.

Основою і предметом моделювання є *проблемна ситуація*, що має об'єктивну й суб'єктивну основу. При цьому в поняття *об'єктивного* в проблемній ситуації включаються протиріччя між процесом розвитку й прагненням до стабілізації, між потребами, що виникають, та засобами їхнього задоволення. До *суб'єктивних* факторів належать: розуміння значущості даної проблемної ситуації, доцільність її рішення, мотиви й інтереси людей, зацікавлених у вирішенні проблемної ситуації.

Моделювання — одна з основних категорій теорії пізнання. *Ціль моделювання* — відтворення даних, що оцінюють натуральні навантаження, хід робот об'єкта, а також дослідження його внутрішніх процесів. Потреба в моделюванні виникає тоді, коли дослідження об'єкта неможливе, важке, занадто дороге або потребує тривалого часу. Ці критерії характеризують соціальні об'єкти, подані живими людьми, соціальними групами, суспільством загалом.

5.5. Педагогічні методи і технології

Розглянемо конкретні *соціально-педагогічні методи* соціальної роботи. *Бесіда* має індивідуальну і групову форми, може бути заздалегідь підготовленою і спонтанною. Вона стимулює інтерес клієнтів до обговорення актуальних проблем життєдіяльності, життя соціуму, колективу і має великий виховний потенціал, використовуючи життєвий досвід учасників. При розробленні теми важливо визначити

спектр соціально важливих проблем, що порушуватимуться, і з урахуванням очікуваної цілі сформулювати питання.

У свій час добре зарекомендував себе *мітинг*, що дає змогу швидко реагувати на події, створювати в учасників психологічну установку на їхнє сприйняття і мотивацію до діяльності. Звичайно, мітинг — це разовий захід. Його інформативна роль обмежена: учасники, як правило, уже заздалегідь знають, із якою конкретною ціллю він збирається. Головне в ньому — соціально-психологічний компонент, що дає змогу мобілізувати учасників на якусь неординарну справу: протест проти чогось, що стосується інтересів учасників, або підтримку якихось дій чи явищ. Мітинг є сильною емоційною підтримкою групової згуртованості учасників, об'єднаних спільною ціллю, маніфестацією єдності.

Якщо мітинг несе в собі визначений момент стихійності, то *збори* індивідів, об'єднаних за якоюсь ознакою, маючи також багатий емоційний потенціал, вирізняються підготовленістю, організованістю і деякими наслідками, що можуть бути результатом їхнього рішення. Вони мають великий виховний потенціал насамперед як орган колективного керування або самоврядування, виражають волю більшості учасників, мобілізують їх на активну діяльність з реалізації прийнятих рішень.

Збори можуть бути частиною діяльності якоїсь установи або об'єднання, на них звітують про виконану роботу, обирають представників у ті чи інші виконавчі органи, затверджують плани. Збори — це школа спілкування, оцінки ситуації, придбання комунікативних, інколи полемічних управлінських навичок. На жаль, масовий характер заходу не завжди дає можливість охопити і залучити до активної діяльності усіх присутніх.

Велика виховна роль такої специфічної форми спілкування, як *диспут*, де формуються і закріплюються полемічні уміння, виникає впевненість у собі, уміння залучати й утримувати прихильників. Крім того, диспут може оголити різні сторони істини, що нерідко трапляється в соціальній роботі, й учить більш глибокому розумінню суті соціальних проблем. *Диспут* — це організована полеміка за заздалегідь визначеною темою; у той же час *дискусія* — це відстоювання різноманітних точок зору, можливо, за темою, що виникла спонтанно. Соціальному працівнику, педагогу, терапевту доводиться регулярно вступати в дискусії з клієнтами (іноді також із представниками інших

соціальних установ, із начальством, працівниками органів соціального керування тощо). За всієї емоційної насиченості основне в дискусії — це логічна обґрунтованість і особиста переконаність учасників, що дасть можливість їм вплинути на своїх опонентів.

Людина прагне дізнатися про свої можливості, пізнати, випробувати свої сили, розвинути здібності. Психологічні методики допомагають вивільнити приховані сили особистості за допомогою тренінгів, різноманітних групових методик і аутотренінгів. Навчання спільній діяльності, узгодженню потреб і інтересів, лідерським і виконавчим умінням також сприяє удосконаленню соціального функціонування людей.

Активною формою соціально-педагогічних технологій є *створення об'єднань самоврядування* — клубів, асоціацій, груп самопомоги і взаємодопомоги. Зазвичай така організація створюється рішенням зборів ініціаторів, що висувують цілі діяльності, залучають прихильників, розробляють проект статуту клубу, обговорюють його і затверджують на зборах. Але фахівці із соціальної роботи мають знати, що це один із найбільш плідних шляхів поліпшення соціального обслуговування населення і розвитку соціальних навичок і якостей. Тому вони повинні виступати організаторами таких груп або надавати допомогу в їх створенні й діяльності.

Упродовж життя кожен індивід неодноразово зустрічається з необхідністю адаптуватися до якогось соціального середовища. Особливо гостро постає це питання, коли індивід із певних причин виявився поза нормальним суспільним оточенням — у результаті тривалої хвороби, тюремного ув'язнення тощо. Нарешті, у періоди масштабних соціальних перетворень цілі соціальні верстви і групи перебувають в процесі адаптації до умов, що радикально змінилися.

Педагогічні технології адаптації містять навчання насамперед новим професіям, засобам забезпечення власного існування і життя своєї сім'ї за допомогою засобів, адекватних умовам, що змінилися. Це бізнес-інкубатори, школи лідерів, виборців тощо.

Родовою функцією соціальної педагогіки є сприяння сім'ям у подоланні шкільних труднощів їхніх дітей. Це здійснюється за допомогою особистісної діагностики й аналізу шкільних труднощів, а також організації груп і класів вирівнювання із застосуваннями інноваційних авторських навчальних методик, що уможливають переборювання ускладнення. Важливі складові такої роботи — суперві-

зорство, професіональне наставництво досвідчених спеціалістів соціальної роботи і соціальної педагогіки над колегами, що тільки починають працювати.

Іншою важливою частиною такої роботи є *взаємодія із сім'єю важкої дитини*, виявлення її проблем, надання допомоги дитині та її близьким. Можливо, дорослі члени сім'ї не мають потрібної компетенції, щоб зауважити й оцінити негативні процеси, що відбуваються з дитиною, вони не знають, як поводитися в такій ситуації, чим допомогти дитині. Іноді причина кризової ситуації в сімейних стосунках полягає в малозабезпеченості або бідності. Такі сім'ї потребують матеріальної допомоги. Крім того, сім'ї дуже мало поінформовані про свої права у взаємовідносинах із освітньою системою, про джерела соціальних ресурсів, спроможні їх підтримати. Нарешті, члени сім'ї можуть бути асоціальними суб'єктами, які нехтують виконання своїх батьківських обов'язків. Якщо соціально-виховна робота з ними не дає результатів або неможлива, необхідно порушувати питання про вилучення дитини (дітей) із сім'ї і про подальший устрій її долі.

Поряд із загальною соціальною педагогікою діє *кондуктивна педагогіка*. Це один із специфічних напрямів педагогічної діяльності, роботи з дітьми-інвалідами й дітьми з обмеженими можливостями. Кондуктивна педагогіка поєднує в собі як загальнопедагогічні, так і спеціалізовані принципи і методи. Вона була розроблена професором Пето в 1945–1967 рр. і широко застосовувалася в Інституті Пето з дослідження і лікування розладів опорно-рухового апарата (Будапешт). Вплив на дитину з обмеженими можливостями здійснюється спеціально навченим в інституті *кондуктором* (від лат. Conductor — супровідний) і спрямований на створення самостійної активності і незалежності дитини, що прагне адаптуватися до навколишнього середовища. Її навчають, керують нею у повсякденній діяльності, задовольняють її біологічні та соціальні потреби.

Заняття з групою з 6–7 дітей проводить один кондуктор, який володіє основами знань у галузі медицини, педагогіки, лікувальної гімнастики, психології, дефектології тощо. Заняття починаються о 6–7 годині ранку і тривають 6–7 годин із перервою на денний сон лише для дітей молодшого віку.

Діти навчаються в тому ж приміщенні, в якому живуть. У ході проведення занять практикується тепле, доброзичливе спілкування,

спокійний тон і емоційна настроєність кондуктора на залучення дитини до занять. Зауваження конкретній дитині ніколи не робляться; помилка і невдачі обговорюються в звертанні до всієї групи. У процесі занять опановуються навички різноманітних видів діяльності в побутовому самообслуговуванні (підйом, умивання, одягання, харчування тощо), а також па доступному рівні розвитку інтелекту (малювання, письмо, рахунок). Як наслідок значна частина дітей (близько 70 %, за даними Інституту Пето) переходить у звичайні дитячі установи і спроможна навчатися в загальноосвітній школі.

5.6. Технології соціальної реабілітації дітей з обмеженими можливостями

Програма реабілітації — це система заходів, спрямованих на розвиток можливостей дитини і всієї сім'ї, яка розробляється разом із батьками, командою спеціалістів, до складу якої входять лікар, соціальний працівник, педагог, психолог. Це може бути людина однієї з перерахованих вище професій, але в усіх випадках — це *куратор*, який відслідковує і координує реабілітаційну програму. По закінченні терміну дії спеціаліст, який координує послуги для дитини і всієї сім'ї, зустрічається з батьками, щоб обговорити досягнуті результати, успіхи, а також те, чого досягти не вдалося. Після цього батьки разом зі спеціалістом (командою спеціалістів) розробляють програму реабілітації на наступний період.

Що ж являє собою *програма реабілітації*? Це чіткий план, схема спільних дій батьків і фахівця з розвитку здатностей дитини, її оздоровлення — соціальної адаптації (наприклад, фахової орієнтації), причому заходи обов'язково охоплюють й інших членів сім'ї. Це може стосуватися освіти батьків, психологічної підтримки сім'ї, допомоги сім'ї в організації відпочинку, відновлення сил тощо. На кожний період програми ставиться *ціль*, що розбивається на ряд *завдань*, які охоплюють одночасно декілька напрямів, підключаючи до процесу реабілітації різних спеціалістів.

До програми реабілітації належать організація сприятливого оточення дитини (обстановка, спеціальне обладнання, засоби взаємодії, стиль спілкування в сім'ї), здобуття нових знань і набуття навичок батьками й усіма близькими дитині людьми.

Після того, як програма розроблена і розпочато реалізацію заходів, здійснюється *моніторинг*, тобто регулярне відслідковування ходу подій. Такий контроль проводиться у вигляді регулярного обміну інформацією між спеціалістом-куратором (або *координатором послуг*) і батьками. Куратор допомагає долати труднощі, роз'яснюючи, відстоюючи, де це потрібно, права дитини і сім'ї. У разі потреби куратор може відвідувати сім'ю, щоб краще розібратися в труднощах, що виникають при виконанні програми.

Партнерство з батьками передбачає повну довіру, обмін знаннями, навичками, досвідом допомоги дітям із особливими потребами в їхньому індивідуальному і соціальному розвитку. Ці стосунки дають змогу досягати більшої ефективності, ніж якби учасники діяли ізольовано.

Успіх будь-якого партнерства ґрунтується на спільній повазі. Якщо один партнер підозріло або з недовірою ставиться до іншого, їхній контакт незабаром припиниться. Ще один принцип рівноправності партнерів: ні один із них не є важливішим або значущішим, ніж інший, тому соціальному працівникові бажано консультиватися з батьками так само часто, як вони консультиються з ним. Коли соціальний працівник, запитує матір або батька, що їм подобається в їхніх дітях, для них це часом буває одним із рідкісних випадків виявлення інтересу не до вад, а до здібностей дитини, тим самим підкреслюється повага до батьків і створюється атмосфера довіри підгрупи успішної комунікації.

Проте при *зловживанні позицією експерта*, односторонньою передачею знань, існує ризик збільшити залежність батьків від професійної допомоги, зменшити їхню самостійність і упевненість у собі. Соціальний працівник повинен бути відкритим, тоді і батьки будуть розкуті в його присутності.

Зрозуміло, прийняття рішень має бути спільним: батьками і командою спеціалістів.

Ось *навички*, необхідні соціальному працівникові для *встановлення партнерства* з батьками дітей-інвалідів:

- уникати одноманітності і пропагувати різні засоби розв'язання проблем, слухати і спостерігати, досягати домовленостей;
- запитувати так само часто, як запитують його, бути щирим у почуттях, щоб батьки могли довіряти йому;
- запитувати “чому” і відповідати “чому”;
- не починати нічого поодиноці.

5.7. Соціальні технології роботи з сім'єю

5.7.1. Безпосередня робота

Соціальний працівник (або інший спеціаліст) *відвідує сім'ю* і при цьому:

- звертає увагу на зовнішній вигляд будинку та території навколо нього, а також під'їзду, квартири;
- зустрічаючись із сім'єю, намагається побачитися не тільки з матір'ю, але і з батьком, іншими дітьми і дорослими членами сім'ї;
- розпитує батьків про потреби, проблеми, ресурси, позашкільні заняття дитини (якщо вона досягла шкільного віку);
- відповідає на запитання батьків;
- спостерігає за тим, як в сім'ї поводяться з дитиною, навчають і розвивають її;
- демонструє стратегії поведінки, навчання, розв'язання проблем.

Батьки також наносять візит соціальному працівнику (або іншим спеціалістам) і в ході його:

- батьки спостерігають, як спеціаліст поводить себе з дитиною (наприклад, у класі або на прийомі, під час тестування);
- спеціалісти відповідають на запитання батьків, пояснюють, обговорюють інформацію;
- спеціалісти спостерігають, як батьки поводяться з дитиною;
- спеціаліст знімає на відео батьків із дитиною, потім аналізує результати;
- показує батькам відеоматеріали, щоб разом обговорити і проаналізувати побачене;
- соціальний працівник організовує консультації з представниками інших служб, якщо це необхідне йому для кращого розуміння та вирішення проблем;
- дає батькам заповнити карти і схеми, анкети стосовно розвитку дитини, потім порівнює їхні результати зі своїми спостереженнями;
- батьки відвідують засідання комісії (або сесії команди спеціалістів) з приводу їхньої дитини;
- соціальний працівник (самостійно або з іншими спеціалістами) допомагає батькам вибрати книги, іграшки, спеціальне навчальне устаткування;
- соціальний працівник організовує збори, щоб оцінити розвиток дитини в ході виконання реабілітаційного плану;

- надає батькам письмовий звіт про результати тестування або оцінювання;
- передає батькам письмовий висновок із рекомендаціями для занять удома;
- показує батькам папку з матеріалами про їхню дитину і обговорює з ними їх зміст;
- запрошує батьків у клас, де проводяться заняття, залучає їх для допомоги в проведенні занять, запрошує до спілкування з персоналом, щоб батьки поділилися своїм досвідом і висловили думку про надані послуги.

5.7.2. Опосередкована робота

Інформація і обмін коментарями здійснюються через спеціальний щоденник, куди батьки і спеціалісти вносять записи — раз на один-два тижні.

Домашній щоденник спостережень аналізується при зустрічі зі спеціалістом.

Результати реабілітації подаються у звітах (наприклад, раз у півроку).

Соціальний працівник залучає інших спеціалістів, організовує письмові повідомлення — інформацію для батьків.

Контакти за телефоном.

Батьки за рекомендацією спеціаліста беруть у бібліотеці книги або у відеотеці фільми.

Батькам видаються додому спеціальні ігри або навчальні посібники.

Батьки заповнюють анкети, карти або схеми розвитку здібностей дитини.

Рекомендуються ігри й заняття, які батьки можуть проводити вдома.

Рекомендуються заняття у вихідні дні, надається інформація про відпочинок.

Батьки можуть ознайомитися зі змістом папки матеріалів про їхню дитину.

Батькам надсилаються або видаються додому тексти, вивчені дитиною на заняттях у реабілітаційному центрі, — пісні, вірші, вправи.

Пропонуються телепрограми, які доцільно дивитися батькам разом із дітьми.

5.8. Соціальні технології роботи з батьками

5.8.1. Безпосередня робота

Зустрічі з батьками в офісі соціальної установи або в кімнаті для занять, обмін інформацією, звіт про хід реабілітації й успіхи дитини, обговорення планів на майбутнє.

Виступ на зустрічах батьків і відповіді на їхні запитання.

Організація семінару для батьків: виступи, бесіди, рольові ігри, тренування наступних практичних занять вдома.

Організація спеціального курсу для батьків з теї чи іншої тематики.

Показ слайдів або відеопрограм про заняття дітей, пояснення їхньої цілі і змісту.

Організація відкритого уроку або заняття зі спеціалістом.

День відкритих дверей в реабілітаційному центрі.

Організація спільних заходів (вечорів, вистав) із батьками і спеціалістами, асоціації батьків і спеціалістів.

Залучення батьків до підготовки і проведення спеціалізованих заходів — свят, фестивалів.

Допомога батькам в організації групових екскурсій для дітей (у зоопарк, на іподром, на спортивні змагання, в сусідні школи, магазини).

Опитування батьків про їхнє ставлення до послуг.

5.8.2. Опосередкована робота

Надання батькам інформаційних проспектів, послуг, опису кваліфікації персоналу, розкладу роботи спеціалістів, змісту занять.

Інформація про те, у яких випадках слід звертатися до конкретних спеціалістів.

Підготовка інформаційного бюлетеня та його регулярне розсилення.

Організація виставок книг чи ігрового матеріалу в методичному кабінеті або куточку для батьків.

Підготовка письмових пропозицій щодо домашніх занять, заходів, що готуються, відпочинку.

Підготовка буклета, що пояснює процедури тестування, оцінювання, перевірки ходу виконання реабілітаційного плану, інтерпретація результатів.

Видача батькам книг для опрацювання або копіювання для них потрібних фрагментів.

Розсилання або передача запитань для з'ясування потреб і думок батьків про послуги.

Підготовка відеопрограми для батьків.

Організація стенда або дошки оголошень в кімнаті, де батьки чекають дітей.

Написання статей для місцевих журналів або газет, надання батькам вирізок із журналів і газет.

Підготовка навчального посібника або посібника для батьків.

5.9. Технології розвитку контактів між сім'ями

Сприяти розвитку мережі “нянь-вихователів” серед групи батьків. Організувати відвідування досвідченими батьками сім'ї, де з'явилася дитина, що потребує реабілітаційних послуг.

Допомогти в організації асоціації або групи самопомогти батьків.

Брати участь у регулярних зустрічах батьків удома або в обумовленому місці.

Залучати батьків для налагодження або ремонту устаткування.

Залучати батьків до діяльності комісій або рад шкіл та реабілітаційних центрів.

Домагатися, щоб батьки захищали свої права, брали участь у роботі громадських організацій, які мають впливати на розвиток законодавства, порядок надання послуг і ухвалу рішень психолого-медико-педагогічної комісії.

Допомагати батькам організувати клуби за інтересами і заходи для дітей.

Починаючи роботу з сім'єю, потрібно познайомитися не тільки з матір'ю і батьком, а й з іншими членами сім'ї. Свої візити соціальний реабілітолог повинен планувати так, щоб хоча б іноді він мав можливість зустрітися і поговорити з батьком. Дуже корисно надавати письмову інформацію, щоб батьки, які не мали можливості зустрітися із соціальними працівниками, були в курсі справ так само, як і матері. Варто морально заохочувати батьків до участі у реабілітації дитини і допомагати в цьому матері дитини-інваліда.

Для того щоб ліпше справлятися з труднощами надання *допомоги сім'ї дитини-інваліда*, корисно використовувати такі ресурси.

- Робота в команді, призначається один куратор, що координує дії інших.
  - Обмін досвідом, використання знань і умінь співробітників.
  - Організація консиліуму, групи підтримки для спеціалістів, де можна ділитися досягненнями або обговорювати невдачі, спільно розв'язувати проблеми.
  - Регулярний контакт (залежно від можливостей і у разі потреби: раз на тиждень, раз на два тижні, раз на місяць-півтора).
  - Акцентування на здібностях дитини, а не на їхній відсутності або вадах.
  - Використання допоміжних матеріалів, посібників для батьків.
  - Увага до більш широкого спектра потреб (не тільки дитини, а й всієї сім'ї).
  - Організація груп підтримки, де соціальний працівник, психолог, педагог, психотерапевт обговорюють результати роботи над проблемою.
- Усе це сприятиме розвитку дитини і підвищуватиме мотивацію батьків до співробітництва.

5.10. Технології соціальної роботи з військовослужбовцями

Мета соціальної роботи в умовах військової служби полягає в тому, щоб відновити фізичні й психічні сили тих, кому надається допомога, скорегувати особистісні установки клієнтів, навчивши їх правильно сприймати примусові сторони свого життя; внести елементи соціальної справедливості в рамки субординаційних ставлень, характерних для військової служби.

Соціальним захистом військовослужбовців займаються військові психологи, юристи, спеціалісти військово-медичних установ. Проте стройові командири, керівники будь-якого рангу також мають забезпечувати соціальну захищеність підпорядкованим їм військовослужбовцям і їхнім сім'ям.

На жаль, у теперішніх умовах не завжди можна усунути такі негативні явища, як “*дідівська*” і “*земляцька*” системи. Це завдання виходить за рамки армії. Для його вирішення потрібна зміна морально-психологічного клімату в суспільстві, подолання поширеного нині культу жорстокості, а також поліпшення криміногенної обстановки.

Необхідно запобігати призову у збройні сили осіб із карним минулим, а також людей із психічними відхиленнями. Зростання ролі військової служби і зокрема офіцерів також могло б сприяти стабілізації проблеми *нестатутних взаємовідносин* між солдатами і молодшими командирами й офіцерами, невідворотність покарання за кожний випадок насильницької поведінки одного з військових стосовно іншого. У зв'язку з цим, безумовно, необхідно інформувати військових про їхній правовий статус, консультувати з приводу конкретних ситуацій і конфліктів.

Соціальний працівник передусім інформує сім'ї про наявність пільг і забезпечує їхню доступність для членів сім'ї. На жаль, оскільки ця допомога надається із коштів місцевих бюджетів, трапляються випадки її тривалої затримки. У цій ситуації сім'ї військовослужбовців термінової служби може бути надано адресну соціальну допомогу, а також термінову соціальну допомогу у вигляді грошових виплат або в натуральній формі (продукти, одяг, паливо). Така сім'я може розглядатися як *“тимчасово неповна материнська сім'я”*, і соціальні працівники мають сприяти працевлаштуванню дружини військовослужбовця, якщо вона того потребує, влаштуванню дитини в дошкільний заклад, наданню психологічної підтримки.

Для багатьох *дружин військовослужбовців* характерні *втрата соціального статусу*, декваліфікація і синдром *“нездійсненої кар'єри”*, що призводить до психологічних проблем самої жінки і напруженості в сім'ї.

Проблемний комплекс військовослужбовців перед звільненням із військової служби і відразу після нього характеризується серйозною соціальною і психологічною кризою, глибина якої залежить від тривалості перебування на військовій службі, віку і характеру людини, ступеня розв'язаності його соціальних проблем (наявності квартири, громадянського фаху, влаштованості дітей тощо).

Завдання соціальної роботи з тими, хто несе *службу за контрактом*, — соціальне й юридичне консультування, пов'язане з правами і можливостями осіб, захист їх інтересів перед командуванням частини, вищестоящими інстанціями, органами місцевої влади.

Важливим є проведення *педагогічної корекції*, спрямованої на ліквідацію труднощів у навчанні, усунення виховних дефектів, соціальної реадаптація проблемних дітей і підлітків із сімей військовослужбовців. Чималий виховний потенціал *військової педагогіки* може бути

застосований для того, щоб через систему дитячих військово-спортивних таборів, клубів і гуртків відродити в підлітків уявлення про високий соціальний статус військової служби, повагу до праці і долі батьків.

Одна з *функцій* соціальної роботи в Збройних силах — *забезпечення соціально-побутових і соціально-екологічних умов* для військово-службовців. Усунення негативних факторів, поліпшення умов праці і побуту, безсумнівно, сприятиме підвищенню їхньої працездатності і розкриттю здібностей до соціального функціонування.

Тут застосовуються конфліктологічні процедури, технології посередництва, методи групової терапії у вигляді бесід, ігор, тренінги спілкування і навчання комунікативним навичкам, особистісна діагностика психологічної сумісності або несумісності індивідів для комплектування найбільш життєздатних і стабільних колективів.

Значно поліпшити становище військовослужбовців і їхніх сімей може соціально-економічна робота, організація самопомоги і взаємодопомоги сімей, розвиток елементів малого виробництва, кооперативних форм праці. Організатори соціальної роботи можуть виступити в ролі консультантів і менеджерів, посередників у контактах асоціацій і об'єднань дружин військовослужбовців з органами і установами, підприємствами, зацікавленими в їхніх послугах або результатах праці.

Специфічний вид діяльності соціального працівника в Збройних силах — *підготовка* військовослужбовців *до життя після звільнення* з військової служби, правильна психологічна орієнтація і корекція очікувань, що спроможні пом'якшити неминучу зміну способу життя, навчити позитивно реагувати на неї.

Культурно-дозвіллева діяльність відіграє у збройних силах дуже важливу роль. Це реалізація можливості об'єднання колективу, внесення змін у монотонну військову дійсність, сфера вияву свободи в надмірно урегульованих умовах. Соціальний працівник стежить за регулярністю і рівним доступом усіх до культурно-дозвіллевої діяльності, залучає бажаючих, забезпечує обладнанням і інвентарем для соціально-культурної активності.

1. Соціальні технології — це послідовність операцій, процедур соціального впливу на шляху одержання оптимального соціального результату, сукупність методів рішення тієї чи іншої соціальної проблеми.

2. Технології соціальної роботи об'єднують сукупність засобів, операцій, процедур, дій, спрямованих на реалізацію основних функцій соціальної роботи.

3. Класифікація технологій соціальної роботи здійснюється відповідно до її видів і спрямованості на об'єкти соціальної роботи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Амосов Н. М.* Как жить, чтобы выжить? // Лит. газ. — 1980. — 18 июля.
2. *Амосов Н. М.* Мое мировоззрение // Вопр. философии. — 1992. — № 6. — С. 50–74.
3. *Анохин Л. К.* Методологические значения кибернетических закономерностей // Материалистическая диалектика и методы естественных наук. — М., 1968.
4. *Антология социальной работы: В 5 т.* — М., 1994.
5. *Бадя Л. В., Дымина Е. А., Елфинова Л. В.* Исторический опыт социальной работы в России. — М., 1994.
6. *Басов Н. Ф.* Практикум по истории социальной работы в России: Учеб. пособие. — М., 1999.
7. *Борисенко В. І.* Курс української історії. З найдавніших часів до ХХ ст.: Навч. посіб. — 2-ге вид. — К., 1998.
8. *Борискин Е. Н.* К вопросу об адаптации молодых рабочих на производстве // Личность и проблемы коммунистического воспитания. — Воронеж, 1973.
9. *Бреева Е. Б.* Программа социальной работы с безработными и их семьями. — М., 1994.
10. *Бреева Е. Б.* Программа социальной работы с многодетными семьями. — М., 1992.
11. *Буева Л. П.* Человек: деятельность и общение. — М., 1977.
12. *Васильева О. В.* 3 історії милосердя // Соц. захист. — 1994. — № 4.
13. *Василькова Ю. В.* Лекции по социальной педагогике: В 2 т. — М., 1997.
14. *Введение в культурологию* / Под ред. В. А. Сапрыкина. — М., 1995.
15. *Введение в специальность: Учеб. пособие для студ. мед. ин-тов.* — М., 1980.
16. *Вегиш М., Гомонай В., Зимомря М.* Августин Волошин. — Ужгород, 1995.
17. *Вернадский В. И.* Начало и вечность жизни. — М., 1989.
18. *Взаимосвязь социальной работы и социальной политики* / Под ред. Ш. Рамон. — М., 1997.
19. *Войтович С. О.* Світ соціальних відносин в українській культурі (історико-соціологічне дослідження). — К., 1994.
20. *Выготский Л. С.* Развитие высших психологических функций. — М., 1960.
21. *Вятр Е.* Социология политических отношений. — М., 1979.
22. *Ганслі Т.* Соціальна політика та соціальне забезпечення за ринкової економіки: Пер. з англ. — К., 1995.
23. *Горшкова О. А.* Опыт социальной работы за рубежом: Краткий курс лекций. — М., 1999.
24. *Грачев Л. К.* Программа социальной работы с семьями, имеющими детей-инвалидов. — М., 1992.

25. Григорьев С. И. Социология социальной работы как содействие осуществлению и реабилитации жизненных сил человека // Рос. журн. соц. работы. — 1996. — № 2.
26. Гримак Л. П. Резервы человеческой психики: введение в психологию активности. — М., 1987.
27. Грушевський М. Історія України. — 2-ге вид. — К., 1992.
28. Гурко Т. А. Программа социальной работы с неполными семьями. — М., 1992.
29. Гусякова Л. Г., Холостова Е. И. Основы теории социальной работы. — М., 1997.
30. Добродичність в Україні: минуле, сучасне, майбутнє. — К., 1998.
31. Довідник неурядових організацій України Творчий центр “Каунтерпарт”. — К., 1998.
32. Дубинский В. И. Социальная работа в Германии. — М., 1996.
33. Ермоленко Н. А. Некоторые вопросы содержания социальной адаптации // Молодые ученые — науке. — 1974. — Вып. 2.
34. Етика. — К., 1992.
35. Ефименко А. Южная Русь: Очерки, исследования, заметки: В 2 т. — СПб., 1995.
36. Жмир В. Соціальна держава, соціальна політика, соціальна робота (спроба концептуального аналізу) // Соц. політика і соц. робота. — 1997. — № 1.
37. Жуковський А., Субтельний О. Нарис з історії України. — Л., 1992.
38. За пределами обычного ухода: работа по нормализации и интеграции. — К., 1995.
39. Зарубежный и отечественный опыт социальной работы: Учеб.-метод. пособие. — М., 1999.
40. Захист і допомога ветеранам війни та праці в Україні: Довід. — К., 1995.
41. Значення змін у соціальній роботі / За ред. С. Шардлоу. — К., 1995.
42. Ильенков Э. В. Что же такое личность? // С чего начинается личность: Сб. ст. — М., 1983.
43. Ильчиков М. З., Смирнов Б. А. Социология воспитания. — М., 1996.
44. Історія України в особах: IX–XVIII ст. / В. Замлинський, І. Войцехівська, В. Галаган та ін. — К., 1993.
45. Калайков И. Цивилизация и адаптация. — М., 1984.
46. Карпоушек М. Психология жизненной среды. — М., 1989.
47. Кікало А. В. Еволюція методології в соціальній роботі // Соціальна робота: теорія, досвід, перспективи: Матер. Міжнар. наук.-практ. конф. — Ужгород, 1999.
48. Коваль А. Г., Зверева І. А., Хлебик С. Р. Соціальна педагогіка / Соціальна робота. — К., 1997.
49. Коваль М. В. Україна: 1939–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. — К., 1995.
50. Козлов А. А. Социальная работа за рубежом: состояние, тенденции, перспективы: Сб. науч. очерков. — М., 1998.
51. Колков В. В. Основоположники социальной работы за рубежом. Мэри Элен Ричмонд (1861–1928) // Рос. энцикл. соц. работы: В 2 т. — М., 1997. — Т. 2.
52. Колков В. В. Системный подход в преподавании теории социальной работы // Системный подход в социальной работе: Методол. семинар. — М., 1997.
53. Кош И. С. Личность // Филос. энцикл. словарь. — М., 1983.

54. *Кон И. С.* НТР и проблема социализации молодежи. — М., 1987.
55. *Кон И. С.* Открытие “Я”. — М., 1978.
56. *Корсаевская Т. В.* Соотношение биологического и социального в человеке. — М., 1975.
57. *Косарев А. Ф.* К философскому пониманию человека // Соотношение биологического и социального в человеке. — М., 1975.
58. *Кравченко А. И.* Социология: Справ. пособие. — М., 1996.
59. *Крип'якевич І.* Історія України. — Львів: Світ, 1990.
60. *Кузнецов Н.* Человек: потребности и ценности. — Свердловск, 1992.
61. *Культура і побут населення України.* — К., 1991.
62. *Кууси П.* Этот человеческий мир. — М., 1988.
63. *Левицкая А. Г.* Урбанизация и воспитание: социологический анализ. — Воронеж, 1989.
64. *Лемак В. В.* Основы держави і права. — Ужгород, 1996.
65. *Леонтьев А. Н.* Деятельность. Сознание. Личность. — М., 1977.
66. *Лоренц У.* Социальная работа в изменяющейся Европе. — Амстердам; К., 1997.
67. *Лукашевич М. П.* Соціалізація: виховні механізми і технології. — К., 1998.
68. *Лукашевич Н. П.* Адаптивно-социализационная модель системы социальных служб молодежи: контурные очертания // Проблемы социального зашиту молоді в умовах зміни соціально-економічних відносин: Матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 25–28 листоп. 1992 р.). — К., 1993.
69. *Лукашевич М. П., Мигович І. І., Пичук І. М.* Соціальна робота в Україні: Теоретико-методичні засади: Навч. посіб. — К.: МАУП, 2001
70. *Лукашевич Н. П.* Социология воспитания. — К., 1996.
71. *Мала енциклопедія етнодержавництва.* — К., 1996.
72. *Матковська О. В.* Львівське братство: культура і традиції. Кінець XVI — перша половина XVII ст. — Львів, 1996.
73. *Маркс К., Энгельс Ф.* Соч. — 2-е изд. — Т. 42.
74. *Медведев Г. П., Рубин Б. Г., Колесников Ю. С.* Адаптация — важнейшая проблема педагогики высшей школы // Сов. педагогика. — 1969. — № 3.
75. *Мельников В. П., Холодцова Е. И.* История социальной работы в России: Учеб. пособие. — М., 1998.
76. *Мигович І. І.* Основы соціології. — Ужгород, 1996.
77. *Мигович І. І.* Соціальна робота (вступ до спеціальності). — Ужгород, 1997.
78. *Милосердие:* Учеб. пособие / Под ред. М. П. Мчедлова. — М., 1998.
79. *Милославова И. А.* Адаптация как социально-психологическое явление // Соц. психология и философия. — 1973. — Вып. 2.
80. *Мильков П.* Очерки по истории русской культуры. — СПб., 1918. — Ч. 1.
81. *Мильков П.* Очерки по истории русской культуры. — СПб., 1918. — Ч. 2.
82. *Москаленко В. Д.* Программа работы с семьями больных алкоголизмом. — М., 1991.
83. *Москаленко В. Д.* Социализация личности (философский аспект). — К., 1986.
84. *Мудрик А. В.* Социализация в смутное время. — М., 1981.
85. *Никитин В. А.* Начала социальной педагогики: Учеб. пособие. — М., 1999.
86. *Обуховский К.* Психология влечений человека. — М., 1972.
87. *Ольшанский Д. В.* Личности: социологические концепции // Современная западная социология: Словарь. — М., 1990.

88. *Основи етнодержавознавства: Підруч.* / За ред. Ю. І. Римаренка. — К., 1997.
89. *Основы социальной работы.* — М., 1992.
90. *Основы социальной работы: Учебник / Отв. ред. П. Д. Павленок.* — М., 1997.
91. *Основы социологии: Курс лекций / Отв. ред. А. Г. Эфендеев.* — М., 1993.
92. *Павленок П. Д. Введение в профессию “социальная работа”.* — М., 1998.
93. *Педагогика: Учеб. пособие / Ю. К. Бабанский, В. А. Стастелин, Н. А. Сорокин и др.* — М., 1988.
94. *Пейн М. Сучасна теорія соціальної роботи.* — К., 2000.
95. *Петленко В. П. Философские вопросы теории патологии.* — Л., 1968.
96. *Политология: Энцикл. словарь.* — М., 1993.
97. *Попов В. Г., Холостова Е. И. Социальная политика и социальная работа: Учеб.-метод. пособие.* — М., 1998.
98. *Попович Г. М. Соціальна робота в Україні і за рубежом: Навч.-метод. посіб.* — Ужгород, 2000.
99. *Практика социальной работы / Под ред. К. Ханвея, Т. Филпота.* — Амстердам; К., 1996.
100. *Российская энциклопедия социальной работы: В 2 т.* — М., 1997. — Т. 2.
101. *Рьюз М. Философия биологии.* — М., 1877.
102. *Сидоров В. Н. Социальная работа в Украине: проблемы становления и перспективы развития // Информ.-метод. бюл.* — 1992. — № 1.
103. *Системный подход в социальной работе: Методол. семинар / Сост.-ред. В. В. Колков.* — М., 1997.
104. *Словарь-справочник по социальной работе / Под ред. Е. И. Холостовой.* — М., 1997.
105. *Смелзер Н. Дж. Социология: Пер. с англ.* — М., 1998.
106. *Сорокин П. А. Общедоступный учебник социологии: Статьи разных лет.* — М., 1994.
107. *Соціалізація особистості як проблема національної освіти // Тези Всеукр. наук.-практ. конф.* — Ніжин, 1992.
108. *Социальная работа / Под общ. ред. В. И. Курбатова.* — Ростов н/Д, 1999.
109. *Социальная работа в России: прошлое и настоящее // Сб. ст. и матер.* — Ставрополь, 1998.
110. *Социальная работа в учреждениях здравоохранения.* — М., 1992.
111. *Социальная работа накануне 2000 года: пути и цели профессионального становления.* — М.; Берлин, 1998.
112. *Социальная работа с молодежью / Под общ. ред. А. А. Яременко, И. А. Хохленкова.* — К., 1994.
113. *Соціальна педагогіка і адаптивність особистості.* — К.; Суми, 1994.
114. *Соціальна робота в Україні: перші кроки / За ред. В. Полтавця.* — К., 2000.
115. *Соціальна робота з інвалідами. Настільна книга спеціаліста / За ред. О. І. Холостової, А. І. Осадчого.* — К., 1996.
116. *Соціальна робота з молоддю в Україні / За ред. І. Д. Звереві.* — К., 1994.
117. *Соціальна робота: теорія, досвід, перспективи: Матеріали доп. та повідомлень Міжнар. наук.-практ. конф. / За ред. І. В. Козубовської, І. І. Миговича.* — Ужгород, 1999.

118. *Соціальна робота: Короткий енциклопедичний словник // Соціальна робота: Кн. 4. — К.: ІВО, ДЦССМ, 2002. — 260 с.*
119. *Соціальна робота: Навч. посіб. // Соціальна робота: Кн. 2. — К.: ІВО, ДЦССМ, 2001. — 322 с.*
120. *Социальное развитие как атрибут цивилизованного общества: Методол. семинар. — М., 1997.*
121. *Социологический словарь / Сост. А. Н. Елсуков, К. В. Шульга. — Минск, 1991.*
122. *Соціологічна думка України: Навч. посіб. / М. В. Захарченко, В. Ф. Бурлачук, М. О. Молчанов та ін. — К., 1996.*
123. *Справочное пособие по СР / П. С. Алексеева, П. В. Бобкова, Г. Ю. Бурлака и др.; Под ред. А. М. Панова, Е. И. Холостовой. — М., 1997.*
124. *Столин В. В. Самосознание личности. — Л., 1974.*
125. *Субтельний О. Україна: історія: Пер. з англ. — 3-те вид., перероб. і доп. — К., 1993.*
126. *Тард Г. Социальные этюды. — СПб., 1902.*
127. *Теория и методика социальной работы: Учеб. пособие: В 2 т. — М., 1994. — Т. 1.*
128. *Теория и практика социальной работы. — Саратов, 1995.*
129. *Теория и практика социальной работы: Отечественный и зарубежный опыт: В 2 т. — М.; Тула, 1993.*
130. *Теория социальной работы / Под ред. Е. И. Холостовой. — М., 1998.*
131. *Торндайк Э. Процесс учения человека. — М., 1935.*
132. *Троцкий Л. Д. Соч. — М.; Л., 1927. — Т. 31.*
133. *Україна: Поступ у XXI століття: Стратегія економічного та соціального розвитку на 2000–2004 роки: Послання Президента України до Верховної Ради України. — К., 2000.*
134. *Українська душа. — К., 1992.*
135. *Українська Радянська Соціалістична Республіка: Енцикл. довід. — К., 1981.*
136. *Українське народознавство. — Л., 1994.*
137. *Усїченко І., Віленський Ю., Заграничний О. І доброта, і милосердя: Розповідь про Червоний Хрест України. — К., 1996.*
138. *Ушинский К. Д. Собр. соч. — М., 1960. — Т. 8.*
139. *Федосеев П. Н. Заключительное слово на III Всесоюзном совещании по философским вопросам современного естествознания // Диалектика в науках о природе и человеке: Человек, общество и природа в век НТР. — М., 1983.*
140. *Философия социальной работы / Под ред. В. И. Митрохина. — М., 1998.*
141. *Философский энциклопедический словарь. — М., 1983.*
142. *Фирсов М. В. Введение в теоретические основы социальной работы (историко-понятийный аспект). — М.; Воронеж, 1997.*
143. *Фирсов М. В. История социальной работы в России: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. — М., 1999.*
144. *Фирсов М. В. Краткий курс истории социальной работы за рубежом и в России. — М., 1993.*
145. *Фрейд З. Будущность одной иллюзии // Сумерки богов. — М., 1990.*
146. *Харчев А. Г. Социология воспитания. — М., 1990.*

147. *Холостова Е. И.* Генезис социальной работы в России. — М., 1995.
148. *Холостова Е. И.* Становление теории социальной работы. — М., 1999.
149. *Хомич И. И.* Человек — живая система: Естественнонаучный и философский анализ. — Минск, 1989.
150. *Царегородцев Г. И., Полис А. Ф.* Социальные проблемы медицины. — М., 1968.
151. *Церковні братства // Український історичний календар.* — К., 1994.
152. *Чорбинський С. И.* Социальная работа и социальные программы в США. — М., 1992.
153. *Что такое социальная работа.* — К., 1995.
154. *Шибутани Т.* Социальная психология. — М., 1969.
155. *Шпак Л. Л.* Становление рабочего: адаптация и воспитание рабочих кадров. — М., 1987.
156. *Щепаньский Я.* Элементарные понятия социологии: Пер. с польск. — М., 1969.
157. *Щукина Н. П.* Самопомощь и взаимопомощь в системе социальной поддержки пожилых людей. — М., 1999.
158. *Энциклопедический социологический словарь / Под общ. ред. Г. В. Осипова.* — М., 1995.
159. *Энциклопедия социальной работы: В 3 т.: Пер. с англ.* — М., 1993–1994.
160. *Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол. Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.* — К., 1998. — Т. 2.
161. *Яворницький Д. І.* Історія запорізьких козаків: У 3 т. — К., 1990. — Т. 2.
162. *Як справи, ресурсні центри? // Нова громада.* — 1998. — № 1.
163. *Якуба О. О.* Соціологія. — Х., 1996.
164. *Bachmann Ch., Simonin I.* Changer au quotidien. Une introduction au travail social // Ed. by Etudes Vivantes. — Paris, 1982. — Vol. 2.
165. *Erikson E.* Zif cyocle completed. — N. Y.; London, 1988.
166. *Ticherter I.* Gruudbegriffe der Sociologie. — Springer-Verlag, 1969.

ЗМІСТ

<i>Передмова</i>	3
Глава 1. Соціальна робота як наукова і навчальна дисципліна	5
1.1. Сутність поняття “соціальна робота”	5
1.2. Об’єкт і суб’єкт соціальної роботи	12
1.3. Функції і принципи соціальної роботи	20
1.4. Соціальна робота як галузь науки і навчальна дисципліна	28
Глава 2. Виникнення і розвиток теорії соціальної роботи	41
2.1. Передумови виникнення теорії соціальної роботи в Україні	41
2.2. Становлення соціальної роботи як науки в Україні	58
2.3. Розвиток російської теорії соціальної роботи	66
2.4. Сучасні теорії соціальної роботи	70
Глава 3. Адаптивно-соціалізаційна теорія соціальної роботи	75
3.1. Людина як суб’єкт-об’єкт соціальної роботи	75
3.2. Соціалізація і адаптація як базові процеси соціальної роботи	88
3.3. Адаптивно-соціалізаційна концепція соціальної роботи	108
Глава 4. Методи соціальної роботи	116
4.1. Виникнення і розвиток методології соціальної роботи	116
4.2. Характеристика методів соціальної роботи	124
Глава 5. Технології соціальної роботи	138
5.1. Сутність і види соціальних технологій	138
5.2. Специфіка і класифікація технологій у соціальній роботі	140
5.3. Інноваційні соціальні технології	141
5.4. Технології соціального прогнозування	144
5.5. Педагогічні методи і технології	145
5.6. Технології соціальної реабілітації дітей з обмеженими можливостями	149
5.7. Соціальні технології роботи з сім’єю	151
5.8. Соціальні технології роботи з батьками	153
5.9. Технології розвитку контактів між сім’ями	154
5.10. Технології соціальної роботи з військовослужбовцями	155
Список використаної та рекомендованої літератури	159

Навчальне видання
Лукашевич Микола Павлович
Мигович Іван Іванович

ТЕОРІЯ І МЕТОДИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

*Навчальний посібник
2-ге видання, доповнене і виправлене*

Educational edition
Lukashevych, Mykola P.
Mygovych, Ivan I.

THEORY AND METHODS OF SOCIAL WORK

*Educational manual
2nd edition, supplemented and revised*

Відповідальний редактор *В. Д. Бондар*
Редактор *О. Т. Маєвська*
Коректор *Т. К. Валицька*
Комп'ютерне верстання *І. І. Савіцький*
Оформлення обкладинки *О. О. Стеценко*

Підп. до друку 11.07.03. Формат 60×84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк.   Обл.-вид. арк. 10,04. Тираж   пр. Зам. №

Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)
03039 Київ-39, вул. Фрометівська, 2, МАУП

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи
ДК № 8 від 23.02.2000*